

รายงานวิจัยฉบับสมบูรณ์

โครงการศึกษาพลวัตของความยากจน:

กรณีศึกษาครัวเรือนชาวนาในพื้นที่เขตชนบทภาคตะวันออกเฉียงเหนือและภาคกลางของไทย

โดย

นางสาวอานันท์ชนก สกนธวัฒน์

สิงหาคม 2554

รายงานวิจัยฉบับสมบูรณ์

โครงการศึกษาพลวัตของความยากจน:

กรณีศึกษาครัวเรือนชาวนาในพื้นที่เขตชนบทภาคตะวันออกเฉียงเหนือและภาคกลางของไทย

โดย

นางสาวอานันท์ชนก สกนธวัฒน์

ชุดโครงการการเฝ้ามองนโยบายเกษตรไทย สถาบันคลังสมองของชาติ

โดยการสนับสนุนของสำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย (สกว.)

(ความเห็นในรายงานนี้เป็นของผู้วิจัย สกว. ไม่จำเป็นต้องเห็นด้วยเสมอไป)

บทสรุปสำหรับผู้บริหาร

ความสำเร็จในการลดสัดส่วนคนจนของประเทศไทยในช่วงสองทศวรรษที่ผ่านมาถือเป็นตัวอย่างหนึ่งในการแก้ไขปัญหาความยากจนสำหรับประเทศกำลังพัฒนาอื่นๆ การศึกษาวิจัยเพื่อทำความเข้าใจถึงปัจจัยที่ส่งผลต่อการเปลี่ยนแปลงความยากจนของประเทศไทยจึงเป็นกรณีตัวอย่างศึกษาสำคัญและเป็นแนวทางสำคัญที่จะช่วยให้เกิดความรู้ความเข้าใจเกี่ยวกับความยากจนมากขึ้น โดยเฉพาะอย่างยิ่งลักษณะของความยากจนในเชิงพลวัต ทั้งรูปแบบการเข้าและออกจากความยากจน รวมถึงการยังคงอยู่ในความยากจนแบบเรื้อรัง อย่างไรก็ตาม จากการทบทวนงานวิจัยที่ผ่านมาพบว่า ในปัจจุบันยังไม่มีตัวอย่างงานวิจัยเกี่ยวกับพลวัตความยากจนในระดับประเทศของประเทศไทย เนื่องจากข้อจำกัดของข้อมูลภาคตัดขวางตามเวลาหรือข้อมูล Panel ที่จะใช้ในการศึกษา

งานวิจัยชิ้นนี้จึงถือเป็นความพยายามแรกที่จะศึกษาเกี่ยวกับพลวัตความยากจนของประเทศไทยทั้งรูปแบบและปัจจัยที่ส่งผลต่อการเกิดพลวัตความยากจน โดยการเชื่อมโยงภาพรวมจากระดับประเทศลงไปในระดับภาคและระดับครัวเรือน และอาศัยวิธีวิจัยโดยการผสมผสานระหว่างวิธีการวิเคราะห์ทั้งเชิงปริมาณและเชิงคุณภาพเพื่ออธิบายกลไกการเกิดพลวัตความยากจนในระดับครัวเรือนในชนบทของประเทศไทยในระยะยาวโดยเปรียบเทียบในช่วงสองทศวรรษที่ผ่านมา คือระหว่างปี 2531 และ 2552 การศึกษาใช้อาศัยข้อมูลจากการสำรวจครัวเรือนในพื้นที่ภาคกลาง คือจังหวัดสุพรรณบุรี และพื้นที่ภาคอีสาน คือจังหวัดขอนแก่น จำนวนทั้งหมด 240 ครัวเรือน เพื่อวิเคราะห์ถึงปัจจัยสำคัญที่มีผลต่อพลวัตความยากจน โดยอาศัยการผสมผสานระหว่างวิธีวิจัยเชิงปริมาณจากข้อมูล Panel ที่ได้จากการสำรวจโดยใช้แบบสอบถาม และวิธีวิจัยเชิงคุณภาพโดยใช้การสัมภาษณ์กึ่งโครงสร้างและพูดคุยเพื่อสอบถามประวัติชีวิต เพื่อวิเคราะห์ถึงปัจจัยสำคัญที่มีผลต่อพลวัตความยากจน ประกอบด้วยลักษณะทั่วไปของครัวเรือนและการครอบครองสินทรัพย์ของครัวเรือนตามพื้นฐานกรอบแนวคิดของการดำรงชีพครัวเรือนในชนบท (Rural livelihood framework)

จากผลการวิเคราะห์ข้อมูลที่ได้จากการลงพื้นที่สำรวจแล้วนำมาคำนวณหาดัชนีความยากจนแล้วพบว่าผลที่ได้มีความสอดคล้องกับตัวเลขความยากจนในระดับประเทศ โดยสัดส่วนความยากจนลดลงอย่างชัดเจนในช่วงระหว่างปี 2531 และ 2552 และเมื่อวิเคราะห์รูปแบบพลวัตความยากจนของครัวเรือนทั้ง 4 กลุ่ม คือ กลุ่มยากจนเรื้อรัง กลุ่มออกจากความยากจน กลุ่มเข้าสู่ความยากจน และกลุ่มไม่เคยยากจน ผลที่ได้ชี้ให้เห็นว่าสัดส่วนความยากจนที่ลดลงเป็นผลเนื่องมาจากมีครัวเรือนที่สามารถออกจากความยากจนได้มากประมาณร้อยละ 40 ในขณะที่ยังคงพบว่ามีสัดส่วนครัวเรือนที่ไม่สามารถออกจากความยากจนได้และยังคงตกอยู่ในความยากจนเรื้อรังร้อยละ 10 นอกจากนี้ ยังมีครัวเรือนที่ไม่ยากจนแต่เข้าสู่ความยากจนร้อยละ 8 ของครัวเรือนทั้งหมด จะเห็นว่าภายใต้แนวโน้มสัดส่วนความยากจนที่ลดลงของประเทศไทย พบว่าสัดส่วนของครัวเรือนที่เข้าและออกจากความยากจนมีสูงกว่าผู้ที่

อยู่ในความยากจนเรื้อรัง ซึ่งสอดคล้องกับผลการศึกษาพลวัตความยากจนของประเทศกำลังพัฒนาส่วนใหญ่

และเมื่อพิจารณาตามลักษณะทางเศรษฐกิจและสังคมที่สำคัญของครัวเรือนจำแนกตามกลุ่มพลวัตความยากจน ในปี 2531 และ 2552 จะสามารถเห็นความแตกต่างของลักษณะในแต่ละกลุ่มครัวเรือนและพบว่ามีความเหลื่อมล้ำในการถือครองสินทรัพย์ระหว่างครัวเรือน ซึ่งการแจกแจงลักษณะที่แตกต่างนี้มีความสำคัญมากในการกำหนดความสัมพันธ์ของแต่ละปัจจัยที่มีผลต่อการเกิดพลวัตความยากจน

ผลการศึกษาได้แสดงให้เห็นว่าปัจจัยที่ทำให้ครัวเรือนอยู่ในความยากจน ปัจจัยที่ทำให้ครัวเรือนออกจากความยากจนได้ และปัจจัยที่ทำให้ครัวเรือนเข้าสู่ความยากจนมีความแตกต่างกัน โดยพบว่าปัจจัยที่ทำให้ครัวเรือนอยู่ในความยากจนเรื้อรังที่สำคัญเป็นปัจจัยเชิงโครงสร้างที่มีผลกระทบต่อการขยายตัวของรายได้และความเป็นอยู่ของครัวเรือนในระยะยาว ได้แก่ ปัจจัยแรก คือ ปัจจัยทางลักษณะเชิงโครงสร้างประชากรของครัวเรือนที่สำคัญได้แก่ สัดส่วนของสมาชิกในวัยกำลังแรงงานที่น้อยลง และปัจจัยที่สอง คือ ปัจจัยการถือครองสินทรัพย์ทุนต่างๆ ที่อยู่ในระดับต่ำ ได้แก่ ทุนมนุษย์ด้านการศึกษาของสมาชิกในวัยแรงงานอยู่ในระดับต่ำ ขนาดพื้นที่เพาะปลูกข้าวและขนาดที่ดินในพื้นที่ชลประทานมีสัดส่วนต่ำ รวมถึงการถือครองสินทรัพย์ภาคเกษตรประเภทเครื่องมือเครื่องจักรและสินทรัพย์นอกภาคเกษตรที่อยู่ในระดับต่ำ ในขณะที่ปัจจัยที่มีความสำคัญต่อความยากจนชั่วคราวหรือการเข้าหรือออกจากความยากจนของครัวเรือนส่วนใหญ่จะเป็นปัจจัยที่ส่งผลกระทบต่อความผันผวนของระดับรายได้ ที่เห็นได้อย่างชัดเจนที่สุด ได้แก่ ปัจจัยที่เกิดจากสิ่งที่ไม่ได้คาดหวังกหรือการเกิดวิกฤตการณ์ต่างๆ ในครัวเรือน เช่น การเจ็บไข้ อุบัติเหตุ และการเสียชีวิตของหัวหน้าครัวเรือน นอกจากนี้ยังรวมถึงปัจจัยในเชิงวัฏจักรชีวิตและลักษณะประชากรในครัวเรือน ได้แก่ จำนวนสมาชิกที่อยู่ในวัยพึ่งพิงที่เพิ่มขึ้น และการเปลี่ยนแปลงหัวหน้าครัวเรือนเป็นเพศหญิง รวมถึงปัจจัยเชิงโครงสร้างการถือครองสินทรัพย์ที่ดินที่ลดลง และภาระหนี้สินที่ต้องชำระมีมาก

จะเห็นได้ว่าปัจจัยกำหนดพลวัตความยากจนกลุ่มต่างๆ มีความแตกต่างกันไปตามลักษณะของความยากจนแต่ละประเภท ดังนั้นเพื่อให้การกำหนดนโยบายแก้ไขปัญหความยากจนเป็นไปอย่างมีประสิทธิภาพจึงควรพิจารณาให้ลำดับความสำคัญของนโยบายให้มีความเหมาะสมต่อกลุ่มความยากจนแต่ละประเภทเพื่อบรรลุวัตถุประสงค์ ซึ่งได้แก่นโยบายเพื่อจัดการกับปัญหความยากจนเรื้อรังโดยมุ่งเน้นยกระดับความเป็นอยู่ของกลุ่มครัวเรือนที่อยู่ในความยากจนให้สามารถออกจากความยากจนได้หรือนโยบายเพื่อป้องกันและรองรับไม่ทำให้กลุ่มครัวเรือนที่ไม่ยากจนต้องเข้าสู่ความยากจนได้ในภายหลัง

บทคัดย่อ

งานวิจัยชิ้นนี้จึงถือเป็นความพยายามแรกในการศึกษาเกี่ยวกับพลวัตความยากจนของประเทศไทยทั้งรูปแบบและปัจจัยที่ส่งผลต่อการเกิดพลวัตความยากจน โดยอาศัยการผสมผสานวิธีวิจัยระหว่างวิธีการวิเคราะห์ทั้งเชิงปริมาณและเชิงคุณภาพเพื่ออธิบายปัจจัยสำคัญและกลไกที่ก่อให้เกิดพลวัตความยากจนในระดับครัวเรือนในชนบทของประเทศไทยในระยะยาวโดยเปรียบเทียบในช่วงสองทศวรรษที่ผ่านมา คือระหว่างปี 2531 และ 2552 ในพื้นที่ภาคกลาง คือจังหวัดสุพรรณบุรี และพื้นที่ภาคอีสาน คือจังหวัดขอนแก่น จำนวนทั้งหมด 240 ครัวเรือน จากผลการศึกษาแสดงให้เห็นว่าปัจจัยที่ทำให้ครัวเรือนอยู่ในความยากจนเรื้อรังที่สำคัญเป็นปัจจัยเชิงโครงสร้างที่มีผลกระทบต่อการขยายตัวของรายได้และความเป็นอยู่ของครัวเรือนในระยะยาว ได้แก่ ปัจจัยทางลักษณะประชากรของครัวเรือน และปัจจัยการถือครองสินทรัพย์ทุนต่างๆ ที่อยู่ในระดับต่ำ ประกอบด้วย ทุนมนุษย์ด้านการศึกษา ขนาดพื้นที่เพาะปลูกข้าวและขนาดที่ดินในพื้นที่ชลประทานมีสัดส่วนต่ำ รวมถึงการถือครองสินทรัพย์เครื่องมือเครื่องจักรภาคการเกษตรที่อยู่ในระดับต่ำ ในขณะที่ปัจจัยที่มีความสำคัญต่อความยากจนชั่วคราวหรือการเข้าหรือออกจากความยากจนของครัวเรือนส่วนใหญ่จะเป็นปัจจัยที่ก่อให้เกิดความผันผวนของระดับรายได้ ได้แก่ ปัจจัยที่เกิดจากสิ่งที่ไม่ได้คาดหวังหรือการเกิดวิกฤตการณ์ต่างๆ เช่น การเจ็บไข้ อุบัติเหตุ และการเสียชีวิตของหัวหน้าครัวเรือน และปัจจัยในเชิงวัฏจักรชีวิตของครัวเรือน จะเห็นได้ว่าปัจจัยกำหนดพลวัตความยากจนกลุ่มต่างๆ มีความแตกต่างกันไปตามลักษณะของพลวัตความยากจนแต่ละประเภท ดังนั้นเพื่อให้การกำหนดนโยบายแก้ไขปัญหาความยากจนเป็นไปอย่างมีประสิทธิภาพจึงควรพิจารณาให้ลำดับความสำคัญของนโยบายให้มีความเหมาะสมต่อกลุ่มความยากจน ซึ่งได้แก่นโยบายเพื่อจัดการกับปัญหาความยากจนเรื้อรังโดยมุ่งเน้นยกระดับความเป็นอยู่ของกลุ่มครัวเรือนที่อยู่ในความยากจนให้สามารถออกจากความยากจนได้ หรือนโยบายเพื่อป้องกันและรองรับไม่ทำให้กลุ่มครัวเรือนที่ไม่ยากจนต้องเข้าสู่ความยากจนได้ในภายหลัง

Abstract

This research represents one of the first attempts to study about long-term mechanism of poverty dynamics at the household level in rural villages of Thailand by identifying the dynamic patterns of poverty and underlying factors associated with poverty dynamics based on a comparative mixed-methods study between the panel survey analysis and the life history interviews. The analysis in this paper draws on empirical data from the panel survey carried out in 1987 and 2009 in two most populous and major rice production regions of Thailand: Khon Kaen province in Northeast and Suphanburi in the Central plain. The finding of this study reveals that key factors associated with chronic poverty are structural factors determining long-term income including demographics characteristics and low level of asset endowments such as human capital, land and physical assets. Meanwhile, the life history interviews also provide insights about common characteristics associated with moving into and out of poverty including an inability of households to cope with impacts from fluctuations or shocks that could affect household income and living conditions such as illness, accident and death of the household head as well as lifecycle factors of having low household working memberes. The paper argues that there are many different factors associated with chronic and transient poverty. Therefore, it is important for distinguish policy implications derived from each pattern of poverty dynamics in order to achieve effective implementation on poverty reduction policies.

สารบัญ

เนื้อหา	หน้า
บทสรุปผู้บริหาร	iii
บทคัดย่อ	v
บทที่ 1 บทนำ	1
1.1 บทนำ	1
1.2 หลักการและเหตุผล	3
1.3 คำถามงานวิจัย	7
1.4 วัตถุประสงค์การศึกษา	7
1.5 ประโยชน์ของการศึกษา	8
บทที่ 2 ทบทวนวรรณกรรมที่เกี่ยวข้อง กรอบแนวคิดและระเบียบวิธีวิจัย	9
2.1 การทบทวนวรรณกรรมที่เกี่ยวข้อง	9
2.2 กรอบแนวคิดที่สำคัญ	16
2.3 กรอบทฤษฎีพื้นฐานของแบบจำลอง	21
2.4 ระเบียบวิธีศึกษาวิจัย	24
บทที่ 3 การเปลี่ยนแปลงความยากจนในประเทศไทย	34
3.1 บทนำ	34
3.2 ลักษณะทั่วไปของภาคตะวันออกเฉียงเหนือและภาคกลาง	35
3.3 การเปลี่ยนแปลงความยากจนและลักษณะทั่วไปของคนยากจน	36
3.4 สรุป	51
บทที่ 4 รูปแบบและลักษณะพลวัตความยากจน	53
4.1 บทนำ	53
4.2 ข้อมูลลักษณะเศรษฐกิจและสังคมของครัวเรือน	54

4.3 รายได้ครัวเรือนและองค์ประกอบรายได้	63
4.4 การวิเคราะห์รูปแบบพลวัตความยากจน	66

สารบัญ (ต่อ)

เนื้อหา	หน้า
4.5 การวิเคราะห์ข้อมูลพื้นฐานของครัวเรือนจำแนกตามกลุ่มพลวัตความยากจน	70
4.6 สรุป	80
บทที่ 5 ปัจจัยกำหนดพลวัตความยากจน: วิเคราะห์เชิงปริมาณ	82
5.1 บทนำ	82
5.2 แบบจำลองที่ใช้ในการวิเคราะห์	83
5.3 ผลการวิเคราะห์จากแบบจำลอง	87
5.4 สรุป	100
บทที่ 6 พลวัตความยากจนจากมุมมองของชาวบ้าน: วิเคราะห์เชิงคุณภาพ	102
6.1 บทนำ	102
6.2 วิธีการศึกษา	103
6.3 นิยามความยากจนและการกำหนดกลุ่มความยากจน	104
6.4 รูปแบบและปัจจัยที่มีอิทธิพลต่อพลวัตความยากจน	109
6.5 พลวัตความยากจนจากการศึกษาประวัติชีวิต	120
6.6 การผสมผสานวิธีเชิงปริมาณและวิธีเชิงคุณภาพในการศึกษาพลวัตความยากจน	127
6.7 สรุป	129
บทที่ 7 บทสรุป	131
7.1 บทนำ	131
7.2 สรุปผลที่ได้จากการศึกษา	131
7.3 ข้อเสนอแนะประเด็นเชิงนโยบาย	134

บทที่ 1

บทนำ

1.1 บทนำ

ประเทศไทยได้รับการยอมรับว่าเป็นประเทศกำลังพัฒนาที่ประสบความสำเร็จอย่างมากให้การทำให้เศรษฐกิจขยายตัวได้ในระดับสูง และลดอัตราการความยากจนในประเทศได้ ในช่วงปี 2523-2533 (United Nations, 2003) เศรษฐกิจไทยเคยมีอัตราการขยายตัวเท่ากับศูนย์ ในปี 2493 แต่ก็สามารถพัฒนาให้ก้าวสู่ประเทศที่มีเศรษฐกิจเติบโตเร็วที่สุดในโลก ซึ่งการขยายตัวทางเศรษฐกิจดังกล่าวส่งผลให้ประเทศไทยปรับเปลี่ยนจากประเทศที่มีอยู่ในกลุ่มรายได้ต่ำเป็นประเทศที่มีรายได้ปานกลาง และเปลี่ยนจากสังคมการเกษตรเป็นหลักไปเป็นสังคมที่พึ่งพิงอุตสาหกรรมมากขึ้น (Warr, 1993) ความสำเร็จของการพัฒนาทางเศรษฐกิจนี้ได้ช่วยให้รายได้โดยเฉลี่ยของครัวเรือนไทยเพิ่มขึ้นซึ่งส่งผลให้ความยากจนลดลงอย่างมาก บทสรุปของความสำเร็จในการลดความยากจนของประเทศไทยดังกล่าวได้ถูกอ้างอิงในงานวิจัยและบทความเกี่ยวกับความยากจนโดยทั่วไป และหลายการศึกษาได้แสดงให้เห็นว่าอัตราการเติบโตทางเศรษฐกิจมีความสำคัญในการลดความยากจนในประเทศไทย (Jitsuchon, 2006, Krongkaew et al., 2006) อย่างไรก็ตาม ผลการศึกษาเหล่านั้นเป็นการวิเคราะห์ในระดับภาพรวมของประเทศ ซึ่งยังไม่เพียงพอในการอธิบายและทำความเข้าใจถึงกระบวนการเกิดพลวัตความยากจน โดยเฉพาะอย่างยิ่งที่เกิดขึ้นในระดับย่อยของประเทศ ได้แก่ ระดับชุมชนหรือระดับครัวเรือนได้ ทั้งนี้ การวิเคราะห์ในระดับประเทศอาจให้ข้อมูลสัดส่วนคนจนที่ลดลง แต่นั่นไม่ได้หมายความว่าสภาพความเป็นอยู่ของทุกครัวเรือนหรือประชาชนทุกคนในประเทศดีขึ้นทั้งหมด เนื่องจากความยากจนไม่ได้มีลักษณะสถิตย์หรืออยู่นิ่งกับที่ นั่นคือครัวเรือนไม่ได้ก้าวออกจากความยากจนได้เท่านั้น แต่ครัวเรือนยังสามารถที่จะเข้าสู่ความยากจนในขณะเดียวกัน ดังนั้น “เราอาจพบว่าภายใต้สัดส่วนคนจนลดลง บางคนอาจสามารถหลุดพ้นจากความยากจนได้ ในขณะที่อีกหลายคนยังคงตกอยู่ในความยากจนต่อไป” (Jalan and Ravallion, 2000) ทั้งนี้ เป็นผลจากการที่บางครัวเรือนอาจได้รับผลประโยชน์จากการขยายตัวของเศรษฐกิจโดยรวมของประเทศและผลักดันให้ตนเองออกจากความยากจนได้ แต่ยังมีบางส่วนที่อาจไม่ได้รับประโยชน์ ทำให้ยังคงอยู่ในความยากจน หรือที่แย่กว่านั้นคือกลับเข้าสู่ความยากจนได้ ดังนั้น การศึกษาวิจัยเกี่ยวกับการออกและเข้าสู่ความยากจนในระดับชุมชนและครัวเรือนจึงนับเป็นก้าวสำคัญที่จะพัฒนาความรู้และความเข้าใจเกี่ยวกับความยากจนอย่างลึกซึ้งและครบถ้วนมากขึ้น

จากการทบทวนหลายงานศึกษาเกี่ยวกับความยากจนส่วนใหญ่จะวิเคราะห์อยู่บนฐานข้อมูลภาคตัดขวาง (Cross sectional data) ที่สามารถอธิบายภาพรวมความยากจนในลักษณะแนวโน้มการเปลี่ยนแปลงสุทธิของสัดส่วนหรืออัตราการความยากจน (Poverty incidence rate) ว่าเพิ่มขึ้นหรือลดลงอย่างไร (Grootaert et al., 1995) แต่ไม่สามารถอธิบายถึงรูปแบบและกระบวนการเปลี่ยนแปลงของความยากจนแบบเป็นพลวัตซึ่งประกอบด้วยการเข้าและออกจากความยากจนได้ การเพิ่มขึ้นหรือลดลงของสัดส่วนความยากจนไม่สามารถบอกได้ว่ามีคนที่สามารถออกจากความยากจนหรือมีคนที่ยากจน 1

ยากจนและกลายเป็นคนจนกลุ่มใหม่จำนวนเท่าไร การศึกษาเกี่ยวกับพลวัตความยากจนจึงเป็นแนวทางสำคัญที่จะช่วยอธิบายประเด็นดังกล่าวให้ชัดเจนมากขึ้น โดยทำให้ทราบถึงรูปแบบทั้งความยากจนแบบครั้งคราวและความยากจนเรื้อรัง รวมทั้งวิเคราะห์ถึงปัจจัยที่มีผลต่อรูปแบบพลวัตที่เกิดขึ้นด้วย นอกจากนี้ การศึกษาถึงรูปแบบและกระบวนการของพลวัตความยากจนยังมีนัยสำคัญต่อการกำหนดนโยบายอีกด้วย (McKay and Lawson, 2002) นั่นคือ นโยบายการแก้ไขความยากจนไม่ควรให้ความสำคัญและมุ่งเน้นต่อกลุ่มที่อยู่ในความยากจนเพียงอย่างเดียว แต่ควรให้ความสำคัญต่อกลุ่มที่ไม่ได้อยู่ในความยากจนแต่มีความเสี่ยงที่จะก้าวเข้าสู่ความยากจน ณ ช่วงเวลาใดเวลาหนึ่งด้วย ดังนั้น การค้นหาคำตอบเกี่ยวกับรูปแบบ กระบวนการ และสาเหตุของการเกิดพลวัตความยากจนทั้งสาเหตุของการออกจากความยากจน การเข้าสู่ความยากจน หรือยังคงอยู่ในความยากจนเรื้อรัง จึงมีความสำคัญเป็นอย่างยิ่ง

ในระยะสิบปีที่ผ่านมา พบว่ามีการศึกษาเกี่ยวกับพลวัตความยากจนเพิ่มขึ้น แต่ยังมีจำนวนน้อย โดยเฉพาะอย่างยิ่งในประเทศกำลังพัฒนา เนื่องจากโดยส่วนใหญ่การวิเคราะห์โดยวิธีเชิงปริมาณที่ได้โดยมากจะอยู่บนฐานการคำนวณความยากจนจากระดับรายได้หรือรายจ่ายนั้นต้องอาศัยฐานข้อมูลที่ได้จากการสำรวจข้อมูลภาคตัดขวางตามเวลา (Panel survey data) ซึ่งในประเทศกำลังพัฒนาค่อนข้างมีน้อย เนื่องจากต้องใช้ระยะเวลาในการเก็บข้อมูลมากกว่าสองช่วงเวลาขึ้นไปและต้องอาศัยกลุ่มตัวอย่างที่ค่อนข้างใหญ่ นอกจากนี้ การศึกษาโดยวิธีเชิงปริมาณยังอธิบายได้เฉพาะในส่วนของรูปแบบความสัมพันธ์ระหว่างตัวแปร (Correlates) แต่ไม่สามารถอธิบายถึงกระบวนการที่ซับซ้อนของการเกิดพลวัตความยากจนได้ (Dercon and Shapiro, 2007) ดังนั้น จึงมีความพยายามที่จะนำเอาวิธีการเชิงคุณภาพมาผสมผสานกับวิธีการเชิงปริมาณเพื่อศึกษาพลวัตความยากจนมากขึ้น เพราะเชื่อว่าประโยชน์จากวิธีการวิเคราะห์ทั้งสองจะสามารถนำมาอธิบายและเติมเต็มซึ่งกันและกันได้ (McKay and Lawson, 2002, Hulme, 2007, Davis and Baulch, 2009) อย่างไรก็ดี งานวิจัยยังมีอยู่จำนวนน้อยมากโดยเฉพาะการศึกษาที่ทั้งสองวิธีใช้การสำรวจกลุ่มตัวอย่างเดิม นอกจากนี้ยังงานวิจัยเกี่ยวกับปัจจัยและกระบวนการในการเข้าและออกจากความยากจนยังมีจำนวนน้อยมากลงไปอีก (Lawson et al., 2007)

ดังนั้น เพื่อเติมเต็มช่องว่างทางความรู้เกี่ยวกับความยากจนดังกล่าว งานวิจัยชิ้นนี้จึงมีความพยายามที่จะศึกษาเกี่ยวกับพลวัตความยากจนโดยการเชื่อมโยงภาพจากระดับประเทศลงไปในระดับครัวเรือน และอาศัยวิธีวิจัยโดยการผสมผสานระหว่างวิธีการวิเคราะห์ทั้งเชิงปริมาณและเชิงคุณภาพ โดยมีวัตถุประสงค์สำคัญที่ต้องการจะใช้ข้อดีจากทั้งสองวิธีเพื่อมาอธิบายกลไกการเกิดพลวัตความยากจนในระดับครัวเรือนในชนบทของประเทศไทยในช่วงยี่สิบปีที่ผ่านมา คือระหว่างปี 2531 และ 2552 ในพื้นที่ภาคกลาง คือจังหวัดสุพรรณบุรี และพื้นที่ภาคอีสาน คือจังหวัดขอนแก่น ซึ่งเป็นพื้นที่ที่มีการปลูกข้าวมากเป็นหลัก จำนวนทั้งสิ้น 240 หมู่บ้าน โดยอาศัยการผสมผสานระหว่างวิธีวิจัยเชิงปริมาณจากข้อมูล Panel ที่ได้จากการสำรวจโดยใช้แบบสอบถามและวิธีวิจัยเชิงคุณภาพโดยใช้การสัมภาษณ์และพูดคุยเพื่อสอบถามประวัติชีวิต เพื่อวิเคราะห์ถึงปัจจัยสำคัญที่มีผลต่อพลวัตความยากจนประกอบด้วยลักษณะทั่วไปและการครอบครองสินทรัพย์ของครัวเรือนที่มีความสำคัญบนกรอบแนวคิดของการดำรงชีพครัวเรือนในชนบท (Rural livelihood framework) ซึ่งเป็นที่คาดหวังว่าผลที่ได้จาก

การศึกษาจะสามารถทำให้เกิดความรู้ความเข้าใจทั้งในเชิงรูปแบบการเปลี่ยนแปลงและเนื้อหา รายละเอียดเพื่ออธิบายว่าปัจจัยทางเศรษฐกิจ สังคม และลักษณะเชิงโครงสร้างประชากรของครัวเรือนมีการปรับเปลี่ยนไปอย่างไรในช่วงยี่สิบปีที่ผ่านมา และการเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นของปัจจัยเหล่านั้นมีผลต่อสภาพชีวิตความเป็นอยู่และความยากจนของครัวเรือนอย่างไร และท้ายที่สุด การสร้างความรู้ความเข้าใจในประเด็นเกี่ยวกับพลวัตความยากจนโดยเฉพาะในครัวเรือนชาวนาในพื้นที่ชนบทของประเทศ ไทยจะสามารถช่วยในการกำหนดนโยบายเพื่อแก้ไขความยากจนรวมทั้งนโยบายพัฒนาด้านการเกษตร ให้สามารถสนับสนุนผู้ประกอบการอาชีพทำนาและเกษตรกรรมที่ประสบกับความยากจนหรือมีความเสี่ยงที่จะเข้าสู่ความยากจนให้ดำเนินไปได้อย่างมีประสิทธิภาพมากยิ่งขึ้น

1.2 หลักการและเหตุผล

งานวิจัยชิ้นนี้เกิดขึ้นจากคำถามเริ่มต้นของผู้ทำวิจัยที่ว่า “ทำไมบางครัวเรือนสามารถหลุดพ้นจากความยากจนได้ แต่ทำไมอีกหลายครัวเรือนกลับยังคงประสบปัญหาและตกอยู่ในความยากจน” ในการตอบคำถามที่ดูเหมือนจะง่าย ๆ ดังกล่าวนั้น สิ่งที่ต้องทำความเข้าใจในเบื้องต้นคือประเด็นที่ว่าความยากจนไม่ได้มีลักษณะเชิงสถิตยหรืออยู่คงที่ (Static) แต่ความยากจนมีลักษณะเป็นพลวัต (Dynamics) สามารถเปลี่ยนแปลงได้เมื่อเวลาผ่านไป กล่าวคือบุคคลหรือครัวเรือนที่ตกอยู่ในภาวะยากจนในปีนี้อาจจะสามารถทำให้ตัวเองหลุดออกจากความยากจนในปีถัดไป ในขณะที่ตัวบุคคลหรือครัวเรือนดังกล่าวก็อาจมีโอกาสดังกล่าวจะยังคงอยู่ในความยากจนต่อไปได้เช่นกัน

ทั้งนี้ งานวิจัยชิ้นนี้ตั้งอยู่บนเหตุผลและความจำเป็นพื้นฐานสำคัญสองประการ ประการแรกได้แก่ การเล็งเห็นลักษณะพื้นฐานที่สำคัญของความยากจนว่ามีความเป็นพลวัต (Dynamics) และมีความหลากหลายทางมิติ (Multi-dimensions) ประการที่สองได้แก่ การให้ความสำคัญต่อการวิเคราะห์พลวัตของความยากจนโดยใช้กรณีศึกษาในประเทศไทย

1.2.1 ความจำเป็นในการศึกษาเกี่ยวกับพลวัตความยากจน

ความพยายามในการลดความยากจนถือเป็นเป้าหมายการพัฒนาที่สำคัญในหลายประเทศ โดยเฉพาะอย่างยิ่งนับตั้งแต่ปี 2533 ซึ่งการลดความยากจนได้ถูกรวมเป็นวัตถุประสงค์หลักของแผนพัฒนาประเทศในประเทศไทยและประเทศกำลังพัฒนา และเป็นประเด็นที่ได้รับการกล่าวถึงอย่างมากในเวทีการพัฒนาในหลายองค์กรระหว่างประเทศทั่วโลก อย่างไรก็ตาม ความยากจนยังคงเป็นประเด็นปัญหาที่สำคัญ และเป็นความท้าทายหลักของการพัฒนาอยู่จนกระทั่งปัจจุบัน ในส่วนของงานวิจัย พบว่านักวิจัยจากหลากหลายแขนงวิชาทั้งทางสังคมศาสตร์ เศรษฐศาสตร์ มานุษยวิทยา และงานการศึกษาด้านการพัฒนาต่าง ๆ ได้มีความพยายามดำเนินการศึกษาวิจัยเกี่ยวกับภาวะความยากจนด้วยความทุ่มเทและเป็นไปอย่างต่อเนื่อง ดังจะเห็นได้จากการพัฒนาองค์ความรู้ที่ครอบคลุมมากขึ้นไม่ว่าจะเป็นทั้งในส่วนของกรอบแนวคิดนิยามและระเบียบวิธีวิจัย โดยมีวัตถุประสงค์มุ่งหวังที่จะนำความรู้ที่ได้จากการวิจัยไป

ช่วยสนับสนุนการดำเนินนโยบายแก้ไขปัญหาความยากจนและนโยบายพัฒนาด้านการเกษตรให้เป็นไปอย่างมีประสิทธิภาพมากยิ่งขึ้น

การพัฒนาองค์ความรู้เพื่อให้เกิดความเข้าใจอย่างลึกซึ้งเกี่ยวกับลักษณะของความยากจน รวมทั้งสาเหตุและกระบวนการที่ก่อให้เกิดความยากจนนั้น จำเป็นต้องอาศัยการศึกษาวิจัยที่ครอบคลุมองค์ประกอบที่สำคัญ 3 ประการ ได้แก่

(1) **องค์ประกอบด้านมิติการให้คำนิยามหรือมุมมองต่อความยากจน (Metric dimension)** ซึ่งในปัจจุบันเป็นที่ยอมรับกันโดยทั่วไปว่ากรอบแนวคิดต่อนิยามของความยากจนไม่ควรจะมองเพียงแค่การขาดแคลนในรูปของตัวเงิน ซึ่งวัดจากด้านรายได้หรือรายจ่าย (Income/ Expenditure approach) แต่การให้คำนิยามและการวัดความยากจนควรจะต้องครอบคลุมมิติที่มีความหลากหลายมากยิ่งขึ้นมากกว่าเพียงความยากจนในรูปของรายได้ อาทิ ความยากจนในแง่ของการขาดศักยภาพในความเป็นมนุษย์ที่ไม่สามารถพัฒนาและพึ่งพาตนเองให้มีคุณภาพชีวิตที่ดีได้ รวมถึงการขาดเสรีภาพและโอกาสในการเข้าถึงทรัพยากรทั้งทางสังคม เศรษฐกิจ การเมือง และสิ่งแวดล้อม (Capability approach) ซึ่งแนวคิดดังกล่าวได้ถูกริเริ่มมาจากนักเศรษฐศาสตร์รางวัลโนเบล Amartya Sen นอกจากนี้ ในปัจจุบันงานวิจัยหลายชิ้นได้แสดงให้เห็นว่าความยากจนยังมีความหมายกว้างไปถึงการขาดชนในแง่ของความอยู่ดีมีสุข ความรู้สึกพึงพอใจในชีวิต และความสุขโดยทั่วไป (Subjective approach)

(2) **องค์ประกอบด้านช่วงเวลา (Temporal dimension)** การศึกษาวิจัยเกี่ยวกับความยากจนโดยทั่วไปจะมีลักษณะเป็นการวิเคราะห์เชิงสถิตย (Static analysis) ซึ่งอาศัยการวิเคราะห์ข้อมูลคงที่ ณ ช่วงเวลาใดเวลาหนึ่ง หรือเป็นการเปรียบเทียบข้อมูล ณ ช่วงเวลาต่างๆ (Trend analysis) ซึ่งพบว่ามีข้อจำกัดเนื่องจากไม่สามารถอธิบายการเข้าสู่ความยากจนและก้าวออกจากความยากจนของบุคคลหรือครัวเรือน ที่เรียกว่า พลวัตความยากจน (Dynamics of poverty) ได้ กล่าวคือ การลดลงหรือเพิ่มขึ้นของอัตราความยากจนระดับประเทศนั้นไม่สามารถอธิบายได้ว่าบุคคลหรือครัวเรือนใดสามารถหลุดพ้นจากความยากจนหรือครัวเรือนใดเข้าสู่ความยากจนหรือไม่ รวมทั้งไม่สามารถตอบได้ว่าบุคคลหรือครัวเรือนที่เคยจนมาก่อน จะยังจนอยู่หรือไม่ (Yaqub, 2000) จึงมีความจำเป็นอย่างยิ่งที่จะต้องเริ่มหันมาให้ความสำคัญและพัฒนาการศึกษาวิจัยเกี่ยวกับความเป็นพลวัตของความยากจน โดยการศึกษาดังกล่าวนี้ต้องอาศัยข้อมูลที่ได้มาจากการติดตามสัมภาษณ์บุคคลหรือครัวเรือนเดิมในช่วงเวลาต่างๆ หรือเรียกว่าข้อมูล Panel survey

(3) **องค์ประกอบด้านวิธีการศึกษาวิจัย (Methods used)** ในการวิเคราะห์เกี่ยวกับความยากจนที่มีกรอบแนวคิดหลากหลายมิติ และมีความเป็นพลวัตนั้น จำเป็นจะต้องอาศัยการผสมผสานระเบียบวิธีวิจัย (Mixed-methods approach) ระหว่างวิธีวิเคราะห์เชิงปริมาณ (Quantitative) และวิธีวิเคราะห์เชิงคุณภาพ (Qualitative) โดยการนำจุดแข็งของแต่ละวิธีวิจัยมาใช้เพื่อสนับสนุนการศึกษาและวิเคราะห์ความยากจนให้เกิดประโยชน์สูงสุด

แม้ว่าในช่วงเกือบสองทศวรรษที่ผ่านมาจะมีความก้าวหน้าในการศึกษาวิจัยเกี่ยวกับความยากจนเป็นจำนวนมาก แต่ยังมีอีกหลายประเด็นปัญหาที่ควรได้รับการแก้ไขและหลายประเด็นที่ยังไม่ได้มี

การศึกษา ซึ่งประเด็นสำคัญประการหนึ่งที่มีการศึกษาน้อยมากและจำเป็นต้องดำเนินการศึกษาวิจัยเพิ่มเติม ได้แก่การศึกษาเกี่ยวกับพลวัตของความยากจน (Narayan and Petesch, 2007) ซึ่งประกอบด้วยการศึกษาวิเคราะห์ถึงปัจจัยสำคัญที่เป็นสาเหตุของการเข้าสู่ความยากจน การออกจากความยากจน และกระบวนการที่ทำให้เกิดการเปลี่ยนแปลงของความยากจน (Poverty transition) รวมทั้งสาเหตุของความยากจนแบบถาวร (Poverty persistence)

ที่ผ่านมา งานวิจัยที่ศึกษาเกี่ยวกับพลวัตความยากจนเกือบทั้งหมดเป็นงานวิจัยประเทศที่พัฒนาแล้ว เนื่องจากข้อมูล Panel data ที่เป็นฐานข้อมูลสำคัญในการวิเคราะห์มีอย่างแพร่หลายและถูกจัดเก็บอย่างเป็นระบบ ในขณะที่งานวิจัยในประเทศกำลังพัฒนาเพิ่งจะเริ่มมีในปี 2543 แต่ก็ถือว่ายังมีจำนวนน้อยมาก สาเหตุสำคัญเป็นผลมาจากในแต่ละประเทศขาดแคลนฐานข้อมูล Panel data ในขณะที่ประเทศที่มีข้อมูล Panel ก็มีจำนวนปีก่อนข้างสั้นและจำนวนตัวอย่างน้อยมาก (Baulch and Hoddinott, 2000, Yaqub, 2000, Lawson et al., 2006, Dercon and Shapiro, 2007, Addison et al., 2009) ดังนั้น กล่าวได้ว่าความรู้ความเข้าใจเกี่ยวกับพลวัตของความยากจนยังค่อนข้างใหม่และเพิ่งอยู่ในกระบวนการเริ่มต้นของการศึกษา จึงมีความจำเป็นอย่างมากที่ต้องดำเนินการศึกษาวิจัยเพิ่มเติม โดยเฉพาะอย่างยิ่งกรณีศึกษาในประเทศกำลังพัฒนา

1.2.2 การวิเคราะห์ความยากจนกรณีศึกษาในประเทศไทย

(1) ประเทศไทยถือเป็นประเทศหนึ่งในภูมิภาคที่ประสบความสำเร็จอย่างมากในการลดความยากจน อย่างไรก็ดีปัญหาความยากจนยังมีมากในชนบทภาคอีสาน โดยเฉพาะอย่างยิ่งในครัวเรือนที่ประกอบอาชีพทำนาและเกษตรกรรม สะท้อนถึงปัญหาการกระจายรายได้ที่ไม่เท่าเทียม

ในช่วงทศวรรษที่ผ่านมา ประเทศต่างๆในภูมิภาคเอเชียตะวันออกเฉียงใต้มีอัตราการขยายตัวในระดับสูง และมีสัดส่วนคนจนลดลงอย่างต่อเนื่อง ประเทศไทยถือเป็นประเทศหนึ่งในภูมิภาคที่ประสบความสำเร็จจากอัตราการขยายตัวทางเศรษฐกิจที่สูงมาก และรายได้ประชาชาติต่อหัวเพิ่มขึ้นอย่างรวดเร็ว โดยเพิ่มในอัตราเฉลี่ยเกือบร้อยละ 7 ในช่วงปี 2543-2551 ภายหลังจากเศรษฐกิจของประเทศสามารถฟื้นตัวได้จากผลกระทบของวิกฤตเศรษฐกิจในปี 2540 ส่งผลให้รายได้ประชาชาติต่อหัวของไทยเพิ่มขึ้นจาก 30,000 บาทในปี 2531 เป็นประมาณ 100,000 บาทในปี 2551 รายได้ของครัวเรือนเพิ่มขึ้นมากเช่นเดียวกันจากประมาณ 8,000 บาทต่อเดือนในปี 2531 เป็น 18,600 บาทต่อเดือนในปี 2550 ไม่เพียงแต่เศรษฐกิจที่ขยายตัวในอัตราสูง ประเทศไทยยังถือเป็นประเทศที่ประสบความสำเร็จอย่างมากในการลดความยากจน โดยพบว่าสัดส่วนคนจน (Poverty incidence rate) ซึ่งวัดจากผู้ที่มิระดับรายได้ต่ำกว่าเส้นความยากจนลดลงอย่างรวดเร็วจากร้อยละ 40 ในปี 2531 มาอยู่ที่ร้อยละ 8 ในปี 2550 และจำนวนคนจนลดลงจาก 22 ล้านเหลือเพียง 5 ล้านคนในระยะเวลาสี่ปีที่ผ่านมา

แม้ว่าโดยภาพรวม ประเทศไทยจะมีการขยายตัวทางเศรษฐกิจที่ดีและภาวะความยากจนลดลงอย่างต่อเนื่อง แต่เมื่อพิจารณาในแต่ละภูมิภาค จะพบว่าผู้ที่ประสบปัญหาความยากจนยังกระจุกตัวมากในภาคตะวันออกเฉียงเหนือคิดเป็นประมาณร้อยละ 52 ของจำนวนคนจนทั้งหมด และส่วนใหญ่กว่าร้อยละ 88 เป็นคนยากจนในเขตชนบท และเมื่อพิจารณาแยกตามประเภทอาชีพ พบว่ากว่าร้อยละ 40 ของจำนวนคนจนทั้งหมดในภาคตะวันออกเฉียงเหนือประกอบอาชีพเป็นชาวนาและผู้ประกอบอาชีพเกษตรกรรม ในขณะที่ร้อยละ 9 ของจำนวนคนจนทั้งหมดอยู่ในภาคกลาง ความแตกต่างอย่างมากของสัดส่วนคนจนในสองภูมิภาคระหว่างภาคตะวันออกเฉียงเหนือและภาคกลางจึงเป็นพื้นที่ที่งานวิจัยชิ้นนี้ให้ความสนใจและถูกเลือกเป็นพื้นที่สำรวจ นอกจากนี้ เมื่อพิจารณาการกระจายรายได้ของประเทศไทย พบว่ามีความไม่เท่าเทียมของการกระจายรายได้มากขึ้นอย่างต่อเนื่อง Gini เพิ่มขึ้นจากประมาณ 0.4 ในช่วงปี 2530 เป็น 0.5 ในปี 2550 (Siriprachai, 2009) การกระจายรายได้ที่แย่งสะท้อนให้เห็นว่าประชากรในประเทศได้รับโอกาสทั้งทางเศรษฐกิจและสังคมไม่เท่าเทียมกันโดยเฉพาะอย่างยิ่งกลุ่มคนที่ยากจนมากในชนบท ซึ่งความไม่เท่าเทียมดังกล่าวอาจส่งผลกระทบต่อปัญหาความยากจนให้แย่ลงและไม่ได้รับการแก้ไข ปัญหาดังกล่าวไม่เพียงส่งผลให้ประชากรบางกลุ่มไม่สามารถก้าวพ้นความยากจนได้ แต่ขณะเดียวกันอาจส่งผลให้เกิดความเสี่ยงและความเปราะบาง (Vulnerabilities) ในการดำรงชีพและเป็นสาเหตุที่ทำให้ครัวเรือนกลับเข้าสู่ความยากจนได้ในที่สุด

ดังนั้นจึงเป็นเรื่องที่น่าสนใจที่จะทำการศึกษาเชิงลึกในกรณีประเทศไทยซึ่งมีแนวโน้มการลดลงของสัดส่วนคนจนในภาพรวม แต่กลุ่มที่ยังคงตกอยู่ในความยากจนส่วนใหญ่เป็นผู้ที่ประกอบอาชีพในภาคเกษตรกรรมโดยเฉพาะอย่างยิ่งกลุ่มชาวนา การศึกษาเกี่ยวกับการเปลี่ยนแปลงของความยากจนในลักษณะพลวัตของการเข้าและออกจากความยากจนโดยเฉพาะในครัวเรือนชาวนาจึงนับเป็นโอกาสที่ดีและเป็นประโยชน์ที่จะช่วยทำให้เกิดความรู้ความเข้าใจอย่างถ่องแท้เกี่ยวกับสาเหตุของปัญหาความยากจนและวิถีชีวิตของครัวเรือนชาวนามากยิ่งขึ้น

(2) ยังไม่มีผลการศึกษาเกี่ยวกับพลวัตความยากจนของประเทศไทยอย่างจริงจัง เนื่องจากข้อจำกัดของข้อมูล Panel data

ขณะที่การศึกษาวิจัยเกี่ยวกับพลวัตความยากจนในประเทศพัฒนาแล้วมีจำนวนมากเนื่องจากมีข้อมูล Panel ที่เป็นข้อมูลหลักในการวิเคราะห์ แต่การศึกษาในประเทศกำลังพัฒนาเพิ่มเริ่มมีมากขึ้นนับตั้งแต่ปี 2543 เป็นต้นมา แต่ก็ถือว่ายังมีจำนวนงานวิจัยน้อยมากโดยเฉพาะอย่างยิ่งในภูมิภาคเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ สำหรับกรณีของประเทศไทยยังไม่มีผลการวิจัยชิ้นใดที่ทำการศึกษากับพลวัตความยากจนอย่างจริงจัง สาเหตุสำคัญเนื่องจากประเทศไทยยังขาดข้อมูล Panel ในระดับประเทศโดยทั่วไป การศึกษาเกี่ยวกับความยากจนในประเทศไทยจะเป็นการวิเคราะห์สัดส่วนคนจน ลักษณะของคนจน และแนวโน้มการเปลี่ยนแปลงของภาวะความยากจนในภาพรวม โดยอาศัยการเปรียบเทียบข้อมูลที่เก็บในแต่ละปีแต่ไม่ได้ติดตามครัวเรือนเดิมทั้งหมด (Cross-sectional data) ส่งผลให้การวิเคราะห์ข้อมูลดังกล่าวไม่เพียงพอที่จะอธิบายในลักษณะเชิงพลวัตได้ว่าใครที่สามารถก้าวพ้นความยากจน ใครที่เข้าสู่ความยากจน หรือยังตกอยู่ในความยากจน รวมทั้งปัจจัยใดที่ก่อให้เกิดการเปลี่ยนแปลงดังกล่าว

การศึกษาเกี่ยวกับพลวัตความยากจนจะสามารถช่วยแจกแจงความแตกต่างและอธิบายประเด็นดังกล่าวได้

ดังนั้น จึงจำเป็นอย่างยิ่งที่จะต้องให้ความสำคัญต่อดำเนินการศึกษาวิจัยเพื่อให้เกิดความเข้าใจอย่างลึกซึ้งเกี่ยวกับลักษณะความเป็นพลวัตของความยากจน รวมทั้งกระบวนการและปัจจัยที่ทำให้เกิดพลวัตของความยากจน และโดยเฉพาะอย่างยิ่งบทเรียนจากกรณีศึกษาประเทศไทยในฐานะเป็นประเทศที่ได้รับการยอมรับว่าประสบความสำเร็จในการลดความยากจน ซึ่งจะทำให้เกิดความรู้ความเข้าใจอย่างถ่องแท้มากขึ้นถึงสาเหตุของการทำให้ความยากจนลดลง ซึ่งสามารถพิจารณาได้จากหลายสาเหตุ ไม่ว่าจะเป็นเพราะสามารถทำให้คนจนออกจากความยากจนได้มากขึ้น สามารถดูแลป้องกันไม่ให้เกิดความเสี่ยงที่คนจะกลับเข้าสู่ความยากจน หรือสามารถลดความรุนแรงของระดับความยากจนลงได้

1.3 คำถามงานวิจัย

1.3.1 คำถามหลัก

อะไรเป็นปัจจัยที่อธิบายการเกิดพลวัตความยากจนของครัวเรือนในชนบทไทย ทั้งพลวัตการเข้าและออกจากความยากจน และความยากจนเรื้อรัง

1.3.2 คำถามย่อย

- (1) รูปแบบพลวัตความยากจนของครัวเรือนในชนบทไทยมีลักษณะอย่างไรในช่วงยี่สิบปีที่ผ่านมา
- (2) อะไรเป็นสาเหตุหรือปัจจัยกำหนดพลวัตความยากจน ประกอบด้วย ปัจจัยใดที่ทำให้ครัวเรือนสามารถออกจากความยากจนได้ ปัจจัยใดที่ทำให้ครัวเรือนตกสู่ความยากจน และปัจจัยใดที่ทำให้ครัวเรือนยังคงอยู่ในความยากจน
- (3) การใช้การผสมผสานระหว่างวิธีวิจัยเชิงปริมาณจากแบบสอบถามและวิธีวิจัยเชิงคุณภาพจากการสัมภาษณ์ประวัติชีวิตให้ผลสอดคล้องกันหรือไม่ สนับสนุน หรือขัดแย้งกันหรือไม่ อย่างไร

1.4 วัตถุประสงค์ของงานวิจัย

1.4.1 เพื่อศึกษาลักษณะความเป็นพลวัตความยากจนในครัวเรือนชาวนาที่อาศัยอยู่ในพื้นที่ชนบทของภาคตะวันออกเฉียงเหนือและภาคกลางของประเทศไทย

1.4.2 เพื่อศึกษาเกี่ยวกับปัจจัยและกลไกที่ก่อให้เกิดพลวัตความยากจนของครัวเรือนชาวนา ได้แก่ การศึกษาว่าปัจจัยใดที่ทำให้ครัวเรือนสามารถออกจากความยากจนได้ ปัจจัยใดที่ทำให้ครัวเรือนตกสู่ความยากจน และปัจจัยใดที่ทำให้ครัวเรือนยังคงอยู่ในความยากจน

1.4.3 เพื่อพัฒนาวิธีวิจัยแบบผสมผสาน (Mixed method studies) ในการศึกษาด้านความยากจน โดยอาศัยวิธีศึกษาเชิงคุณภาพ (Qualitative methods) จากการสัมภาษณ์ประวัติชีวิต (Life history interviews) ของครัวเรือนชาวนา ในการนำมาช่วยอธิบายผลที่ได้จากวิธีการศึกษาเชิงปริมาณ (Quantitative methods)

1.5 ประโยชน์ที่คาดว่าจะได้รับจากโครงการ

ผลการศึกษาวิจัยชิ้นนี้ถือเป็นจุดเริ่มต้นงานแรกของประเทศไทย ในการวิเคราะห์ความยากจนในลักษณะพลวัต โดยช่วยให้เกิดองค์ความรู้ใหม่เกี่ยวกับรูปแบบและสาเหตุที่ทำให้เกิดพลวัตความยากจนของครัวเรือนชาวนา ทั้งนี้ ผลการวิเคราะห์ที่ได้ไม่เพียงแต่อยู่ในรูปปริมาณวิเคราะห์เพียงอย่างเดียว แต่ยังได้ความรู้ความเข้าใจและได้รายละเอียดเนื้อหาในเชิงลึกจากการสัมภาษณ์เชิงคุณภาพวิเคราะห์อีกด้วย ส่งผลให้ภาพและมุมมองเกี่ยวกับปัญหาความยากจนกว้างมากขึ้นกว่าการใช้รูปแบบการวิเคราะห์ความยากจนแบบเดิมซึ่งอาศัยข้อมูลภาพรวมและวิเคราะห์แนวโน้มเพียงอย่างเดียว ข้อมูลที่ได้จากการศึกษานี้จะเป็นประโยชน์ในการกำหนดเป้าหมายกลุ่มคนจนได้ถูกต้องและช่วยให้การกำหนดนโยบายการแก้ไขปัญหาความยากจนและการกระจายรายได้ของประเทศไทยให้เป็นไปอย่างมีประสิทธิภาพมากขึ้น นอกจากนี้ การวิเคราะห์พลวัตความยากจนนี้จะช่วยเป็นแนวทางและกรอบในการวิเคราะห์ระดับประเทศในอนาคตเมื่อข้อมูล Panel ของประเทศไทยมีการเผยแพร่มากขึ้น

บทที่ 2

ทบทวนวรรณกรรมที่เกี่ยวข้อง กรอบแนวคิดและระเบียบวิธีวิจัย

2.1 การทบทวนวรรณกรรมที่เกี่ยวข้อง

การทบทวนเอกสารที่เกี่ยวข้องเริ่มจากการให้คำนิยามความยากจน จากนั้นจึงทบทวนงานวิจัยที่ศึกษาเกี่ยวกับพลวัตของความยากจนในประเทศกำลังพัฒนา การแจกแจงลักษณะและประเภทของพลวัตความยากจน และปัจจัยที่ก่อให้เกิดพลวัตความยากจน

2.1.1 นิยามและการวัดความยากจน

ในหลายทศวรรษที่ผ่านมา นิยามความยากจนได้รับการพัฒนาโดยการตีความให้มีความหมายที่กว้างและครอบคลุมมากขึ้น ในช่วงก่อนศตวรรษ 1900s ความยากจนเริ่มต้นจากความหมายแคบ หมายถึง ความขาดแคลนสิ่งจำเป็นในระดับที่ทำให้ไม่สามารถยังชีพได้ (Subsistence level) โดยสะท้อนจากความขาดแคลนระดับสารอาหารขั้นต่ำสุดที่ร่างกายมนุษย์ต้องการ และถูกวัดออกมาในรูปตัวเงิน นั่นคือเป็นการพิจารณาที่ระดับรายได้ของบุคคลที่ไม่เพียงพอกับการดำรงชีพตามมาตรฐานขั้นต่ำ (Booth, 1889, Rowntree, 1901) Charles Booth (1889) ได้ทำการศึกษาความยากจนของครัวเรือนในกรุงลอนดอน ประเทศอังกฤษ โดยสร้างเส้นความยากจนขึ้นเพื่อวัดระดับความต้องการขั้นพื้นฐานที่มนุษย์ต้องการในการดำรงชีพและวัดออกมาในรูปตัวเงิน ผู้ที่มีรายได้ต่ำกว่าเส้นความยากจนดังกล่าวถือเป็นผู้ที่ตกอยู่ความยากจน งานของ Booth ได้รับการพัฒนาในช่วงต่อมาโดย Benjamin Rowntree (1901) ซึ่งศึกษาความยากจนในกรุงยอร์ก ประเทศอังกฤษ โดย Rowntree วัดความยากจนโดยสร้างเส้นความยากจนเช่นกัน แต่ได้แบ่งความยากจนออกเป็นสองระดับ คือ ความยากจนระดับแรก หมายความว่าผู้ที่ไม่สามารถเข้าถึงการใช้ทรัพยากรต่างๆ ที่จะนำมาตอบสนองความต้องการขั้นต่ำของร่างกายที่พึงจะมีเพื่อการดำรงชีพได้ และความยากจนระดับสอง หมายถึงผู้ที่มีทรัพยากรแต่ไม่สามารถใช้ประโยชน์จากทรัพยากรเหล่านั้นเพื่อดำรงชีพได้ ทั้งสองกลุ่มถือว่าเป็นผู้ที่ตกอยู่ในความยากจนตามคำนิยามของ Rowntree

ต่อมาในทศวรรษที่ 70 ความยากจนถูกตีความให้มีความหมายเพิ่มขึ้นเป็นความขาดแคลนสิ่งที่เป็นความจำเป็นพื้นฐาน (Basic needs) ซึ่งรวมถึงเครื่องนุ่งห่ม สุขภาพอนามัย และที่อยู่อาศัย หลังจากนั้น ในช่วงทศวรรษที่ 90 เริ่มมีการถกเถียงของนักวิชาการในวงกว้างถึงข้อจำกัดของแนวคิดนิยามความยากแบบแคบที่ให้ความสำคัญต่อความยากจนในรูปของตัวเงินหรือรายได้เพียงอย่างเดียว โดยเห็นว่าความยากจนในรูปของรายได้ไม่สามารถสะท้อนภาวะความขาดแคลนของบุคคลได้ครบถ้วนสมบูรณ์ จึงได้กำหนดนิยามของความยากจนในความหมายที่กว้างขึ้นซึ่งครอบคลุมวิถีชีวิตความเป็นอยู่และความอยู่ดีมีสุขได้มากขึ้นทั้งมิติเศรษฐกิจ สังคม วัฒนธรรมและการเมือง (UNDP, 1997, World Bank, 2000) โดยแนวคิดที่มีอิทธิพลอย่างมากต่อการกำหนดนิยามความยากจนได้แก่ งานของ Amartya Sen นักเศรษฐศาสตร์รางวัลโนเบล ปี 1999 ที่ได้เสนอแนวคิดเรื่องความยากจนในกรอบที่กว้างกว่ามุมมองด้าน

รายได้ในการยังชีพเท่านั้น โดยให้ความสำคัญต่อการให้คุณค่าของคนในแต่ละสังคม (Capabilities) ซึ่งประกอบด้วย ความสามารถในการทำสิ่งต่างๆ (Functions) และมีเสรีภาพในการเลือกที่จะทำหรือเลือกที่จะเป็น (Freedom) เพื่อบรรลุเป้าหมายของการดำรงชีวิตอยู่ (Sen, 1993)

ความหมายของความยากจนในปัจจุบันจึงได้ครอบคลุมองค์ประกอบต่างๆ มากขึ้นเพื่อสะท้อนให้เห็นถึงความขัดสนของบุคคลในแต่ละสังคมในมิติที่แตกต่างกันออกไป ดังที่ปรากฏอยู่ในคำนำของรายงานความยากจนของสำนักงานโครงการพัฒนาแห่งสหประชาชาติ (UNDP) ปี 1997 ที่ระบุความหมายของความยากจน ดังนี้

"ความยากจน หมายถึง ความขัดสนในโอกาสและทางเลือกของมนุษย์ที่จะนำไปสู่การดำรงชีวิตที่ยืนยาว สุขภาพแข็งแรง และทำให้ไม่สามารถไปสู่มาตรฐานการดำรงชีวิตที่ดีได้ นอกจากนี้ยังรวมถึงความขัดสนทางเสรีภาพ ความมีศักดิ์ศรี การให้เกียรติตัวเองและผู้อื่น ความยากจนยังสะท้อนถึงความไม่เพียงพอในทรัพยากรต่างๆ ความเปราะบางต่อเหตุการณ์ที่เกิดขึ้นโดยไม่คาดคิด อาทิ ความเจ็บป่วย ความรุนแรง และความสูญเสียต่างๆ รวมทั้งการขาดอำนาจต่อรองและขาดศักยภาพในการเรียกร้องสิทธิทั้งสิทธิทางการเมือง สังคม และเศรษฐกิจในการดำรงอยู่ในสังคมและประเทศนั้นๆ "

2.1.2 ลักษณะของพลวัตความยากจน

พลวัตความยากจนตั้งอยู่บนข้อเท็จจริงพื้นฐานที่ว่าคนจนไม่ได้จนในระดับที่คงที่ตลอดเวลา เมื่อเวลาผ่านไป บุคคลหรือครัวเรือนสามารถเผชิญปัญหาความยากจนได้ในหลายรูปแบบ อาทิเช่น ผู้ที่เผชิญกับความยากจนในปีหนึ่ง บางคนอาจไม่ได้เป็นคนจนในปีหน้าหรือปีต่อไป หรือบางคนอาจยังคงอยู่ในความยากจนอย่างต่อเนื่อง ขณะที่ผู้ที่ไม่ได้เป็นคนจน อาจตกเข้าสู่ความยากจนได้เมื่อเวลาผ่านไปก็ว่าได้ ทั้งนี้ ความยากจนจึงสามารถเปลี่ยนแปลงเป็นได้ทั้งจนระยะสั้น ระยะยาว จนแบบชั่วคราวหรือแบบเรื้อรัง เป็นต้น (Yaqub, 2000) งานวิจัยที่รวบรวมผลการศึกษเกี่ยวกับพลวัตความยากจนโดยส่วนใหญ่แบ่งประเภทของความยากจนออกเป็น 4 กลุ่มใหญ่ (Hulme et al., 2001) ได้แก่

- (1) กลุ่มไม่เคยยากจน (Never poor)
- (2) กลุ่มยากจนเป็นครั้งคราว (Transient poor/ Sometimes poor) (กลุ่มที่เคยจนแต่สามารถออกจากความยากจนได้ (Moving out of poverty))
- (3) กลุ่มที่เพิ่งเข้าสู่ความยากจน (Moving into poverty))
- (4) กลุ่มยากจนถาวรหรือเรื้อรัง (Always poor/ Chronic poor)

การศึกษาทำความเข้าใจเกี่ยวกับลักษณะพลวัตของความยากจนถือว่ามีความสำคัญอย่างมากต่อการกำหนดนโยบายเพื่อแก้ไขปัญหาความยากจน เนื่องจากแต่ละประเภทความยากจนหรือแต่ละกลุ่มของคนจนมีความต้องการความช่วยเหลือทางด้านนโยบายที่แตกต่างกันออกไป นโยบายเพื่อแก้ไขความยากจนแบบครั้งคราวก็จะแตกต่างจากนโยบายเพื่อความยากจนแบบเรื้อรัง (Grootaert et al, 1995; McCulloch and Baulch, 2000) ยกตัวอย่างเช่น หากประชาชนส่วนใหญ่เป็นผู้ที่ตกอยู่ในความยากจนระยะยาวหรือแบบเรื้อรัง (Chronic poor) จะต้องได้รับความช่วยเหลือด้านนโยบายที่เกี่ยวข้องกับ

การปรับปรุงหรือปฏิรูปโครงสร้างที่ช่วยในการประกอบอาชีพและส่งเสริมการเพิ่มขึ้นของสินทรัพย์ต่างๆ ในระยะยาว เช่น นโยบายปรับปรุงโครงสร้างการกระจายรายได้และการลงทุนในสินทรัพย์ทางโครงสร้าง พื้นฐานที่ช่วยสนับสนุนการเข้าถึงบริการต่างๆ ไม่ว่าจะเป็นทางด้านสุขภาพ การศึกษา และ สาธารณูปโภคต่างๆ ในขณะที่ หากประชากรส่วนใหญ่เป็นกลุ่มผู้ที่เผชิญกับความยากจนแบบเป็นครั้งคราว (Transient poor) เนื่องจากการเปลี่ยนแปลงลักษณะทางครัวเรือนหรือได้รับผลกระทบจากการ เกิดเหตุการณ์ที่ไม่คาดคิด (Shocks) ก็จะต้องได้รับการสนับสนุนเชิงนโยบายที่ช่วยป้องกันการเกิดความ ผันผวนระยะสั้นที่เกิดขึ้น ตัวอย่างเช่น นโยบายคุ้มครองทางสังคม การสนับสนุนด้านสินเชื่อ การให้ หลักประกันในการประกอบอาชีพ เป็นต้น

จากการรวบรวมงานวิจัยเกี่ยวกับพลวัตความยากจนในประเทศกำลังพัฒนาเท่าที่มีอยู่ทั้งหมด Baulch and Hoddinott (2000) ระบุว่าจากการศึกษาทั้งหมด 10 ประเทศโดยอาศัยการวิเคราะห์ข้อมูล Panel ส่วนใหญ่แล้วพบว่าจำนวนของผู้ที่เผชิญปัญหาความยากจนแบบครั้งคราว หรือผู้ที่เข้าและออก จากความยากจนมีมากกว่าจำนวนของผู้ที่อยู่ในความยากจนแบบเรื้อรัง การรวบรวมของ McKay and Lawson (2002) ก็ระบุแนวโน้มดังกล่าวเช่นเดียวกัน

McCulloch and Baulch (2000) ทำการศึกษาพลวัตความยากจนในประเทศปากีสถาน และ รายงานผลว่าในแต่ละปีจะมีสัดส่วนคนจนประมาณร้อยละ 30 แต่สัดส่วนของผู้ที่ออกจากและเข้าสู่ความ ยากจนมีสูงกว่านั้น โดยคิดเป็นครึ่งหนึ่งของครัวเรือนทั้งหมด ขณะที่ผู้ที่อยู่ในความยากจนเรื้อรัง มีเพียง ร้อยละ 3 เท่านั้น แนวโน้มดังกล่าวได้รับการยืนยันเช่นกันจากผลการศึกษาของ Justino and Litchfield (2004) ที่ศึกษาพลวัตความยากจนในประเทศเวียดนาม พบว่าผลจากการปรับโครงสร้างทางการค้าของ ประเทศ ทำให้สัดส่วนครัวเรือนที่ยากจนมีแนวโน้มลดลงอย่างต่อเนื่องในช่วงระหว่างปี 1992 และ 1997 จากร้อยละ 60 เหลือเพียงร้อยละ 37 อย่างไรก็ตาม พบว่าสัดส่วนของผู้ที่เข้าสู่และออกจากความยากจน กลับมีอัตราที่สูงมากคิดเป็นประมาณร้อยละ 32 ของครัวเรือนทั้งหมด โดยร้อยละ 27 เป็นสัดส่วน ครัวเรือนที่สามารถหลุดพ้นหรือออกจากความยากจนได้ ในขณะที่ร้อยละ 5 เป็นครัวเรือนที่เข้าสู่ความ ยากจน ส่วนร้อยละ 30 เป็นครัวเรือนยากจนเรื้อรัง จากการทบทวนงานวิจัยล่าสุด โดย Dercon and Shapiro (2007) ซึ่งรวบรวมงานวิจัยเกี่ยวกับพลวัตความยากจนของประเทศกำลังพัฒนาไว้ทั้งสิ้น ประมาณ 15 ประเทศ พบว่าประมาณครึ่งหนึ่งของครัวเรือนที่สำรวจเป็นสัดส่วนของครัวเรือนยากจน แบบครั้งคราว คือมีจำนวนผู้ที่ออกจากและเข้าสู่ความยากจนมากกว่าผู้ที่ตกอยู่ในภาวะความยากจน เรื้อรัง

โดยสรุป จากผลการศึกษาวิจัยหลายชิ้นพบว่า ประเทศกำลังพัฒนาส่วนใหญ่จะมีสัดส่วนของผู้ที่ ออกจากและเข้าสู่ความยากจนหรือยากจนครั้งคราวสูงมากกว่าผู้ที่อยู่ในความยากจนเรื้อรัง (ตัวอย่างปรากฏ ในตารางข้างล่าง)

ตาราง 2.1 ลักษณะพลวัตความยากจนของครัวเรือนจากตัวอย่างบางประเทศในภูมิภาคเอเชีย

ประเทศ	ปีที่ศึกษา	จนเรื้อรัง (Always poor)	จนครั้งคราว (Sometimes poor)	จนครั้งคราว แบ่งเป็น		ไม่เคยจน Never	สัดส่วน คนจนครั้งคราว Sometim	ที่มา
				ออกจาก ความจน Move out	เข้าสู่ ความจน Move into			
บังคลาเทศ	1987-2000	31.4	33.4	25.7	17.7	25.1	58	Sen (2003)
	1994-2001	11.7	30.6	18.7	11.9	57.8	72	Kabeer (2004)
	1994-2006	16.0	49.0	44.0	5.0	35.0	75	Davis and Baulch (2009)
จีน	1985-1990	6.2	47.8	-	-	46.0	88	Jalan and Ravillion (2000)
	1991-1995	9.6	22.5	15.3	7.2	67.8	70	McCulloch and Calandrino (2002)
อินเดีย	1970-1982	25.5	35.7	22.6	13.1	38.8	58	Bhide and Mehta
อินโดนีเซีย	1993-1997	7.8	19.0	7.4	11.6	73.2	71	Alisjabahna and Yusuf (2003)
ปากีสถาน	1986-1991	3.0	55.0	-	-	42.0	94	McCulloch and Baulch (2000)
เวียดนาม	1992-1997	28.7	32.0	27.3	4.7	39.2	56	Justino and Litchfield (2004)

ที่มา: ผู้วิจัยรวบรวมเอง

2.1.3 ปัจจัยสำคัญที่ก่อให้เกิดพลวัตความยากจน

(1) ความยากจนเรื้อรัง (Chronic poverty) และความยากจนครั้งคราว (Transient poverty)

นอกเหนือจากการศึกษาถึงลักษณะและประเภทของพลวัตความยากจนแล้ว สิ่งที่สำคัญที่สุดอีกประการหนึ่งที่จะต้องทำการศึกษาคือปัจจัยหรือสาเหตุสำคัญที่ก่อให้เกิดพลวัตความยากจน ทำไมบางครัวเรือนถึงสามารถก้าวออกจากความยากจนได้ และบางครัวเรือนกลับเข้าสู่ความยากจนเมื่อเวลาผ่านไป ในขณะที่บางครัวเรือนยังคงอยู่ในความยากจนอย่างต่อเนื่อง ทั้งนี้ แต่ละประเภทของความยากจนก็มีปัจจัยหรือสาเหตุที่กำหนดแตกต่างกันออกไป (Baulch and Hoddinott, 2000; McKay and Lawson, 2002) ซึ่งจะส่งผลต่อการกำหนดนโยบายเพื่อแก้ไขปัญหาที่แตกต่างกัน นอกจากนี้ ประเภทของความยากจนยังขึ้นอยู่กับระยะเวลาที่ศึกษาด้วย ความยากจนเรื้อรังมักจะสะท้อนถึงความอดอยากหรือขาดแคลนสิ่งจำเป็นสำหรับการดำรงชีพในระยะยาว ดังนั้น ปัจจัยสำคัญที่เป็นสาเหตุของความยากจนดังกล่าวจะเป็นผลมาจากการเคลื่อนย้ายหรือการเปลี่ยนรูปแบบทางเศรษฐกิจ (Economic mobility) และกระบวนการที่ทำให้ความเป็นอยู่ของครัวเรือนเปลี่ยนแปลงไป (Changing livelihoods) ในทางกลับกัน ความยากจนแบบครั้งคราวจะเกิดจากปัจจัยระยะสั้นหรือปัจจัยที่ไม่คาดคิด

Baulch and Hoddinott (2000) ระบุว่าปัจจัยที่กำหนดพลวัตความยากจนของครัวเรือนในระยะยาว ประกอบด้วย 4 ปัจจัยสำคัญ ได้แก่ (1) การสะสมสินทรัพย์ (2) สินทรัพย์เบื้องต้นที่ถือครอง (3) การเปลี่ยนแปลงผลตอบแทนของสินทรัพย์ (4) ผลกระทบในระยะยาวจากเหตุการณ์ไม่คาดคิด (Shocks) โดยปัจจัยที่ทำให้เกิดความยากจนเรื้อรังมักจะเกิดจากการถือครองสินทรัพย์ในระดับต่ำ ในขณะที่ปัจจัยที่ก่อให้เกิดพลวัตความยากจนในระยะสั้นหรือความยากจนแบบครั้งคราวส่วนใหญ่จะเกี่ยวเนื่องกับความเปราะบางของครัวเรือนหรือการที่ครัวเรือนไม่มีความสามารถในการแก้ไขและรับมือกับ Shocks และความเสียหายต่างๆ และส่งผลให้ไม่สามารถปรับระดับการบริโภคให้คงที่ได้ ในการศึกษาพลวัตความยากจนของครัวเรือนชนบทในประเทศจีน Jalan and Ravillion (1998) พบว่าลักษณะและองค์ประกอบของครัวเรือน การศึกษา และภาวะสุขภาพของสมาชิกในครัวเรือนเป็นปัจจัยที่สำคัญที่ส่งผลให้เกิดความยากจนเรื้อรัง แต่ไม่มีผลต่อความยากจนแบบครั้งคราวที่เกิดจากปัจจัย shocks ต่างๆ และความผันผวนของรายได้ เป็นต้น

จากการทบทวนงานวิจัยเกี่ยวกับปัจจัยที่เกี่ยวข้องกับพลวัตความยากจนในหลายๆ ประเทศ McKay and Lawson (2002) ก็แสดงผลการศึกษาที่ยืนยันเช่นเดียวกันถึงความแตกต่างของปัจจัยที่มีผลต่อความยากจนแบบเรื้อรังและความยากจนแบบครั้งคราว โดยความยากจนแบบเรื้อรังส่วนใหญ่มีสาเหตุมาจาก (1) การขาดแคลนสินทรัพย์หรือมีสินทรัพย์ในระดับต่ำ เช่น ทุนมนุษย์ (การศึกษา) และทุนกายภาพ (ที่ดิน) (2) การมีส่วนร่วมในกิจกรรมที่มีประสิทธิผลต่ำ (3) สัดส่วนการพึ่งพิงในครัวเรือนสูง และ (4) ที่อยู่อาศัยอยู่ห่างไกลจากความเจริญหรือพื้นที่แร้นแค้น ในขณะที่ ความยากจนแบบครั้งคราวมักเกิดจากการที่ครัวเรือนไม่สามารถรับมือกับผลกระทบที่เกิดขึ้นเนื่องจากความผันผวนของปัจจัยต่างๆ หรือเหตุการณ์ที่ไม่คาดคิดมาก่อน เช่น ผลกระทบจากการเปลี่ยนแปลงผลตอบแทนสินทรัพย์ หรือ ผล

จากความเจ็บป่วยของสมาชิกในครัวเรือนซึ่งส่งผลกระทบต่อรายได้และชีวิตความเป็นอยู่ของครัวเรือนเป็นต้น

(2) การเข้าสู่ความยากจน (Move into poverty) และการออกจากความยากจน (Move out of poverty)

ประเภทของความยากจนยังสามารถแบ่งออกเป็นประเภทย่อยลงไปอีก กล่าวคือ ความยากจนครั้งคราว สามารถแบ่งออกได้เป็น การเข้าสู่ความยากจน และการออกจากความยากจน ซึ่งปัจจัยที่เป็นสาเหตุของการเข้าและออกจากความยากจนก็แตกต่างกัน Krishna et al. (2006) กล่าวว่าไว้วางนโยบายการแก้ไขปัญหาความยากจนไม่เพียงแต่จะให้ความสำคัญต่อผู้ที่ยากจนอยู่แล้ว แต่จำเป็นต้องคำนึงถึงผู้ที่มีโอกาสจะก้าวเข้าสู่ความยากจนด้วยในอนาคตด้วย Narayan and Petesch (2007) ก็ได้เน้นย้ำความสำคัญของการศึกษาวิจัยในอนาคตที่ควรเน้นหาคำตอบเกี่ยวกับปัจจัยและกระบวนการของพลวัตความยากจนทั้งความยากจนเรื้อรังและความยากจนครั้งคราว ซึ่งยังขาดคำอธิบายที่ชัดเจน ส่วนหนึ่งเนื่องจากข้อจำกัดของการมีข้อมูล Panel โดยเฉพาะอย่างยิ่งข้อมูลระยะยาว

Dercon and Shapiro (2007) ได้รวบรวมและทบทวนงานวิจัยเพื่อศึกษาเกี่ยวกับพลวัตความยากจนบนฐานข้อมูล Panel ของประเทศกำลังพัฒนาจำนวน 30 ประเทศ พบว่าปัจจัยที่ช่วยให้คนออกจากความยากจนจะเกี่ยวข้องกับสินทรัพย์ที่ครัวเรือนถือครอง อาทิ ที่ดิน ทุนมนุษย์ และโครงสร้างพื้นฐาน ในขณะที่ปัจจัยที่ทำให้คนเข้าสู่ความยากจนส่วนใหญ่จะเป็นผลกระทบของ Shocks ที่เกิดขึ้น

ในหลายการศึกษาเกี่ยวกับพลวัตความยากจนได้ใช้วิธีวิจัยเชิงคุณภาพวิเคราะห์เข้ามาช่วยอธิบายปัจจัยที่ได้จากวิธีวิจัยเชิงปริมาณวิเคราะห์ ยกตัวอย่างเช่น Sen (2003) ได้ศึกษาพลวัตความยากจนในประเทศบังคลาเทศระหว่างปี 1987 และ 2000 โดยอาศัยการผสมผสานระหว่างการวิเคราะห์โดยใช้ข้อมูล Panel และการสัมภาษณ์เชิงลึก ผลการศึกษาแสดงว่า การออกจากความยากจนมีความสัมพันธ์กับสินทรัพย์ที่ถือครองเบื้องต้นและความสามารถในการสะสมสินทรัพย์ในระยะต่อมา ซึ่งเกิดขึ้นได้จากการปรับเปลี่ยนรูปแบบชีวิตความเป็นอยู่ของครัวเรือน อาทิเช่น การกระจายแหล่งที่มาของรายได้จากหลากหลายทาง การเปลี่ยนอาชีพทำนาไปประกอบอาชีพนอกภาคเกษตรมากขึ้น และการอพยพย้ายถิ่น ผลจากการศึกษาดังกล่าวนี้อสอดคล้องกับรายงานของธนาคารโลกประจำปี 2008 ที่วิเคราะห์ปัจจัยที่ช่วยให้คนออกจากความยากจน ประกอบด้วย 3 แนวทาง คือ การสร้างความหลากหลายในการเพาะปลูก การประกอบอาชีพนอกภาคเกษตร และการอพยพย้ายถิ่น (World Bank, 2008)

ผู้เขียนได้รวบรวมปัจจัยที่มีความสัมพันธ์กับการเข้าและออกจากความยากจน โดยเลือกกรณีของประเทศกำลังพัฒนาที่มีช่วงระยะเวลาการศึกษาค่อนข้างยาว (มากกว่า 5 ปีขึ้นไป) เพื่อให้เห็นการเปลี่ยนแปลงเชิงโครงสร้างที่ชัดเจน จากผลการศึกษาพบว่า โดยส่วนใหญ่ปัจจัยที่มีผลต่อการออกจากความยากจนได้แก่ ปัจจัยเชิงโครงสร้างที่เกี่ยวข้องกับสินทรัพย์ที่ครัวเรือนถือครอง อาทิ ที่ดิน การศึกษา การประกอบอาชีพ ในขณะที่ปัจจัยที่มีผลต่อการเข้าสู่ความยากจนส่วนใหญ่เกี่ยวข้องกับปัจจัยที่ไม่คาดคิดมาก่อน อาทิ การเจ็บป่วย และอุบัติภัยทางธรรมชาติ กล่าวโดยรวมคือเหตุผลหรือปัจจัยที่อธิบายการออกจากความยากจนมีมากกว่าเมื่อเทียบกับจำนวนปัจจัยที่อธิบายการเข้าสู่ความยากจน

ตาราง 2.2 ตัวอย่างการศึกษาเกี่ยวกับปัจจัยที่อธิบายการเข้าและออกจากความยากจนของครัวเรือน

ในประเทศกำลังพัฒนา

ที่มา	ประเทศ	ปีที่ศึกษา	วิธีวิจัย	ปัจจัยที่มีผลต่อการออกจากความยากจน	ปัจจัยที่มีผลต่อการเข้าสู่ความยากจน
Scott and Litchfield (1994)	ซิริ	1968-1986	Ordered logit model Probit regression model	จำนวนที่ดินถือครอง, อายุหัวหน้าครัวเรือน, ปีการศึกษาเฉลี่ยของผู้ทำงานในครัวเรือน, การสะสมที่ดิน, การถือครองปศุสัตว์, อัตราการพึ่งพิง อายุหัวหน้าครัวเรือน, การสะสมที่ดินและการถือครองปศุสัตว์	รายได้ต่อหัวปีที่เริ่มต้นศึกษา, การสูญเสียปศุสัตว์
Sen (2003)	บังกลาเทศ	1987-2000	Descriptive analysis Panel data analysis Qualitative method by using semi-structured interviews	ปัจจัยเชิงโครงสร้างที่เกี่ยวข้องกับโครงสร้างสินทรัพย์ครัวเรือน (<i>structural</i>) (อาทิ การสะสมสินทรัพย์ การใช้พันธุ์ข้าวใหม่ การทำกิจกรรมในการดำรงชีพแบบหลากหลาย การกระจายแหล่งที่มาของรายได้ การเปลี่ยนไปประกอบอาชีพนอกเกษตร)	ปัจจัยอื่นๆ ที่มีผลต่อการเปลี่ยนแปลงของวงจรชีวิต (<i>life cycle</i>) (อาทิ จำนวนสมาชิกในครัวเรือนที่ทำงาน อัตราพึ่งพิงสูง การทอดทิ้งจากสามี) ปัจจัยที่เกิดจากวิกฤตและไม่คาดคิดมาก่อน (<i>idiosyncratic</i>) (อาทิ การเจ็บป่วย และอุบัติเหตุจากธรรมชาติ)
Bhide and Mehta (2004)	อินเดีย	1970-1981	Probit regression model	การรู้หนังสือ, การถือครองบ้าน, การเพิ่มขึ้นของที่ดินเพื่อการเพาะปลูก, รายได้จากปศุสัตว์ และโครงสร้างพื้นฐาน	-
Krishna (2007)	อุกันดา	1980-2004	Stage-of-progress method (based on participatory approach) by interviewing households directly	การกระจายแหล่งที่มาของรายได้, การมีระบบชลประทาน, การพัฒนาที่ดิน	การเจ็บป่วยและการใช้จ่ายเกี่ยวเนื่องกับสุขภาพ, รายจ่ายในการแต่งงานและงานศพ, การกู้ยืมเงินจากเอกชน, โรคระบาดในพืช, ภาวะแห้งแล้งและความล้มเหลวของระบบชลประทาน
Kristjanson et al. (2009)	เคนยา	1997-2005	Stage-of-progress method	การกระจายแหล่งที่มาของรายได้, การสร้างความหลากหลายในการเพาะปลูกพืช, ปัจจัยทางสังคมอื่นๆ	อัตราพึ่งพิงสูง, การเจ็บป่วยและค่าใช้จ่ายในการดูแลสุขภาพ และภาวะแห้งแล้ง

2.2 กรอบแนวคิดพื้นฐานในการวิเคราะห์งานวิจัย

2.2.1 แนวคิดการดำรงชีพอย่างยั่งยืน (Sustainable livelihoods framework) เพื่อใช้เป็นเครื่องมือพื้นฐานในการวิเคราะห์ความยากจน

เป็นที่ยอมรับโดยทั่วไปแล้วว่าความยากจนถูกกำหนดให้มีนิยามที่กว้างขึ้น โดยนิยามความยากจนไม่เพียงแต่ครอบคลุมในมิติทางเศรษฐกิจ แต่ยังรวมถึงมิติด้านสังคม วัฒนธรรม สิ่งแวดล้อมและการเมือง ส่งผลให้ในการศึกษาวิจัยเกี่ยวกับความยากจนในปัจจุบันจำเป็นต้องอาศัยกรอบแนวคิดในการวิเคราะห์ที่กว้างขึ้น สำหรับประเทศไทย งานวิจัยเกี่ยวกับความยากจนที่ผ่านมาส่วนใหญ่จะใช้การวิเคราะห์โดยอาศัยข้อมูลความยากจนพื้นฐาน (Poverty profiles) เพื่อเปรียบเทียบคุณลักษณะโดยทั่วไปของคนจนแต่ละกลุ่มซึ่งแตกต่างกันไปในแต่ละพื้นที่และช่วงเวลา ซึ่งนับว่ามีประโยชน์อย่างยิ่งที่สามารถชี้ให้เห็นว่าคนจนคือใครและมีลักษณะอย่างไร อาทิ คนจนร้อยละ 80 อาศัยอยู่ในชนบทและประกอบอาชีพเกษตรกร ภาคตะวันออกเฉียงเหนือมีคนจนมากที่สุด คนจนส่วนใหญ่มีการศึกษาดำรงชีพเป็นต้น (สำนักงานคณะกรรมการพัฒนาการเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ, 2551) อย่างไรก็ตาม ข้อมูลความยากจนดังกล่าวยังไม่สามารถอธิบายถึงสาเหตุว่าทำไมคนจนเหล่านั้นถึงตกอยู่ในความยากจนหรือปัจจัยใดที่นำไปสู่ความยากจนได้ ดังนั้น ในการศึกษาวิจัยเพื่อให้เกิดความเข้าใจอย่างลึกซึ้งมากขึ้นว่าปัจจัยใดที่เป็นสาเหตุและกระบวนการใดที่ทำให้คนตกเข้าสู่ความยากจนหรือออกจากความยากจน จึงต้องอาศัยแนวคิดการดำรงชีพอย่างยั่งยืน (Sustainable livelihoods framework) ซึ่งถือเป็นกรอบแนวคิดสำคัญที่สามารถอธิบายองค์ประกอบและกระบวนการสร้างแนวทางวิถีชีวิตความเป็นอยู่ในการดำรงชีพของกลุ่มคนจนได้อย่างชัดเจนและครอบคลุม แนวคิดการดำรงชีพอย่างยั่งยืนได้รับการยอมรับและถูกนำมาใช้อ้างอิงในงานวิจัยเกี่ยวกับความยากจนมากขึ้นเรื่อยๆ โดยเฉพาะอย่างยิ่งเมื่อนิยามความยากจนถูกขยายความให้กว้างขึ้นจากมิติทางด้านรายได้เป็นความยากจนในหลายมิติ (Multi-dimensional poverty approach)

(1) แนวคิดและองค์ประกอบที่สำคัญของกรอบแนวคิดการดำรงชีพอย่างยั่งยืน (Sustainable livelihoods framework)

กรอบวิเคราะห์การดำรงชีพอย่างยั่งยืนเป็นเครื่องมือที่สำคัญที่ใช้ในการวิเคราะห์วิถีชีวิตความเป็นอยู่และแนวทางการดำรงชีวิตของคน โดยเฉพาะอย่างยิ่งคนจนที่อยู่ในชนบท กรอบแนวคิดนี้ถือเป็นกรอบที่ใช้ในการวิเคราะห์ที่ช่วยสร้างความเข้าใจอย่างเป็นระบบเกี่ยวกับกระบวนการที่สำคัญและสาเหตุของความยากจนได้อย่างครบถ้วนและสมบูรณ์มากขึ้น นอกจากนี้ กรอบแนวคิดนี้มีคุณสมบัติสำคัญสองประการนั่นคือ ประการแรก ให้ความสำคัญต่อคนจนในการกำหนดนิยามความยากจนเอง และ ประการที่สอง มุ่งเน้นให้เห็นถึงจุดแข็ง (Strength) ของคนจนในแง่ที่ว่าคนจนมีสินทรัพย์อะไรเป็นของตัวเอง และคนจนสามารถทำอะไรได้ มากกว่าเน้นที่จุดอ่อนหรือความขาดแคลนของคนจนดังเช่นที่ปรากฏในการศึกษาวิจัยส่วนใหญ่

แนวความคิดหลักของการดำรงชีพอย่างยั่งยืน มีด้วยกัน 6 ประการ ดังนี้

คนเป็นศูนย์กลาง (people-centered) มุ่งเน้นสนับสนุนคนเพื่อนำไปสู่เป้าหมายของการดำรงชีวิต โดยเชื่อว่าความยากจนจะลดลงหากการสนับสนุนจากภายนอกทำงานสอดคล้องกับแนวทางของวิถีการดำรงชีวิต สภาพแวดล้อมทางสังคม และความสามารถในการปรับใช้

องค์รวม (holistic) ทุกสิ่งทุกอย่างมีความเกี่ยวข้องเชื่อมโยงกัน ไม่สามารถแยกส่วนได้ จำเป็นต้องทำความเข้าใจถึงความสัมพันธ์ระหว่างปัจจัยที่มีอิทธิพลเหล่านี้และผลกระทบต่างๆ ที่เชื่อมโยงกับการดำรงชีวิต

พลวัต (dynamic) ค้นหาเพื่อทำความเข้าใจและเรียนรู้จากการเปลี่ยนแปลง เพื่อที่จะสามารถสนับสนุนผลทางบวก บรรเทาผลทางลบที่จะเกิดขึ้นจากผลกระทบภายนอก

สร้างบนจุดแข็ง (building on strengths) หลักการสำคัญคือการเริ่มวิเคราะห์จากจุดแข็งหรือสิ่งที่มีอยู่ มากกว่าจุดอ่อน หรือความต้องการ

เชื่อมโยงมหภาคและจุลภาค (macro-micro links) แนวทางการศึกษาการดำรงชีพอย่างยั่งยืน ต้องการที่จะเป็นจุดเชื่อมช่องว่างระหว่างระดับนโยบาย สถาบัน ถึงระดับชุมชนและปัจเจกบุคคล

ความยั่งยืน (sustainability) เป็นการประเมินความยั่งยืนจาก 4 องค์ประกอบหลักคือ สภาพแวดล้อม เศรษฐกิจ สังคม และสถาบัน

องค์ประกอบของการดำรงชีพอย่างยั่งยืน ประกอบด้วยองค์ประกอบที่สำคัญ 4 ประการ ได้แก่ (1) ทรัพย์สินในการดำรงชีพ (Livelihoods assets) (2) การเปลี่ยนผ่านเชิงโครงสร้างและกระบวนการ (Transforming structures and processes) และองค์ประกอบความอ่อนแอและความไม่แน่นอน (Vulnerability context) (3) ยุทธวิธีการดำรงชีพ (Livelihoods strategies) และ (4) ผลลัพธ์การดำรงชีพ (Livelihood outcome)

ทรัพย์สินในการดำรงชีพ (livelihoods assets) เป็นองค์ประกอบที่มีความสำคัญ หรืออีกนัยหนึ่งคือเป็นต้นทุนในกระบวนการดำรงชีพ ได้แก่

- ทุนมนุษย์ (human capital) หมายถึง ทักษะ ความรู้ ความสามารถด้านแรงงาน คุณภาพแรงงาน ศักยภาพการเป็นผู้นำ และมีความสุขภาพดี
- ทุนธรรมชาติ (natural capital) หมายถึง ดิน น้ำ อากาศ ป่าไม้ ความหลากหลายทางชีวภาพ
- ทุนการเงิน (financial capital) หมายถึง เงินสะสมที่สามารถนำมาใช้ประโยชน์ได้ และเงินไหลเวียน
- ทุนกายภาพ (physical capital) หมายถึง สิ่งอำนวยความสะดวก โครงสร้างพื้นฐาน และเครื่องมือเครื่องจักรที่ใช้ในการผลิต
- ทุนสังคม (social capital) หมายถึง กลุ่ม เครือข่าย ประชาสังคม การเป็นสมาชิก รวมถึงความสัมพันธ์ในครอบครัวและสังคม

การเปลี่ยนผ่านโครงสร้างและกระบวนการ (transforming structures and processes) เป็นองค์ประกอบที่มีผลกระทบโดยตรง และส่งผลต่อการเลือกวิถีการดำรงชีพ ประกอบด้วย 2 ส่วนย่อยคือ โครงสร้าง (structures) มี 2 ระดับคือระดับสาธารณะ และระดับเอกชน เช่น รัฐบาล องค์กร ประชาสังคม และ กระบวนการ (processes) หมายถึง ส่วนขับเคลื่อนของโครงสร้าง เช่น นโยบาย กฎหมาย ข้อกำหนด สถาบัน และวัฒนธรรม

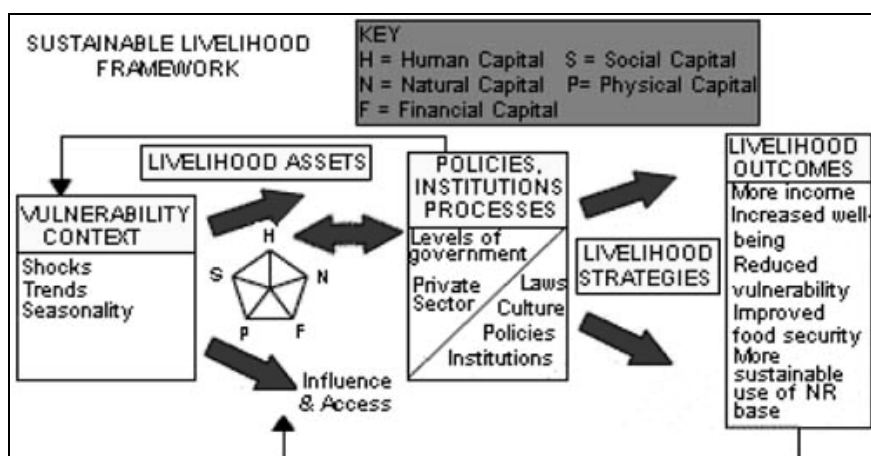
องค์ประกอบด้านบริบทของความผันผวนและความไม่แน่นอน (vulnerability context) เป็นภาวะที่เกิดขึ้นและส่งผลกระทบโดยตรงต่อทรัพย์สิน และผลลัพธ์จากวิถีการดำเนินชีวิต ได้แก่ ภาวะความเสี่ยงหรือผลกระทบที่เกิดขึ้นอย่างไม่คาดคิด (shocks) เช่น ภัยธรรมชาติ การขาดเงินใช้จ่าย ความขัดแย้งในสังคม ปัญหาสุขภาพมนุษย์ พืช สัตว์ แนวโน้ม (trends) ภาวะแนวโน้มของการเคลื่อนไหวของปัจจัยต่างๆ เช่น แนวโน้มประชากร ทรัพยากร เศรษฐกิจ รัฐบาล นโยบาย และเทคโนโลยี การเปลี่ยนแปลงตามฤดูกาล (seasonality) ได้แก่ วัฏจักรต่างๆ เช่น วัฏจักรราคา ผลผลิต สุขภาพ โอกาสการจ้างงาน เป็นต้น

ยุทธวิธีการดำรงชีพ (livelihoods strategies) เป็นทางเลือก โอกาส ที่ใช้เป็นกลยุทธ์ในการดำเนินชีวิต ซึ่งจะมีลักษณะของความหลากหลาย (diversity) ตามลักษณะพื้นที่ ภูมิประเทศ ที่ถือครอง และช่วงเวลา เป็นลักษณะที่เคลื่อนไหว (dynamic) กระจายหลายสถานที่ (straddling) และเชื่อมโยง (linkage)

ผลลัพธ์ (Livelihood outcome) เป็นผลที่เกิดจากการเลือกวิถีหรือยุทธวิธีในการดำเนินชีวิตซึ่งแสดงออกถึงการดำรงชีพอย่างยั่งยืน ได้แก่ การมีรายได้เพิ่มขึ้น (more income) ความเป็นอยู่ที่ดีขึ้น (increased well-being) ความเปราะบางต่อความเสี่ยงหรือความผันผวนลดลง (reduced vulnerability) ความมั่นคงด้านอาหารเพิ่มขึ้น (improved food security) และการเกิดความยั่งยืนในการใช้ทรัพยากรธรรมชาติ (sustainable use of natural resource based)

จากรูปที่ 1 อธิบายความสัมพันธ์ระหว่างองค์ประกอบต่างๆ ภายใต้แนวคิดการดำรงชีพอย่างยั่งยืน นั่นคือ ทรัพย์สิน (livelihoods assets) เป็นองค์ประกอบหลักอันดับแรกที่เป็นในการดำรงชีพ หรืออีกนัยหนึ่งคือเป็นต้นทุนที่เกษตรกรนำมาใช้ในกระบวนการดำรงชีพ การเปลี่ยนแปลงฐานะของทรัพย์สินจะได้รับอิทธิพลจากการเปลี่ยนแปลงของโครงสร้างและกระบวนการ (transforming structures and processes) ซึ่งแสดงออกมาในลักษณะของบริบทความอ่อนแอ (vulnerability context) ที่เกิดขึ้น เช่น การเปลี่ยนนโยบายทางเศรษฐกิจเป็นกระบวนการหนึ่งที่ทำให้เกิดภาวะแนวโน้มสินค้าต้นทุนการผลิตราคาสูงขึ้น ทำให้เกษตรกรต้องใช้จ่ายเงินลงทุนในการผลิตมากขึ้น ส่งผลให้ฐานะทางการเงินของเกษตรกรลดต่ำลง และมีผลต่อเนื่องไปยังโอกาสการเลือกกลยุทธ์การดำรงชีพ (livelihoods strategies) หรือการเลือกวิถีการผลิตให้เหมาะสมกับผลกระทบที่เกิดขึ้น หากเกษตรกรมีกลยุทธ์หรือมีการปรับปรุงการผลิตที่เหมาะสมกับสถานการณ์ที่เกิดขึ้น ระบบก็จะยังคงให้ผลลัพธ์ (livelihood outcome) ในระดับที่สอดคล้องกับความต้องการ และผลลัพธ์ที่ได้นี้จะส่งผลโดยตรงต่อระดับของทรัพย์สินที่เกษตรกรจะนำมาใช้เป็นต้นทุนในการดำรงชีพต่อไป

รูปที่ 2.1: แนวคิดการดำรงชีพอย่างยั่งยืน (Sustainable livelihoods approach)

ที่มา: Carney, DFID (1991)

2.2.2 การนำกรอบแนวคิดการดำรงชีพอย่างยั่งยืนมาปรับใช้เป็นการวิเคราะห์ของงานวิจัยพลวัตความยากจน

งานวิจัยชิ้นนี้มีวัตถุประสงค์เพื่อศึกษาเกี่ยวกับพลวัตความยากจนของครัวเรือนชาวนาในพื้นที่ชนบท โดยต้องการทำความเข้าใจถึงลักษณะพลวัตของความยากจนว่ามีลักษณะอย่างไร การเข้าสู่และการออกจากความยากจนมีสาเหตุมาจากปัจจัยใดเป็นสำคัญ ซึ่งการศึกษาพลวัตความยากจนนี้ไม่เพียงแต่จะต้องทำความเข้าใจถึงการเปลี่ยนแปลงของรายได้ ว่ารายได้สูงกว่าหรือต่ำกว่าเส้นความยากจนเท่านั้น แต่ยังมุ่งเน้นที่จะครอบคลุมการศึกษาวัยในรายละเอียดที่เกี่ยวข้องกับวิถีการดำเนินชีวิตและประสบการณ์การดำรงชีพของแต่ละครัวเรือนว่าเกิดขึ้นมาอย่างไร มีลักษณะอย่างไร และมีการเปลี่ยนแปลงไปอย่างไร ซึ่งสะท้อนถึงความเป็นจริงของชีวิตครัวเรือนในชนบทได้ดีขึ้นกว่าการวิเคราะห์ทางด้านปริมาณหรือตัวเลขรายได้เพียงอย่างเดียว ดังนั้น งานวิจัยนี้จึงเลือกใช้กรอบแนวคิดการดำรงชีพอย่างยั่งยืนเป็นกรอบแนวคิดหลักในการวิเคราะห์ เนื่องจากกรอบแนวคิดดังกล่าวนี้สามารถอธิบายกระบวนการหรือพลวัตการเปลี่ยนแปลงในวิถีชีวิตความเป็นอยู่ของผู้คนโดยเฉพาะอย่างยิ่งคนในชนบทได้เป็นอย่างดี ซึ่งถือเป็นพื้นฐานสำคัญที่จะก่อให้เกิดความเข้าใจต่อการเปลี่ยนแปลงหรือพลวัตของความยากจน นอกจากนี้ งานวิจัยพลวัตความยากจนนี้ยังอาศัยแนวคิดทรัพยากรพื้นฐาน (Resource profile) ที่ให้ความสำคัญต่อการทำความเข้าใจในโครงสร้างและกระบวนการได้มาหรือการเข้าถึงทรัพยากร เพื่อนำไปใช้ดำรงชีพ ซึ่งเป็นปัจจัยสำคัญต่อการเปลี่ยนแปลงในวิถีชีวิตความเป็นอยู่และนำไปสู่การเกิดพลวัตของความยากจนในที่สุด

แนวทางการวิเคราะห์ของงานวิจัยชิ้นนี้ได้ประยุกต์หลักการของกรอบแนวคิดการดำรงชีพอย่างยั่งยืน โดยตั้งอยู่บนพื้นฐานของคำถามสำคัญ 3 ประการ ได้แก่ (1) คนครอบครองอะไร (สินทรัพย์ต่างๆ) หรือ Have (2) คนนำสิ่งที่ครอบครองอยู่ไปทำอะไร (กิจกรรม/ยุทธวิธีในการดำรงชีพ) หรือ Do

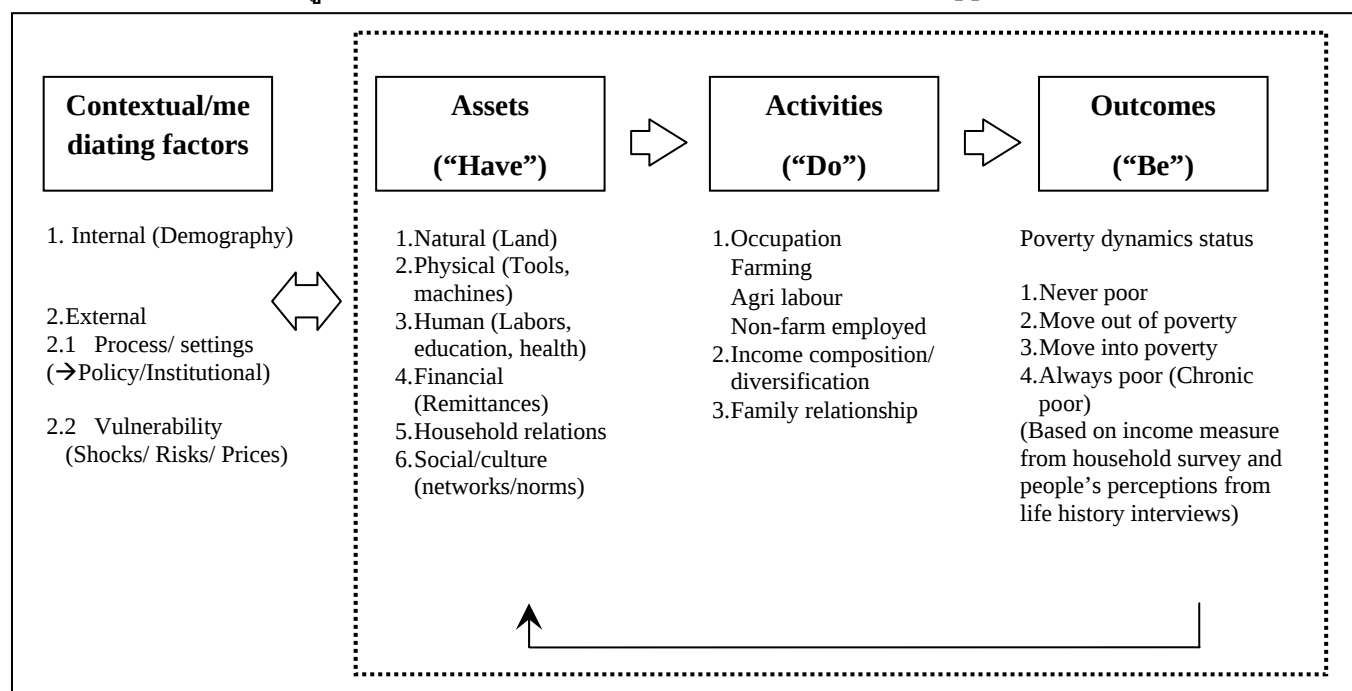
(3) ผลลัพธ์ที่เกิดขึ้นเป็นอย่างไร (ลักษณะความเป็นอยู่ ระดับรายได้ และการเปลี่ยนแปลงของความยากจน) หรือ Be โดยเรียกกรอบการวิเคราะห์นี้ว่า “Have-Do-Be approach”

สินทรัพย์ต่างๆ ที่ครอบครองประกอบด้วยอะไร (“Have”) งานวิจัยนี้เริ่มศึกษาถึงสินทรัพย์ต่างๆ ที่สำคัญเพื่อใช้ในการดำรงชีพที่แต่ละครัวเรือนครอบครอง โดยดูว่าประกอบด้วยสินทรัพย์ใดบ้าง และมีการเปลี่ยนแปลงไปอย่างไรในระหว่างช่วงเวลาที่ทำการศึกษา

กิจกรรมหรือยุทธวิธีการดำรงชีพคืออะไร (“Do”) ภายหลังจากศึกษาถึงสินทรัพย์ที่แต่ละครัวเรือนครอบครองแล้ว ก็จะพิจารณาว่าแต่ละครัวเรือนได้นำสินทรัพย์ต่างๆ มาใช้ในการดำเนินกิจกรรมหรือยุทธวิธีการดำรงชีพอย่างไร ซึ่งในที่นี้จะศึกษาจาก (1) รูปแบบการประกอบอาชีพ ว่าสมาชิกในครัวเรือนมีการเปลี่ยนแปลงในด้านอาชีพอย่างไร อาทิเช่น มีแนวโน้มของการเปลี่ยนจากการทำเกษตรกรรมไปประกอบอาชีพนอกภาคเกษตรกรรมมากน้อยแค่ไหน (2) องค์ประกอบด้านรายได้ และความหลากหลายของแหล่งที่มาของรายได้ครัวเรือน (3) ลักษณะโครงสร้างสมาชิกภายในครัวเรือน

ผลลัพธ์ที่เกิดขึ้นต่อวิถีความเป็นอยู่ (“Be”) การเลือกดำเนินแนวทางการดำรงชีพของแต่ละครัวเรือนจะสะท้อนออกมาได้ในหลายรูปแบบ อาทิ การมีรายได้เพิ่มขึ้น ความเป็นอยู่ที่ดีขึ้น ความเปราะบางต่อความเสี่ยงหรือความผันผวนลดลง สำหรับงานวิจัยนี้พิจารณาผลลัพธ์ที่เกิดขึ้นจากลักษณะความเป็นพลวัตของความยากจน ว่าครัวเรือนมีรูปแบบการเปลี่ยนแปลงของสถานะความยากจนอย่างไรในช่วงเวลาของการศึกษาคือปี 2531 เทียบกับปี 2553 โดยแบ่งลักษณะพลวัตความยากจนออกเป็น 4 กลุ่ม ได้แก่ (1) กลุ่มไม่เคยจน (Non-poor → Non-poor) (2) กลุ่มเข้าสู่ความยากจน (Non-poor → Poor) (3) กลุ่มหลุดพ้นจากความยากจน (Poor → Non-poor) และ (4) กลุ่มที่ยังคงยากจน (Poor → Poor)

รูปที่ 2.2: กรอบแนวคิดในการวิเคราะห์: ‘Have-Do-Be’ Approach

ที่มา: ผู้วิจัยออกแบบเองโดยประยุกต์จาก Sustainable livelihoods approach

2.3 กรอบทฤษฎีพื้นฐานของแบบจำลองที่ใช้สำหรับวิธีวิจัยเชิงปริมาณในการศึกษาปัจจัยที่มีผลต่อพลวัตความยากจน

งานวิจัยนี้มีวัตถุประสงค์หลักคือเพื่อศึกษาถึงกระบวนการที่ก่อให้เกิดพลวัตความยากจนของครัวเรือนชาวนาในชนบท ประกอบด้วยปัจจัยที่ทำให้ครัวเรือนสามารถออกจากความยากจนได้ ปัจจัยที่ทำให้ครัวเรือนตกสู่ความยากจน และปัจจัยที่ทำให้ครัวเรือนยังคงอยู่ในความยากจน โดยเปรียบเทียบข้าม 2 ช่วงเวลา คือปี 2531 และปี 2552 โดยในการวิเคราะห์เชิงปริมาณนั้นจะวัดความยากจนจากทางด้านรายได้ครัวเรือนเป็นหลัก ดังนั้น ในการวิเคราะห์ปัจจัยและกลไกที่ก่อให้เกิดพลวัตความยากจนนั้น จะต้องทำความเข้าใจทฤษฎีพื้นฐานที่สำคัญในการศึกษาปัจจัยกำหนดรายได้ครัวเรือน ได้แก่ (1) แบบจำลองครัวเรือนเกษตร (Agricultural household model) และ (2) สมการปัจจัยกำหนดรายได้ (Income determination function)

2.3.1 แบบจำลองครัวเรือนเกษตร (Agricultural Household Model)

แบบจำลองครัวเรือนเกษตรถูกนำมาใช้ในการศึกษาลักษณะเชิงโครงสร้างและแนวโน้มการเปลี่ยนแปลงของครัวเรือนเกษตร โดยรากฐานทางทฤษฎีดังกล่าวนี้เริ่มต้นพัฒนามาจากแนวคิดของชยานอฟ (Chayanov) ที่ศึกษาเกี่ยวกับครัวเรือนเกษตรในประเทศรัสเซียในช่วงทศวรรษปี 2460 ซึ่งได้กล่าวโดยสรุปว่าขนาดครัวเรือนและลักษณะโครงสร้างของครัวเรือนเป็นปัจจัยสำคัญในการกำหนดการตัดสินใจในการจัดสรรทรัพยากรภายในครัวเรือนภายใต้เงื่อนไขไม่มีตลาดแรงงาน (Ellis, 1988) แบบจำลองครัวเรือนเกษตรถูกพัฒนาขึ้นเป็นครั้งแรกเพื่อศึกษาผลการเพิ่มขึ้นของราคาสินค้าพืชผลหลัก โดยพบว่าการเพิ่มขึ้นของราคาสินค้าพืชผลอาหารนั้นไม่จำเป็นต้องส่งผลกระทบต่อส่วนเกินในตลาด ซึ่งสามารถอธิบายได้จากพฤติกรรมของครัวเรือนในชนบทที่มีลักษณะกึ่งการค้า (Semi-commercial rural context) ซึ่งผลิตพืชผลสำหรับบริโภคภายในครัวเรือนเองส่วนหนึ่งและอีกส่วนเพื่อขาย (Singh et al., 1986) แบบจำลองดังกล่าวกำหนดให้ครัวเรือนเป็นหน่วยในการตัดสินใจผ่านสมการอรรถประโยชน์ โดยอรรถประโยชน์สูงสุดจะเกิดขึ้นได้ต้องผ่านตลาดแรงงาน นั่นคือต้องมีการจ้างงานเกิดขึ้น สมาชิกในครัวเรือนอาจได้รับค่าจ้างแรงงานที่แตกต่างกัน ในขณะที่เดียวกันราคาสินค้าก็แตกต่างกัน และภาคเกษตรไม่ใช่แหล่งที่มาของรายได้แหล่งเดียวอีกต่อไป โดยสรุปคืออรรถประโยชน์ของครัวเรือนเกษตรไม่ใช่เกิดขึ้นจากการทำกำไรสูงสุดเท่านั้น แต่ยังรวมถึงความมั่นคงทางอาหารและเวลาว่างของครัวเรือนอีกด้วย

แบบจำลองครัวเรือนเกษตรประกอบด้วยสมการอรรถประโยชน์ซึ่งกำหนดโดยการบริโภคของสมาชิกภายในครัวเรือน และข้อจำกัดของงบประมาณซึ่งรวมการผลิตอยู่ในสินทรัพย์ครัวเรือน (Singh et al. ,1986; Ellis, 1988)

สมการอรรถประโยชน์โดยรวมของครัวเรือนเกษตร ได้แก่

$$U = U(X_a, X_m, X_l),$$

โดยที่ X_a คือ การบริโภคสินค้าเกษตรที่ผลิตในครัวเรือน, X_m คือการบริโภคสินค้าอื่นๆ ที่ซื้อขายในตลาด และ X_l คือเวลาว่าง

อรรถประโยชน์ของครัวเรือนสูงสุดขึ้นอยู่กับข้อจำกัด 3 สมการ ได้แก่

(1) สมการข้อจำกัดรายได้ที่เป็นตัวเงิน ได้แก่

$$p_m X_m = p_a(Q_a - X_a) - p_l(L - F) - p_v V + E,$$

โดย p_m คือราคาสินค้าในตลาด, p_a คือราคาสินค้าผลิตในครัวเรือน, Q_a คือผลผลิตสินค้าในครัวเรือน, p_l คือค่าจ้างในตลาด, L คือปริมาณแรงงานทั้งหมดที่ใช้ในการผลิต, F คือปริมาณแรงงานครัวเรือน, V คือปัจจัยการผลิต เช่น ปุ๋ย, p_v คือราคาปัจจัยการผลิต และ E คือรายได้จากนอกภาคเกษตร

(2) สมการข้อจำกัดการผลิตสะท้อนผ่านความสัมพันธ์ระหว่างปัจจัยการผลิตและผลผลิตทางการเกษตร ได้แก่

$$Q_a = Q(L, V, A, K),$$

โดย L คือปริมาณแรงงานทั้งหมดที่ใช้ในการผลิต, V คือปัจจัยการผลิต, A คือที่ดิน และ K คือทุน

(3) สมการข้อจำกัดด้านเวลา

$$T = X_l + F$$

โดย T คือเวลาที่ครัวเรือนมีทั้งหมด, X_l คือเวลาว่าง, F คือเวลาใช้เป็นแรงงานครัวเรือน

เมื่อแทนค่าสมการข้อจำกัดทั้งสามในสมการรายได้ที่เป็นตัวเงิน (i) แล้วจะได้

$$p_m X_m + p_a X_a + p_l X_l = p_l T + \quad + E,$$

นั่นคือ $p_m X_m$ คือมูลค่ารวมของการบริโภคผลผลิตในตลาด, $p_a X_a$ คือมูลค่าการบริโภคผลผลิตที่ผลิตในครัวเรือน, $p_l X_l$ คือมูลค่าแรงงานครัวเรือนที่ใช้ (คิดในรูปเวลาว่างที่ใช้ไป), $p_l T$ คือมูลค่าเวลาของครัวเรือนทั้งหมด, คือรายได้สุทธิครัวเรือน, E คือรายได้นอกภาคเกษตร

จะได้สมการรายได้สุทธิ (รายได้รวมหักต้นทุนปัจจัยการผลิต) ของครัวเรือนเกษตร ได้แก่

$$= p_a Q_a(L, V, A, K) - p_l L - p_v V$$

เขียนในรูปสมการ Reduced form ของรายได้สุทธิครัวเรือนเกษตร ได้แก่

$$= F(L, V, A, K)$$

แบบจำลองครัวเรือนเกษตรจึงเป็นแบบจำลองที่ใช้อธิบายความสัมพันธ์ระหว่างรายได้สุทธิของครัวเรือนเกษตรและปัจจัยสำคัญที่กำหนดที่สำคัญ ได้แก่ แรงงาน ปัจจัยการผลิต ที่ดิน ทุนทางการเงิน และแบบจำลองได้ถูกพัฒนาและขยายอย่างต่อเนื่อง โดย Hymer and Resnick (1969) รวมรายได้ที่เกิดจากภาคนอกเกษตร อาทิ การผลิตอาหารแปรรูป อุตสาหกรรม ก่อสร้าง และขนส่งด้วย โดยทั่วไปแบบจำลองครัวเรือนเกษตรถูกใช้เป็นเครื่องมือในการวิเคราะห์ผลกระทบของราคาสินค้าเกษตรต่อการผลิตและการบริโภคของครัวเรือน และผลของนโยบายเกษตรต่างๆ ที่เกี่ยวเนื่อง เช่น การตัดสินใจใช้แรงงานภาคเกษตรและนอกภาคเกษตร (Taylor and Adelman, 2003).

2.3.2 ปัจจัยที่กำหนดการเปลี่ยนแปลงทางรายได้ของครัวเรือน (Household income diversification determinants)

แบบจำลองครัวเรือนเกษตรยังเป็นแบบจำลองที่สามารถใช้ในการวิเคราะห์เพื่อหาปัจจัยกำหนดการเปลี่ยนแปลงของรายได้ครัวเรือนในชนบทอีกด้วย (Singh et al, 1986, Escobal, 2001) Escobal (2001) ได้ศึกษาปัจจัยกำหนดรายได้ของครัวเรือนชนบทในประเทศเปรู และเห็นถึงแนวโน้มความสำคัญของภาคนอกเกษตรที่มีมากขึ้น จึงได้พัฒนาแบบจำลองที่ใช้ในการศึกษาโดยคำนวณหาดุลยภาพจากสมการแรงงานเพื่อจัดสรรแรงงานระหว่างภาคเกษตรและภาคนอกเกษตร โดยกำหนดสมการในรูป Reduced form ดังนี้

$$S_{ij} = f(p; Z_{ag}, Z_{nag}, Z_k, Z_h, Z_{pu}, Z_g),$$

โดย S_{ij} คือสัดส่วนรายได้สุทธิภาคเกษตรและนอกเกษตร, p คือเวกเตอร์ราคาปัจจัยและผลผลิต, Z คือเวกเตอร์แสดงสินทรัพย์ต่างๆ ที่ครัวเรือนครอบครอง ดังนี้ Z_{ag} คือสินทรัพย์ภาคเกษตร, Z_{nag} คือสินทรัพย์ภาคนอกเกษตร, Z_k คือสินทรัพย์ทางการเงิน, Z_h คือสินทรัพย์ทุนมนุษย์, Z_{pu} คือสินทรัพย์ทุนกายภาพ, Z_g คือสินทรัพย์อื่นๆ ในพื้นที่

รูปแบบความสัมพันธ์ของตัวแปรที่มีผลต่อรายได้ครัวเรือนเป็นการพัฒนามาจากกรอบแนวคิดการดำรงชีพอย่างยั่งยืนในหัวข้อ 2.2.1 โดยหลายการศึกษาเกี่ยวกับปัจจัยกำหนดรายได้ครัวเรือนในชนบทได้อ้างอิงรูปแบบสมการข้างต้น ทั้งในรูปของการตัดสินใจของครัวเรือนเพื่อหารายได้ ระดับรายได้จากแหล่งรายได้ภาคเกษตรและนอกภาคเกษตร และสัดส่วนของรายได้

2.4 ระเบียบวิธีศึกษาวิจัย

2.4.1 แนวคิดการผสมผสานวิธีวิจัยเชิงปริมาณ (Quantitative method) และเชิงคุณภาพ (Qualitative method) เพื่อศึกษาพลวัตความยากจน

งานวิจัยเรื่องของพลวัตความยากจนที่มีอยู่โดยส่วนใหญ่แล้วจะขึ้นอยู่กับการศึกษาวิเคราะห์เชิงปริมาณของชุดข้อมูลที่มีการสำรวจข้อมูลครัวเรือนซ้ำๆ หลายปี หรือข้อมูลภาคตัดขวางตามเวลา (Panel data) ซึ่งความยากจนได้ถูกคิดให้อยู่ในรูปแบบดั้งเดิมคือ ความยากจนที่วัดจากด้านรายได้หรือด้านการบริโภค (Hulme and McKay, 2007) มีงานวิจัยเพียงไม่กี่งานที่ได้ประยุกต์วิธีการเชิงประมาณทางสังคมศาสตร์อย่างเฉพาะตัวเพื่อที่จะศึกษาพลวัตความยากจนในระยะยาวโดยการศึกษาครัวเรือนหรือหมู่บ้านเดิมซ้ำๆ กัน (see Van Schendel, 1981) และวิธีการมีส่วนร่วม (see Shaffer, 2002, Krishna, 2007) อย่างไรก็ตาม งานวิจัยเกี่ยวกับพลวัตความยากจนเหล่านี้ถ้าไม่เป็นวิธีการเชิงคุณภาพก็จะเป็นวิธีการเชิงปริมาณอย่างใดอย่างหนึ่ง ซึ่งได้นำไปสู่การแบ่งที่ชัดเจนระหว่างผลที่ได้จากวิธีการเชิงคุณภาพและวิธีการเชิงปริมาณในการศึกษาพลวัตความยากจน ในช่วงหลายปีที่ผ่านมาได้มีความเห็นที่สอดคล้องกันและได้มีความพยายามเพิ่มขึ้นในการที่จะเชื่อมวิธีการวิจัยสองประเภทนี้โดยใช้จุดแข็งในรูปแบบที่แตกต่างกันเพื่อให้เกิดความเข้าใจที่เพิ่มมากขึ้นในความซับซ้อนของพลวัตความยากจน (Lawson et al., 2007, Hulme, 2007, Addison et al., 2009) สิ่งสำคัญในการศึกษาพลวัตความยากจนนั้นไม่เพียงแต่จะต้องทำความเข้าใจและศึกษาถึงรูปแบบของพลวัตและระบุว่าครัวเรือนใดอยู่ในรูปแบบใด แต่เป็นความจำเป็นด้วยที่จะต้องทำความเข้าใจเกี่ยวกับกระบวนการผลักดันให้เกิดพลวัตเหล่านี้ หรือการค้นหาคำตอบว่าทำไมการเปลี่ยนแปลงที่เป็นพลวัตของความยากจนเหล่านี้จึงเกิดขึ้น อย่างเช่นที่ Baulch และ Hoddinott (2000) ได้ให้ความเห็นไว้ว่า เป็นสิ่งที่จำเป็นที่จะต้องเรียนรู้ในเรื่องของกระบวนการที่ก่อให้เกิดการเปลี่ยนแปลงในระดับของชุมชนและครัวเรือนโดยอาศัยการนำจุดแข็งของทั้งสองวิธีมาใช้นั่นคือ จุดแข็งของวิธีการเชิงปริมาณในการวิเคราะห์สำหรับจุดประสงค์แรกนั้นคือค้นหารูปแบบของพลวัตและระบุความสัมพันธ์ของปัจจัยที่ทำให้เกิดพลวัตนั้นๆ ในขณะที่จุดแข็งของวิธีเชิงคุณภาพสามารถใช้กับวัตถุประสงค์ที่สองในการอธิบายความซับซ้อนของกระบวนการและปัจจัยที่เกิดขึ้นตามบริบทความเป็นจริง จึงมีความเชื่อว่าการผสมผสานกันของวิธีการเชิงคุณภาพและปริมาณสามารถก่อให้เกิดความเข้าใจที่ดีกว่าและตอบคำถามได้ดีที่สุดทั้งคำถาม อะไร ใคร และทำไม

Chambers (2007) ได้สรุปในงานวิจัยเกี่ยวกับระเบียบวิธีวิจัยขั้นสูงเมื่อเร็วๆ นี้เพื่อใช้ในการวิเคราะห์ความยากจนว่ามีสามวิธีการหลัก ได้แก่

แนวคิดวิธีเชิงปริมาณ (Quantitative methods) หรือวิธีที่เริ่มจากศึกษาทฤษฎีก่อนแล้วจึงตั้งสมมติฐานและทำการทดสอบสมมติฐานดังกล่าวเพื่อหาข้อสรุปที่จะยืนยันทฤษฎีดังกล่าว (Deductive approach) ซึ่งวิธีเชิงปริมาณนี้ตั้งอยู่บนการวัดออกมาเป็นตัวเงิน อาทิ การวัดเส้นความจน โดยในการวิเคราะห์และได้มาของข้อมูลความยากจนนี้ได้รับมาจากการสำรวจโดยใช้แบบสอบถามที่เป็นวิธีการที่ให้นักสัมภาษณ์

แนวคิดวิธีเชิงคุณภาพ (Qualitative methods) หรือวิธีมนุษยวิทยาเฉพาะอย่างที่มีมักจะเริ่มจากการสังเกตสิ่งที่เกิดขึ้นอย่างเฉพาะเจาะจงก่อนนำไปสร้างรูปแบบความสัมพันธ์แล้วทำการทดสอบสมมติฐานเพื่อสร้างเป็นทฤษฎีในภายหลัง (Inductive approach) โดยทั่วไปวิธีนี้จะเกี่ยวข้องกับการพูดคุย สังเกต เพื่อที่จะได้ข้อมูลเกี่ยวกับความสัมพันธ์ทางสังคม วัฒนธรรม และชุมชน. โดยส่วนใหญ่การศึกษาความยากจนภายใต้แนวคิดนี้ได้ถูกอธิบายในแง่ของความสัมพันธ์ทางและพฤติกรรมทางสังคมมากกว่าที่จะเน้นไปที่ประเด็นของค่านิยมการวัดความยากจน

แนวคิดวิธีการแบบมีส่วนร่วมโดยอาศัยความเข้าใจและมุมมองของคนตนเอง (Participatory methods) ในวิธีนี้ขึ้นอยู่กับความเข้าใจความยากจนที่ได้จากประสบการณ์โดยตรงของคนจน ซึ่งสะท้อนแง่คิด มุมมองและทัศนคติของคนตนเอง รวมถึงความเป็นจริงของวิถีชีวิตความเป็นอยู่ของชุมชนและความแตกต่างทางวัฒนธรรมในแต่ละพื้นที่

งานวิจัยจำนวนมากได้กล่าวถึงจุดแข็งและจุดอ่อนของวิธีการที่แตกต่างและพบว่ามีความซับซ้อนของการศึกษาความยากจนโดยใช้วิธีเชิงปริมาณอย่างเดียวหรือใช้วิธีเชิงคุณภาพอย่างเดียว ในระยะสิบปีที่ผ่านมา วิวัฒนาการระหว่างวิธีเชิงปริมาณและวิธีเชิงคุณภาพพร้อมกับปัจจัยความร่วมมือหรือ คิว-สแควร์ (Q-squared)¹ ได้ถูกกล่าวถึงและกลายมาเป็นจุดสนใจที่มากขึ้นในการทำวิจัยร่วมสมัยที่เกี่ยวข้องกับความยากจน (Carvalho and White, 1997, McGee, 2000, Kanbur, 2003, Appleton and booth, 2001, Parker and Kozel, 2006, Hulme, 2007) ในการตอบสนองต่อธรรมชาติที่มีหลากหลายมิติของความยากจน ทั้งนี้ Chambers (2007) ได้กล่าวว่าวิวัฒนาการหรือการรวมกันของวิธีเชิงปริมาณและวิธีเชิงคุณภาพพร้อมกับปัจจัยความร่วมมือได้ถูกนำมาใช้อย่างแพร่หลายมากขึ้นในเรื่องการวิเคราะห์ความยากจน ดังจะเห็นได้จากประโยชน์ของการรวมสองวิธีนี้ในการวิจัยเกี่ยวกับความยากจนซึ่งปรากฏในงานหลายๆ ชิ้นในการประเมินความยากจนของประเทศโดยธนาคารโลก (World bank) ยังรวมไปถึงการศึกษาเชิงประจักษ์สำหรับความในหลายๆ ประเทศ ตัวอย่างหนึ่งคือกรณีศึกษาของประเทศอุกันดา McGee (2000) อ้างว่าวิธีการทั้งสองเสริมกันซึ่งการวิจัยเชิงคุณภาพได้เพิ่มความเข้าใจอย่างมากว่าการบริโภคในความยากจนจากข้อมูลการสำรวจได้ลดลงอย่างไร บางผลลัพธ์ที่ได้จากวิธีการแบบมีส่วนร่วมช่วยให้ผลการสำรวจกระจ่างขึ้นยังรวมไปถึงทำให้บางประเด็นเป็นที่ประจักษ์ว่าไม่สามารถที่จะได้จากการสำรวจอย่างเดียว เธอได้สรุปว่าทั้งสองวิธีเติมเต็มซึ่งกันและกัน สอดคล้องและเข้ากันได้ “แง่มุมหนึ่งของการเติมเต็มซึ่งกันและกันคือว่าข้อมูลจากการสำรวจภาวะเศรษฐกิจและสังคมของครัวเรือน (Household survey) ให้ความกว้าง หรือภาพตัวแทนทางสถิติของชั้นทางเศรษฐกิจสังคมทั้งหมด – ในขณะที่วิธีการแบบมีส่วนร่วมจากการสัมภาษณ์ (Participatory poverty assessment: PPA) ให้ความลึก – การตรวจสอบปรากฏการณ์ของภาวะความยากจนในรายละเอียด”

¹ Q-squared (Quantitative and Qualitative methodological approach) เป็นการผสมผสานวิธีวิเคราะห์เชิงปริมาณและเชิงคุณภาพเข้าด้วยกัน โดย Da Silva (2006) รวบรวมงานวิจัยที่ผ่านมาสำหรับวิธีแบบผสมเพื่อใช้ในการวิเคราะห์ความยากจนในประเทศที่กำลังพัฒนาสามารถดูได้จาก <http://www.q-squared.ca/>.

กล่องที่ 2.1: การผสมผสานของวิธีเชิงคุณภาพและปริมาณในการวิเคราะห์ความยากจน

การผสมผสานหรือการรวมกันของวิธีเชิงคุณภาพและปริมาณในการวิเคราะห์ความยากจนมีหลายรูปแบบ ซึ่ง Carvalho และ White (1997) เสนอสามวิธีที่สำคัญดังนี้:

- (i) *การรวมกันทางระเบียบวิธี* ของวิธีทั้งสอง หมายถึงการนำผลลัพธ์ของวิธีหนึ่งได้ป้อนไปสู่การออกแบบของอีกวิธีหนึ่ง ตัวอย่างของการรวมนี้คือการใช้ข้อมูลสำรวจเพื่อที่จะกำหนดกลุ่มตัวอย่างบุคคล/ครัวเรือนที่เป็นตัวแทนที่เกี่ยวข้องสำหรับใช้ในงานคุณภาพ หรือในทางกลับกันเป็นการนำผลลัพธ์ที่ได้จากการวิจัยแบบมีส่วนร่วมเพื่อที่จะนำมาสร้างแบบสอบถามที่ให้สำรวจ
- (ii) *การทดสอบ, การอธิบาย, การยืนยัน, การหักล้าง , และ/หรือ ผลลัพธ์ที่เพิ่มค่า* จากวิธีการหนึ่งกับสิ่งเหล่านี้ของอีกวิธีหนึ่ง ผลลัพธ์ของวิธีที่แตกต่างกันที่ได้นำไปใช้แยกกันถูกนำมารวมกันเพื่อที่จะตรวจสอบซึ่งกันและกันหรือตรวจสอบแบบสามเส้ากันและกัน
 - “การอธิบาย” ให้รายละเอียดการใช้การวิจัยแบบมีส่วนร่วมเพื่อที่จะระบุผลลัพธ์ที่คาดไม่ถึงจากผลจากการสำรวจ
 - “การยืนยัน หรือ การหักล้าง” ได้ให้รายละเอียดการใช้การวิจัยแบบมีส่วนร่วมเพื่อที่จะหาความถูกต้องสมบูรณ์ของการวิจัยที่ขึ้นอยู่กับสำรวจ (หรือ กลับกัน);
 - “การเพิ่มค่า” ให้รายละเอียดการใช้การวิจัยแบบมีส่วนร่วมเพื่อที่จะรับข้อมูลเกี่ยวกับตัวแปรและคำอธิบายที่เกิดขึ้นแต่ไม่ได้จากการสำรวจแบบใช้แบบสอบถาม;
- (iii) *ผลลัพธ์รวมกัน* จากสองวิธีเป็นหนึ่งชุดของนโยบาย แต่ละวิธีถูกใช้แยกกัน แต่นำผลลัพธ์ที่ได้มาใช้อธิบายซึ่งกันและกันเพื่อประโยชน์สูงสุด

อย่างไรก็ดี แม้จะมีการยอมรับโดยทั่วไปของประโยชน์ในการเติมเต็มระหว่างการผลิตผสมผสานสองวิธีนี้ แต่ก็ยังคงความกังวลบางอย่างเกี่ยวกับข้อจำกัดของการแลกเปลี่ยนข้อดี-ข้อเสียของสองวิธีดังกล่าว ความกังวลที่สำคัญหนึ่งคือความแตกต่างในประเด็นทางปรัชญาซ่อนอยู่ข้างหลังของสองวิธีนี้สามารถก่อให้เกิดผลลัพธ์ที่ขัดแย้งกันแทนที่จะเติมเต็มซึ่งกันและกัน (Shaffer, 1996) Kanbur and Shaffer (2007) ระบุปัจจัยพื้นฐานในแง่ของวินัยและญาณวิทยาเกี่ยวกับความสำคัญของแนวคิดของธรรมชาติของความรู้ระหว่างวิธีการที่แตกต่างกันของความยากจน ภายใต้เงื่อนไขการรวมและการแยกแยะของการวิเคราะห์ความยากจน อย่างไรก็ดี งานวิจัยบางชิ้นเสนอว่าวิธีการเชิงคุณภาพและแบบมีส่วนร่วมให้ผลลัพธ์ที่คล้ายคลึงกันและสัมพันธ์อย่างดีกับวิธีการเชิงปริมาณ (see Scoones, 1995, Temu and Due, 2000) ในขณะที่บางงานวิจัยได้เสนอว่ามีผลลัพธ์ที่แตกต่างกันจากการใช้วิธีการทั้งสอง ตัวอย่างที่เห็นได้อย่างชัดเจนคือการศึกษาความยากจนที่มีชื่อเสียงในชนบทอินเดีย Jodha (1998) ได้ให้หลักฐานของการเปลี่ยนแปลงในความยากจนในระหว่างสองช่วงเวลา (1963-6 and 1982-4) โดยการประยุกต์สองวิธีการที่แตกต่างกันของความยากจน ความยากจนจากรายได้ขึ้นอยู่กับสำรวจเชิงปริมาณและ

ความนึกคิดของชาวบ้านต่อระดับความยากจนของพวกเขาเอง² อันที่จริงแล้วผลลัพธ์ได้บ่งชี้ว่าครัวเรือนที่จนลงโดยการวัดรายได้แบบดั้งเดิมดีกว่าเมื่อมองจากตัวบ่งชี้ทางคุณภาพที่แตกต่างกันของความเป็นอยู่ของชาวบ้านเอง

งานวิจัยที่ศึกษาเกี่ยวกับการเปลี่ยนแปลงชีวิตและความยากจนที่ผ่านมามีเพียงจำนวนไม่กี่งานที่ได้ประยุกต์วิธีการเชิงคุณภาพเพื่อที่จะศึกษาพลวัตความยากจนในระยะยาวโดยการลงพื้นที่ศึกษาเดิมซ้ำๆ กันหลายปี เพื่อนำมาใช้แทนการสำรวจเชิงปริมาณที่ใช้แบบสอบถาม ตัวอย่างงานวิจัยที่เห็นอย่างชัดเจนได้แก่ การศึกษาการเปลี่ยนแปลงของครัวเรือนชาวนาในประเทศบังกลาเทศ (see Van Schendel, 1981) การศึกษาความยากจนของครัวเรือนในชนบทประเทศอินเดีย (Beck, 1994) การศึกษาพลวัตความยากจนในประเทศพม่าโดยใช้วิธีการแบบมีส่วนร่วมจากชาวบ้าน (see Shaffer, 2002, Krishna, 2007) การศึกษาพลวัตความยากจนในประเทศอินเดีย (Krishna, 2006) ซึ่งได้คิดค้นวิธีวิจัยที่เรียกว่า “Stage of progress method” ขึ้นมาเพื่อกำหนดระดับเส้นความยากจนจากการสอบถามตัวแทนชาวบ้านในลักษณะการแลกเปลี่ยนความคิดเห็นแบบกลุ่ม (Focus group discussion) อย่างไรก็ดี งานวิจัยดังกล่าวเป็นการศึกษาโดยอาศัยวิธีวิจัยเชิงคุณภาพเพียงอย่างเดียว ในระยะสิบปีที่ผ่านมาได้มีความความพยายามอย่างต่อเนื่องจากนักวิจัย ผู้มีส่วนร่วม และผู้กำหนดนโยบายคือเพื่อที่จะหาทางในการผสมผสานการใช้วิธีวิจัยเชิงปริมาณและเชิงคุณภาพในการวิเคราะห์ความยากจน เพื่ออาศัยข้อดีของแต่ละวิธีให้มาเติมเต็มและสร้างความรู้จากงานวิจัยให้เกิดประโยชน์สูงสุดจากทั้งสองวิธี (Kanbur, 2003) Shaffer (2006) เสนอสองวิธีในการรวมวิธีการวิจัย หนึ่งคือ ‘ทำพร้อมกัน (Putting together)’ ซึ่งผลลัพธ์ที่ได้จากสองวิธีที่แยกกันได้นำมาใส่เข้าด้วยกันสำหรับการสนับสนุน ยืนยัน หรือหักล้างซึ่งกันและกัน และวิธีที่สองคือ ‘การรวมกันทางระเบียบวิธี (Methodological integration)’ ซึ่งทั้งสองวิธีได้ถูกดำเนินการอย่างเป็นลำดับและผลจากวิธีหนึ่งถูกนำไปใช้ในการออกแบบของอีกวิธีหนึ่ง

ตัวอย่างงานวิจัยที่ประยุกต์ของการรวมวิธีเชิงปริมาณและเชิงคุณภาพในเรื่องพลวัตความยากจนยังอยู่จำนวนน้อยมากเพื่อที่จะรวมสองวิธีนี้เข้าด้วยกัน โดยพบว่าการศึกษาที่ผ่านมาเกือบทั้งหมดได้ใช้วิธีการผสมผสานกันทางระเบียบวิธีอย่างเป็นลำดับขั้น (Sequential integration) สำหรับการศึกษาพลวัตความยากจน วิธีการหลักสองวิธีจำเป็นในการรวม (1) วิธีการเชิงปริมาณที่ขึ้นอยู่กับข้อมูล Panel (2) วิธีเชิงคุณภาพขึ้นอยู่กับข้อมูลที่ยึดกับหลักของพลวัตของสภาพความเป็นอยู่ตลอดเวลา รวมไปถึงวิธีทางสังคมและมนุษยวิทยา เช่น การสัมภาษณ์ถึงครัวเรือน ประวัติชีวิต และชนิดอื่นๆ ของวิธีการแบบมีส่วนร่วม (McKay and Lawson, 2002, Hulme, 2007) ทั้งนี้ การผสมผสานกรอบตัวอย่างจากข้อมูลแผงจะถูกนำไปใช้ในวิธีเชิงคุณภาพแต่เป็นกลุ่มตัวอย่างที่เล็กลง และผลทางเศรษฐมิติและการอธิบายที่ได้จากการวิเคราะห์เชิงปริมาณจะถูกนำไปใช้สำหรับการออกแบบการสัมภาษณ์เชิงคุณภาพอีกด้วย โดยตัวอย่างที่ผ่านมาของงานวิจัยที่ใช้การประยุกต์วิธีแบบผสมผสานในการศึกษาพลวัตความยากจนของประเทศกำลังพัฒนา ได้แก่

² ข้อมูลสะท้อนการเปลี่ยนแปลงความยากจนที่ถูกประเมินโดยชาวบ้านประกอบด้วย (1) ข้อมูลแสดงการขยายโอกาสหรือการเพิ่มขึ้นของทางเลือกทางเศรษฐกิจ (การจ้างงาน, สถานะภาพทางการเงิน) (2) ข้อมูลรูปแบบการบริโภค (3) ข้อมูลการบริโภคสินค้าอุปโภคบริโภค (Jodha, 1988).

งานของ Bird and Shinyekwa (2003) ประเทศกานดาดูเหมือนจะเป็นความพยายามเริ่มแรกที่จะตรวจสอบเส้นทางที่เข้าและออกจากความยากจนของครัวเรือนในชนบทโดยใช้งานแบบมีส่วนร่วมกับการสัมภาษณ์ประวัติชีวิตเชิงคุณภาพพร้อมกับงานวิจัยสภาวะความเป็นไปได้เชิงคุณภาพ เขาพบว่านอกเหนือจากสิ่งที่เกิดขึ้นโดยทันทีทันใดแล้ว ความสัมพันธ์ของเพศชาย-หญิงที่แย่ง และการบริโภคแอลกอฮอล์ที่เกินจำเป็นก็เป็นปัจจัยสำคัญที่ผลักดันให้คนไปสู่ความยากจน (ตัวผลักดัน) ในขณะที่การเผชิญกับเหตุการณ์ที่เกิดขึ้นโดยทันทีทันใดซ้ำแล้วซ้ำเล่าถูกคิดว่าเป็นข้อจำกัดที่สำคัญที่ป้องกันคนให้เคลื่อนย้ายออกจากความยากจน

อย่างไรก็ตามการศึกษานี้ไม่ได้นำเสนอรูปแบบพลวัตความยากจนโดยเฉพาะ โดยส่วนใหญ่เพียงแต่เสนอแนวโน้มความยากจนโดยภาพรวม แต่ไม่ได้วิเคราะห์หรือสัมภาษณ์ว่าคนเข้าไปสู่ความจนได้อย่างไรและอะไรที่เป็นตัวทำให้พวกเขายังคงอยู่ในความจน Lawson, McKay and Okidi (2006) ได้ทำการศึกษาต่อไปในการรวมวิธีเชิงคุณภาพและวิธีเชิงปริมาณสำหรับการบ่งชี้ปัจจัยที่สำคัญที่มีผลต่อพลวัตความยากจน ทั้งสามได้วิเคราะห์ถึงปัจจัยหลักที่กระทบต่อการเปลี่ยนผ่านความยากจนจากการประเมินความมีส่วนร่วมและวิเคราะห์บนความเข้าใจของรูปแบบและปัจจัยที่มีอิทธิพลต่อพลวัตความยากจนที่ขึ้นอยู่กับข้อมูล Panel สองช่วงเวลา งานวิจัยได้ให้หลักฐานว่าความเข้าใจเชิงคุณภาพได้เพิ่มเติมข้อมูลจากข้อมูลที่มีอยู่แล้วที่ได้จากการสำรวจ โดยการให้รายละเอียดทางประวัติศาสตร์และทางบริบท การสัมภาษณ์ประวัติชีวิตประกอบด้วยการเติมเต็มที่มีคุณค่าต่อการวิเคราะห์เชิงปริมาณ ซึ่งเป็นการบ่งบอกว่าการรวมของสองวิธีได้เพิ่มคุณค่าอย่างมีนัยยะที่ให้ความเข้าใจของพลวัตความยากจนมากกว่าการใช้แต่ละวิธีเพียงอย่างเดียว อย่างไรก็ตาม การศึกษานี้ขึ้นอยู่กับกรอบตัวอย่างที่แตกต่างกันซึ่งครัวเรือนที่แตกต่างกันถูกสัมภาษณ์ ความพยายามมากขึ้นที่ผ่านมาเพื่อที่จะเข้าใจลึกยิ่งขึ้นในประเด็นของระเบียบวิธีของการรวมทั้งสองวิธีถูกทำโดย Lawson, Hulme และ Muwongse (2007) ทั้งสามใช้วิธีการผสมตามลำดับขั้นตอนโดยใช้ผลเชิงปริมาณและเชิงบรรยายจากการสำรวจเพื่อที่จะรายงานและออกแบบการสัมภาษณ์ประวัติชีวิตในการที่จะได้สิ่งที่ดีที่สุดในการเติมเต็มซึ่งกันและกัน ในงานวิจัยนี้กรอบตัวอย่างเดียวกันกับการสำรวจครัวเรือนได้นำมาประยุกต์ใช้ อย่างไรก็ตาม ช่วงเวลาของข้อมูล Panel ที่ได้จากการสำรวจไม่เหมือนกับช่วงเวลาของการสัมภาษณ์ประวัติชีวิต เมื่อให้ช่วงเวลาการสำรวจข้อมูลแผงอีกครั้งคือหกปีก่อนที่ขบวนการสัมภาษณ์ประวัติชีวิตได้ถูกทำขึ้น นั้นก็ถูกพิจารณาว่าเป็นกรณีในอุดมคติสำหรับลำดับของเวลาและลักษณะสามเหลี่ยมของข้อมูลเมื่อมันอาจจะก่อให้เกิดความยุ่งยากในการอ้างอิงเวลาเมื่อทำการสัมภาษณ์ถึงข้อมูลย้อนหลังซึ่งอาจนำไปสู่ข้อมูลที่เชื่อถือไม่ได้ ดังนั้นจึงแนะนำว่าการรวบรวมข้อมูลของการสำรวจควรจะถูกทำภายในช่วงเวลาเดียวกันของการสัมภาษณ์

Davis and Baulch (2009) ได้ใช้วิธีการศึกษาโดยอาศัยการรวมกันของระเบียบวิธีการวิจัยประกอบด้วยข้อมูลสำรวจรายจ่ายครัวเรือนและการสัมภาษณ์ประวัติชีวิตเพื่อที่จะประเมินพลวัตความยากจน ทั้งสองพบว่าการสัมภาษณ์ประวัติชีวิตแสดงการเปลี่ยนผ่านของความยากจนน้อยกว่า โดยเฉพาะอย่างยิ่งกลุ่มที่กำลังจะหลุดพ้นจากความยากจน ยิ่งไปกว่านั้นสองวิธีนี้ให้ผลลัพธ์ที่ขัดแย้งกันในการเปลี่ยนผ่านของความยากจน กรณีที่แตกต่างกันของการไม่สอดคล้องกันระหว่างพลวัตความ

ยากจนเชิงปริมาณและเชิงคุณภาพถูกกำหนดซึ่งจะนำไปสู่วิธีหลักสำหรับการทำให้ความแตกต่างเหล่านี้สอดคล้องกัน

การทบทวนงานวิจัยที่ผ่านมาทั้งหมดนี้ แสดงให้เห็นว่ามีความพยายามในการผสมผสานทั้งสองวิธีวิจัยเพื่อศึกษาเกี่ยวกับพลวัตความยากจนเพิ่มมากขึ้น แม้ว่าการประยุกต์ของวิธีการผสมยังคงมีไม่มากและยังคงอยู่ในช่วงเริ่มต้น แต่ก็พบว่า ‘มีความเป็นไปได้ และ เป็นสิ่งที่พึงปรารถนา’ (Addison et al., 2009) ดังนั้น จึงควรพัฒนางานวิจัยเพิ่มเติมเพื่อเติมเต็มช่องว่างทางความรู้เหล่านี้และเพื่อแสดงให้เห็นถึงความก้าวหน้าในการใช้การผสมผสานระหว่างวิธีเชิงปริมาณและวิธีเชิงคุณภาพสำหรับการวิจัยพลวัตความยากจนโดยเฉพาะอย่างยิ่งในกรณีของประเทศกำลังพัฒนาและกรณีของประเทศไทย

2.4.2 วิธีการศึกษา

การศึกษาวิจัยเกี่ยวกับพลวัตความยากจนในชนบทของประเทศไทยชั้นนี้ มีวัตถุประสงค์หลักที่จะศึกษาถึงการเปลี่ยนแปลงเชิงพลวัตของความยากจน โดยเน้นให้เกิดความเข้าใจว่าพลวัตความยากจนของครัวเรือนชาวนาในชนบทไทยนั้นมีรูปแบบและกระบวนการเปลี่ยนแปลงอย่างไร รวมถึงอะไรคือปัจจัยสำคัญที่อธิบายพลวัตของความยากจนที่เกิดขึ้นดังกล่าว การศึกษานี้อาศัยวิธีการศึกษาแบบผสมผสานบนพื้นฐานการวิเคราะห์ทั้งในเชิงปริมาณวิเคราะห์ และเชิงคุณภาพวิเคราะห์ โดยเป็นการผสมผสานอย่างเป็นขั้นตอน (Sequentially integrate) นั่นคือ

ขั้นตอนแรก การเก็บและวิเคราะห์ข้อมูลเชิงปริมาณ (Qualitative methods) เริ่มจากการวิเคราะห์บนฐานข้อมูลสำรวจครัวเรือนแบบ Panel survey โดยใช้แบบสอบถาม เพื่อคำนวณหารูปแบบพลวัตความยากจนว่ามีลักษณะอย่างไร โดยขั้นตอนนี้จะอาศัยวิธีการวิเคราะห์เชิงปริมาณในการวัดความยากจนจากระดับรายได้ครัวเรือน หลังจากนั้นจัดแบ่งครัวเรือนเข้ากลุ่มโดยแบ่งตามลักษณะพลวัตความยากจนโดยอาศัย Transitional matrix แล้วจึงเลือกกลุ่มครัวเรือนตัวอย่างบางครัวเรือนเพื่อใช้ในการศึกษาวิเคราะห์เชิงคุณภาพในขั้นต่อไป

ขั้นตอนที่สอง การเก็บและวิเคราะห์ข้อมูลเชิงคุณภาพ (Quantitative methods) ได้แก่ การสัมภาษณ์เชิงลึกเกี่ยวกับประวัติชีวิต (Life history interviews) และการสัมภาษณ์กึ่งโครงสร้าง (Semi-structured interviews) โดยวิธีการวิเคราะห์เชิงคุณภาพจะสามารถนำมาช่วยอธิบายผลที่ได้จากการวิเคราะห์ข้อมูลเชิงปริมาณในรายละเอียดเชิงลึกและเพิ่มเติมข้อมูลที่ยังขาดอยู่ให้มีความสมบูรณ์มากยิ่งขึ้น นอกจากนี้ยังทำให้เกิดความเข้าใจเกี่ยวกับวิถีชีวิตความเป็นอยู่และสภาพแวดล้อมต่างๆ รวมถึงปัจจัยที่เกี่ยวข้องกับชีวิตของครัวเรือนชาวนาในแต่ละช่วงชีวิต ทั้งปัจจัยทางด้านเศรษฐกิจ สังคม สิ่งแวดล้อม และวัฒนธรรม ซึ่งเป็นปัจจัยที่ข้อมูลเชิงปริมาณไม่สามารถอธิบายและสะท้อนให้เห็นถึงความเป็นจริงที่เกิดขึ้นได้

ตาราง 2.3 รูปแบบวิธีวิจัย

ขั้นตอนการดำเนินการวิจัย	การผสมผสานวิธีอย่างเป็นขั้นตอน	
	การเก็บข้อมูล	อาศัยการสำรวจข้อมูลจากแบบสอบถามเพื่อนำมาสร้างฐานข้อมูล Panel และนำมาเป็นกรอบในการเลือกครัวเรือนตัวอย่างเพื่อทำการสัมภาษณ์เชิงลึก ทั้งการสัมภาษณ์ประวัติชีวิตและการสัมภาษณ์เชิงโครงสร้าง
	การวิเคราะห์ข้อมูล	นำการวิเคราะห์จากการสัมภาษณ์เชิงลึกมาช่วยอธิบายผลและความสัมพันธ์ของตัวแปรที่ได้จากการสำรวจ

ตาราง 2.4 เครื่องมือที่ใช้ในการวิเคราะห์ที่จะนำไปสู่การหาคำตอบของงานวิจัย

ประเด็นคำถาม	เครื่องมือที่ใช้และการได้มาของข้อมูล	รายละเอียด
คำถามวิจัยหลัก คือ อะไรคือปัจจัยที่อธิบายพลวัตของความยากจน (การเข้าและออกจากความยากจน รวมทั้งการอยู่ในความยากจนเรื้อรัง) ที่เกิดขึ้นกับครัวเรือนชาวนาในเขตพื้นที่ชนบทของภาคตะวันออกเฉียงเหนือและภาคกลางของประเทศไทย		
คำถามย่อย 1. ความยากจนในครัวเรือนชาวนาในพื้นที่ชนบทมีรูปแบบของพลวัตหรือการเปลี่ยนแปลงอย่างไร?	การสำรวจครัวเรือนบนฐานข้อมูลจากแบบสอบถาม Panel Survey	ข้อมูลและรายละเอียดสำคัญที่จะได้จากการสำรวจครัวเรือนโดยใช้แบบสอบถาม ประกอบด้วย องค์ประกอบและลักษณะครัวเรือน (ขนาดครัวเรือน, โครงสร้างครัวเรือน) ระดับการศึกษา (จำนวนปีที่ได้รับการศึกษา) อาชีพ แหล่งที่มาของรายได้ (ภาคเกษตร/ นอกเกษตร) ที่ดิน (รูปแบบการถือครอง เป็นเจ้าของ/ เช่า) การใช้เครื่องจักรและเทคโนโลยี การวิเคราะห์ข้อมูลที่ได้จากการสำรวจจะถูกนำมาคำนวณระดับรายได้และนำไปวิเคราะห์ความยากจนโดยเทียบกับเส้นความยากจนที่สร้างขึ้น หลังจากนั้นจะนำไปสร้าง Transition matrix เพื่อเปรียบเทียบการเปลี่ยนแปลงฐานะความยากจนของครัวเรือนระหว่างปี 2552/ 2553 และ 2530/ 2531 โดยครัวเรือนจะถูกแบ่งออกเป็น 4 กลุ่ม ได้แก่ กลุ่มไม่เคยจน (Non-poor → Non-poor) กลุ่มหลุดพ้นจากความยากจน (Poor → Non-poor) กลุ่มที่ยังคงยากจน (Poor → Poor) กลุ่มที่เข้าสู่ความยากจน (Non-poor → Poor)

2. พลวัตความยากจนมีสาเหตุมาจากปัจจัยใดบ้าง และมีกระบวนการอย่างไร	การสำรวจครัวเรือนบนฐานข้อมูลจากแบบสอบถาม Panel survey	การวิเคราะห์ถึงสาเหตุและปัจจัยที่กำหนดการเกิดพลวัตความยากจนจะใช้วิธีปริมาณวิเคราะห์ ประกอบด้วย (i) การวิเคราะห์เชิงบรรยายข้อมูล (Descriptive analysis) อาทิ การวิเคราะห์การเปลี่ยนแปลงโครงสร้างองค์ประกอบของครัวเรือน การเปลี่ยนแปลงการถือครองที่ดิน และการเปลี่ยนแปลงการประกอบอาชีพ เป็นต้น และ (ii) การวิเคราะห์สมการถดถอยบนฐานข้อมูล Panel (Regression methods) เพื่อประเมินว่าปัจจัยใดบ้างมีผลต่อการเปลี่ยนแปลงของความยากจน ได้แก่ Discrete model of poverty status และ Continuous model
	การสัมภาษณ์เชิงลึกและการสัมภาษณ์กึ่งโครงสร้าง	การสัมภาษณ์เชิงลึกเกี่ยวกับประวัติชีวิตของครัวเรือน (Life history interviews) จะถูกใช้กับครัวเรือนตัวอย่างรวม 24 ครัวเรือน ที่คัดเลือกแบบสุ่มมาจำนวน 12 ครัวเรือนต่อจังหวัด โดยประเด็นคำถามจะเกี่ยวกับการเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นในช่วงชีวิตและการเปลี่ยนแปลงลักษณะความเป็นอยู่ของครัวเรือนเมื่อเปรียบเทียบกับช่วงชีวิตในปี 2531 โดยข้อมูลและเนื้อหาที่ได้จากการสัมภาษณ์จะถูกนำมาวาดเส้นกราฟชีวิตของครัวเรือนเพื่อดูลักษณะและแนวโน้มการเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้น การสัมภาษณ์กึ่งโครงสร้างกับครัวเรือน โดยจะสอบถามและพูดคุยถึงความเห็นของครัวเรือนในประเด็นที่เกี่ยวกับสาเหตุและปัจจัยที่ครัวเรือนคิดว่ามีผลต่อการเปลี่ยนแปลงต่อชีวิตความเป็นอยู่ของตนเองบนพื้นฐานความรู้สึกรู้สึกนึกคิดของครัวเรือนเอง
3. ข้อมูลจากการใช้วิธีเชิงคุณภาพวิเคราะห์โดยการสัมภาษณ์จะสามารถช่วยอธิบายผลที่ได้จากวิธีการศึกษาเชิงปริมาณวิเคราะห์ ได้หรือไม่ สนับสนุนหรือหักล้างกันอย่างไร	การนำผลจากสองวิธีวิจัยมาสอดคล้องกัน	การวิเคราะห์ในขั้นนี้จะพิจารณาว่าข้อมูลและผลการศึกษาที่ได้จากการสัมภาษณ์ในเชิงคุณภาพวิเคราะห์เพื่อให้นำมาอธิบายผลจากการวิเคราะห์เชิงปริมาณ ว่ามีความสอดคล้องหรือขัดแย้งกันหรือไม่อย่างไร ซึ่งในขั้นตอนนี้จะแสดงให้เห็นว่าผลจากทั้งสองวิธีวิจัยสามารถสะท้อนและอธิบายกันและกันได้มากน้อยเพียงใด

2.4.3 ข้อมูลสำรวจที่ใช้ในการศึกษา

(1) ประชากร

การศึกษาวิจัยชิ้นนี้ อาศัยวิธีการใช้แบบสอบถามและสัมภาษณ์เชิงลึกใน 2 กลุ่มประชากร ได้แก่ (i) ครุว์เรือนที่ประกอบอาชีพทำนาและเกษตรกรรมในพื้นที่ชนบทของภาคตะวันออกเฉียงเหนือ (จังหวัดขอนแก่น) และภาคกลาง (จังหวัดสุพรรณบุรี) และ (ii) บุคลากรเกี่ยวข้องที่มีความรู้และมีบทบาทในการพัฒนาหมู่บ้าน (อาทิ ผู้ใหญ่บ้าน กำนัน ปราชญ์ชาวบ้าน ผู้สูงอายุในหมู่บ้าน องค์การบริหารส่วนตำบล สมาชิกเทศบาล เจ้าหน้าที่ภาครัฐในหน่วยงานหลักด้านการพัฒนาชุมชนและการพัฒนาการเกษตร เจ้าหน้าที่ NGOs)

(2) กลุ่มตัวอย่าง

เนื่องจากการศึกษานี้ต้องอาศัยการศึกษารู้นข้อมูลที่เป็น Panel survey นั่นคือการติดตามสำรวจครุว์เรือนเดิม ณ ช่วงเวลาต่างๆ กัน ดังนั้น กลุ่มตัวอย่างในการศึกษานี้จึงเป็นการสำรวจซ้ำจากกลุ่มตัวอย่างเดิมที่เคยจัดเก็บเมื่อปี 2531 ภายใต้งานการศึกษาของภาควิชาเศรษฐศาสตร์เกษตรและทรัพยากร คณะเศรษฐศาสตร์ มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์ ซึ่งการศึกษาดังกล่าวมีวัตถุประสงค์เพื่อสำรวจผลกระทบจากการนำเทคโนโลยีพัฒนาพันธุ์ข้าวสายพันธุ์ใหม่มาใช้ต่อระดับรายได้ของครุว์เรือนชาวนา การศึกษานี้จะนำกลุ่มตัวอย่างเดิมมาทำการสำรวจและสัมภาษณ์อีกครั้งในปี 2552

ในแต่ละจังหวัด จะคัดเลือกหมู่บ้านเพื่อใช้ในการสำรวจจำนวน 3 หมู่บ้าน โดยแต่ละหมู่บ้านจะสะท้อนลักษณะของพื้นที่เพาะปลูกและสภาพแวดล้อมที่แตกต่างกันออกไป ได้แก่ (i) พื้นที่นาในเขตชลประทาน (Irrigated) (ii) พื้นที่น่าน้ำฝน (Rainfed) (iii) พื้นที่นาแห้งแล้ง/ นาน้ำท่วม (Drought/ Flood-proned) และครุว์เรือนในแต่ละหมู่บ้านจะถูกสุ่มตัวอย่างแบบ Random sampling แต่อยู่บนพื้นฐานของการพิจารณาถึงสัดส่วนของพื้นที่การเพาะปลูกข้าวและรูปแบบการเป็นเจ้าของที่ดิน

ตาราง 2.5 พื้นที่และจำนวนกลุ่มตัวอย่างที่ทำการสำรวจ

	นาในเขตชลประทาน	น่าน้ำฝน	นาแห้งแล้ง/ นาน้ำท่วม
สุพรรณบุรี	บ้านทุ่งชนะ ตำบลวังยาง อำเภอสรีประจันต์	บ้านหนองสลักไถ ตำบลสระกะโจม อำเภอดอนเจดีย์	บ้านจระเข้ใหญ่ ตำบลจระเข้ใหญ่ อำเภอบางปลาม้า
ขอนแก่น	บ้านโคกนางาม ตำบลสำราญ อำเภอมือเมือง	บ้านไก่อ้น ตำบลสำราญ อำเภอมือเมือง	บ้านเม็ง ตำบลบ้านเม็ง อำเภอนองเรือ

ผลจากการลงพื้นที่เพื่อเก็บข้อมูลโดยใช้แบบสอบถาม พบว่า ในการสำรวจปี 2552 มีจำนวนครัวเรือนที่ตอบแบบสอบถามทั้งหมด 240 ครัวเรือน เทียบกับครัวเรือนเดิมที่เคยสำรวจครั้งแรกในปี 2531 จำนวน 295 ครัวเรือน นั้นหมายความว่า มีจำนวนครัวเรือนที่ไม่สามารถติดตามเก็บข้อมูลได้ในปี 2552 จำนวน 55 ครัวเรือน เนื่องจากครัวเรือนส่วนหนึ่งมีการย้ายถิ่นออกนอกพื้นที่อย่างถาวร ขณะที่บางครัวเรือนมีหัวหน้าครัวเรือนและสมาชิกในครัวเรือนเสียชีวิตไปหมด นอกจากนี้ ยังมีอีกส่วนหนึ่งที่ไม่สามารถตรวจสอบได้ว่าเป็นครัวเรือนใดเนื่องจากข้อมูลจากการสำรวจเดิมมีอยู่ไม่เพียงพอสำหรับการติดตาม

ดังนั้นในการวิเคราะห์ของงานวิจัยชิ้นนี้จึงใช้ข้อมูลสำรวจจากกลุ่มตัวอย่างของทั้งสองจังหวัดที่สามารถสำรวจได้ รวมทั้งสิ้น 240 ครัวเรือน ซึ่งคิดเป็นร้อยละ 82 ของครัวเรือนเดิม แบ่งเป็นภาคกลาง (จังหวัดสุพรรณบุรี) จำนวน 107 ครัวเรือน และภาคตะวันออกเฉียงเหนือ (จังหวัดขอนแก่น) จำนวน 133 ครัวเรือน โดยพบว่ามีจำนวนครัวเรือนที่หัวหน้าครัวเรือนยังคงเป็นคนเดิมกับการสำรวจในครั้งแรก 129 ครัวเรือน หรือคิดเป็นร้อยละ 52 ของจำนวนครัวเรือนทั้งหมด

ตาราง 2.6 เปรียบเทียบจำนวนครัวเรือนกลุ่มตัวอย่างที่ทำการสำรวจ จำแนกตามหมู่บ้าน

	ครัวเรือน สำรวจปี 2531	ไม่สามารถติดตามได้		ไม่มี ข้อมูล	ครัวเรือน สำรวจปี 2552	สัดส่วน (%)
		ย้ายถิ่น ถาวร	เสียชีวิต			
รวม	295	13	27	15	240	82
สุพรรณบุรี	142	9	19	7	107	75
- เขตนาชลประทาน (บ้านทุ่งชนะ)	45	2	6	0	37	82
- เขตนาฝาย (บ้านหนองสลักไถ)	56	2	7	7	40	71
- เขตนาฝาย (บ้านจระเข้ใหญ่)	41	5	6	0	30	73
ขอนแก่น	153	4	8	8	133	87
- เขตนาชลประทาน (บ้านโคกนา งาม)	49	0	1	0	48	98
- เขตนาฝาย (บ้านไถ่นา)	54	1	2	5	46	85
- เขตนาแห่งแล้ง (บ้านเม็ง)	50	3	5	3	39	78

ที่มา: จากการสำรวจ

บทที่ 3

การเปลี่ยนแปลงความยากจนในประเทศไทย

3.1 บทนำ

ประเทศไทยนับเป็นประเทศกำลังพัฒนาประเทศหนึ่งที่ประสบความสำเร็จในการแก้ไขปัญหาความยากจน โดยเฉพาะอย่างยิ่งในช่วงปี 2523 – 2533 ที่ปัญหาความยากจนลดลงอย่างเห็นได้ชัด (United Nations, 2003) ประเทศไทยได้ผันตัวเองจากประเทศที่เคยถูกจัดอยู่ในกลุ่มที่ยากจนที่สุดในโลกในช่วงปลายศตวรรษที่ 24 กลายเป็นประเทศหนึ่งที่มีความเจริญเติบโตทางเศรษฐกิจสูงสุดในปัจจุบัน (Warr, 1993) ซึ่งส่งผลให้รายได้ทั้งในระดับครัวเรือนและระดับประเทศเพิ่มขึ้นอย่างต่อเนื่อง อันนำมาซึ่งการลดลงของปัญหาความยากจนดังกล่าว

ในช่วงสองทศวรรษที่ผ่านมา ประเทศไทยได้ดำเนินมาตรการแก้ปัญหาความยากจนอย่างจริงจัง และต่อเนื่อง ซึ่งปัญหาดังกล่าวเป็นปัญหาเชิงโครงสร้างที่มีความละเอียดอ่อนและต่างกันในแต่ละพื้นที่ การศึกษาความยากจนเชิงพื้นที่จะทำให้เข้าใจในสาเหตุและคุณลักษณะของปัญหาอย่างลึกซึ้ง โดยงานวิจัยบทนี้จะศึกษากรณีความยากจนในภาคกลางและภาคตะวันออกเฉียงเหนือของไทย ซึ่งเป็นสองพื้นที่หลักในการทำกิจกรรมนาข้าวและมีความเหลื่อมล้ำทางรายได้อย่างเห็นได้ชัด โดยภาคกลางมีความได้เปรียบเชิงภูมิประเทศมากกว่า ด้วยภูมิประเทศเป็นที่ราบเหมาะแก่การทำกิจกรรม ในขณะที่ภาคตะวันออกเฉียงเหนือเป็นที่ราบสูง พื้นที่เป็นดินทราย และมีฤดูแล้งที่ยาวนาน ทำให้ได้ผลผลิตต่อไร่ไม่มากนัก เกิดความเสียเปรียบทางเศรษฐกิจ มีรายได้ต่อหัวต่ำ จึงต้องเผชิญปัญหาความยากจนที่รุนแรงกว่า และเป็นพื้นที่ที่พบคนจนมากที่สุดในประเทศ อย่างไรก็ตาม ปัญหาความยากจนในภาคตะวันออกเฉียงเหนือก็มีแนวโน้มลดลงอย่างต่อเนื่องเรื่อยมา

การศึกษาวิจัยด้านความยากจนของไทยนั้น ส่วนมากจะเป็นการวิเคราะห์ข้อมูลในระดับมหภาค และเป็นข้อมูลเชิงสถิติหรือข้อมูลภาคตัดตามขวาง (Cross sectional data) ที่สำรวจศึกษาปีต่อปี ซึ่งไม่สะท้อนให้เห็นถึงกลไกพลวัตของความยากจน ทั้งในรูปของการออกจากความยากจน การเข้าสู่ความยากจน หรือยังคงอยู่ในความยากจน ดังนั้น การศึกษาข้อมูลระดับจุลภาคโดยลงพื้นที่สำรวจครัวเรือนเดิมเพื่อมุ่งเน้นศึกษาการเปลี่ยนแปลงความยากจนในภาคกลางและภาคตะวันออกเฉียงเหนือในลักษณะพลวัตในช่วงสองทศวรรษที่ผ่านมา จะทำให้เข้าใจลักษณะเฉพาะของความยากจนมากขึ้น และทำให้ทราบถึงปัจจัยสำคัญที่มีอิทธิพลต่อการสนับสนุนและทำให้ครัวเรือนสามารถออกจากความยากจน และปัจจัยที่ส่งผลให้ครัวเรือนเข้าสู่ความยากจนหรือยังคงอยู่ในความยากจนอย่างต่อเนื่อง

3.2 ลักษณะทั่วไปของภาคตะวันออกเฉียงเหนือและภาคกลาง

ภาคตะวันออกเฉียงเหนือ

ภาคตะวันออกเฉียงเหนือ (หรือ ภาคอีสาน) ครอบคลุมพื้นที่มากที่สุดในประเทศไทย ประกอบไปด้วย 19 จังหวัด มีประชากรประมาณ 22 ล้านคน (จากประชากรไทย 63 ล้านคน) เศรษฐกิจของภาคขึ้นอยู่กับเกษตรกรรมและการค้าปลีกค้าส่ง โดยร้อยละ 80 ของประชากรประกอบอาชีพทางการเกษตร ทำไร่ทำนา และปลูกพืชที่ให้ผลผลิตต่อไร่ต่ำ เช่น มันสำปะหลังและมันเทศ อย่างไรก็ตาม ภูมิประเทศส่วนใหญ่ของภาคตะวันออกเฉียงเหนือมีลักษณะเป็นดินทราย ภูมิอากาศมีความผันผวนสูง ประสบกับปัญหาภัยแล้งและน้ำท่วมอยู่บ่อยครั้ง ซึ่งการทำกิจกรรมนั้นต้องขึ้นอยู่กับดินฟ้าอากาศอย่างหลีกเลี่ยงไม่ได้ จึงเป็นสาเหตุหนึ่งที่ทำให้ภาคตะวันออกเฉียงเหนือมีรายได้ต่อหัวต่ำมาก โดยในปี 2550 รายได้ต่อหัวของภาคอีสานอยู่ที่ 40,000 บาท อยู่ในระดับที่ต่ำกว่ารายได้ต่อหัวเฉลี่ยของทั้งประเทศมากซึ่งอยู่ที่ 130,000 บาท

ภาคกลาง

ภาคกลาง (หรือ พื้นที่ราบภาคกลาง) ครอบคลุมพื้นที่กว้างบริเวณลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยา ประกอบไปด้วย 25 จังหวัด มีประชากร 16 ล้านคน มากเป็นอันดับสองของประเทศรองจากภาคตะวันออกเฉียงเหนือ ลักษณะภูมิประเทศตั้งอยู่บนศูนย์กลางของแอ่งน้ำ เหมาะแก่การปลูกข้าว ซึ่งเป็นกิจกรรมทางเศรษฐกิจหลักของพื้นที่ โดยภาคกลางเปรียบเสมือนอู่ข้าวอู่น้ำของประเทศ พื้นที่ภาคกลางสามารถแบ่งออกได้เป็นสองส่วน คือ พื้นที่ราบตอนบนและพื้นที่ลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาตอนล่าง โดยบริเวณพื้นที่โดยรอบกรุงเทพมหานครมีความอุดมสมบูรณ์มากที่สุด ภาคกลางมีรายได้เฉลี่ยต่อหัวที่ประมาณ 240,000 บาท ร้อยละ 60 ของรายได้ภาคกลางมาจากภาคอุตสาหกรรมเป็นหลัก ในขณะที่เพียงร้อยละ 10 มาจากภาคเกษตรกรรม

3.3 การเปลี่ยนแปลงความยากจนและลักษณะทั่วไปของคนจน

3.3.1 ภาพรวมความยากจนด้านรายได้

ในช่วงหลายทศวรรษที่ผ่านมา ไทยได้มุ่งแก้ไขปัญหาคความยากจนอย่างจริงจังและต่อเนื่อง ทำให้สถานการณ์ความยากจนในประเทศดีขึ้นอย่างเห็นได้ชัด โดยสัดส่วนคนจน³ (headcount ratio) ในช่วงก่อนวิกฤตการณ์ทางเศรษฐกิจปี 2540 (ที่เศรษฐกิจไทยขยายตัวกว่าร้อยละ 7) ลดลงอย่างมาก จากร้อยละ 42.21 ในปี 2531 เหลือเพียงร้อยละ 14.75 ในปี 2539 จำนวนคนจนด้านรายจ่าย (consumption poor) ลดลงจาก 22.1 ล้านคน เป็น 8.5 ล้านคนในช่วงเวลาดังกล่าว ซึ่งอาจกล่าวได้ว่า มีประชาชนประมาณปีละ 1.7 ล้านคนที่สามารถก้าวออกจากความยากจนได้ตลอดช่วงปี 2531-2539

อย่างไรก็ตาม วิกฤตการณ์ทางเศรษฐกิจปี 2540 ได้ส่งผลกระทบโดยตรงต่อปัญหาคความยากจน โดยสัดส่วนคนจนเพิ่มสูงขึ้นเป็นร้อยละ 20.98 ในปี 2543 ก่อนที่จะลดลงไปอยู่ที่ร้อยละ 8.48 ในปี 2550 (มีคนจนประมาณ 5.4 ล้านคน) ซึ่งอยู่ในระดับที่ใกล้เคียงกับช่วงก่อนเกิดวิกฤตฯ ทั้งนี้ ข้อค้นพบดังกล่าว สอดคล้องกับหลักการคำนวณความยากจนนานาชาติ ซึ่งมีเพียงร้อยละ 0.2 ของประชากรไทยในปี 2549 เท่านั้นที่มีรายได้ต่ำกว่า 1.25 ดอลลาร์สหรัฐ/คน/วัน ลดลงอย่างเห็นได้ชัดจากร้อยละ 17.20 ในปี 2531 หรือหากกำหนดเส้นความยากจนที่ 2 ดอลลาร์สหรัฐ/คน/วัน สัดส่วนคนจนของไทยก็ลดลงจากร้อยละ 40 เหลือเพียงร้อยละ 11 ในช่วงเวลา 2531-2549 (ธนาคารโลก, 2551)

อย่างไรก็ตาม การประเมินความยากจนโดยใช้เพียงสัดส่วนคนจน (headcount ratio) จะทำให้เห็นภาพเพียงแค่อำนาจคนจนเท่านั้น ซึ่งยังขาดมิติความยากจนอื่นๆอยู่ โดยดัชนีชี้วัดความยากจนอีก 2 ดัชนีที่สำคัญ คือ ดัชนีชี้วัดช่องว่างความยากจน⁴ (poverty gap index) ที่จะให้ทราบถึงระดับความลึกของปัญหา และดัชนีชี้วัดความรุนแรงของความยากจน⁵ (poverty gap squared index) ที่มุ่งศึกษา ระดับความรุนแรงของปัญหาที่เกิดขึ้น

รูปภาพที่ 3.1 และ 3.2 และตารางที่ 3.1 แสดงให้เห็นว่า ไม่ว่าจะประเมินความยากจนด้วยวิธีการใดก็ตาม จำนวนคนจนในประเทศไทยก็ลดลงอย่างต่อเนื่อง โดยดัชนีชี้วัดช่องว่างความยากจนลดลงจากร้อยละ 11.40 ในปี 2531 เหลือเพียงร้อยละ 1.45 ในปี 2550 ในขณะที่ดัชนีวัดความรุนแรงของความยากจนก็มีแนวโน้มลดลงตลอดระยะเวลา 20 ปีที่ผ่านมา ซึ่งเกิดขึ้นในทุกพื้นที่และทุกภาคของไทย

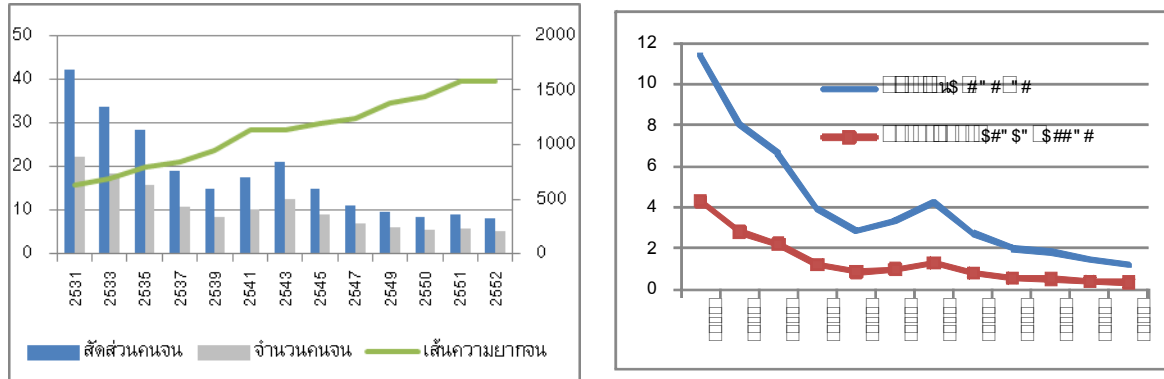
³ สัดส่วนคนจน (headcount ratio) คือ อัตราส่วนของคนที่มียะดับรายได้หรือรายจ่ายครัวเรือนต่อหัวต่ำกว่าเส้นความยากจน ต่อจำนวนประชากรทั้งหมด ซึ่งนับได้ว่าเป็นวิธีการที่ง่ายและเป็นที่ยอมรับที่สุดในการประเมินสถานการณ์ความยากจน ซึ่งงานวิจัยชิ้นนี้จะใช้วิธีวัดความยากจนด้านรายจ่าย (consumption-based poverty) เป็นหลัก

⁴ ดัชนีชี้วัดช่องว่างความยากจน (poverty gap) สะท้อนให้เห็นถึงระยะห่างระหว่างคนจนกับเส้นความยากจน ซึ่งวัดจากความแตกต่างของระดับรายได้หรือรายจ่ายของครัวเรือนกับเส้นความยากจน

⁵ ดัชนีชี้วัดความรุนแรงของความยากจน (poverty gap squared index) คือ ดัชนีที่ให้น้ำหนักมากกับความแตกต่างระหว่างรายได้หรือรายจ่ายครัวเรือนกับเส้นความยากจน ซึ่งจะช่วยให้สามารถเปรียบเทียบคนที่จนมากกับคนจนได้ชัดเจนยิ่งขึ้น

รูปภาพที่ 3.1 และ 3.2

เส้นความยากจน สัดส่วนคนจน และจำนวนคนจน (ด้านรายจ่าย), 2531 – 2552

ตารางที่ 3.1 ดัชนีความยากจน

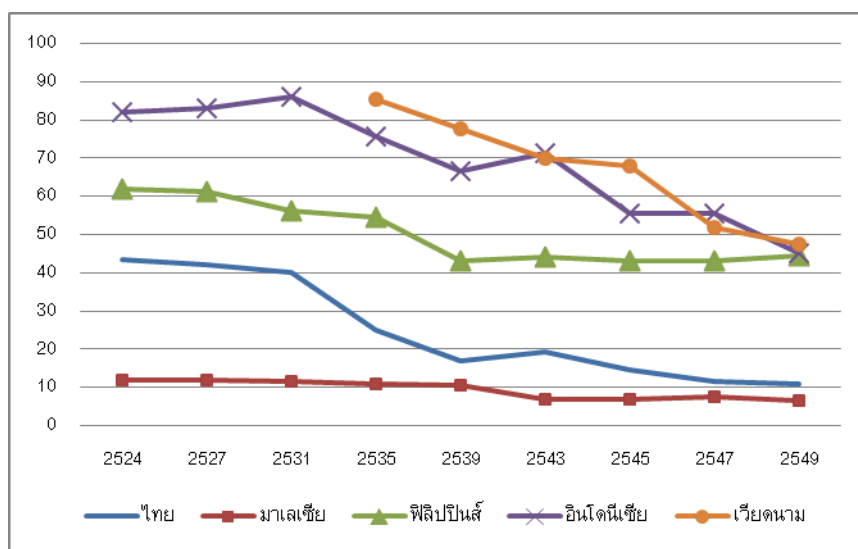
ปี	เส้นความยากจน (บาท/เดือน)	จำนวนคนจน (ล้านคน)	สัดส่วนคนจน (ร้อยละ)	ช่องว่างความยากจน (ร้อยละ)	ความรุนแรงของความยากจน (ร้อยละ)
2531	633	22.1	42.2	11.4	4.30
2535	790	15.8	28.4	6.6	2.23
2539	953	8.5	14.8	2.9	0.85
2543	1135	12.6	21.0	4.2	1.30
2547	1242	7.0	11.2	2.0	0.56
2550	1443	5.4	8.5	1.5	0.41
2552	1586	5.3	8.1	1.4	0.36

ที่มา: ข้อมูลสำรวจภาวะเศรษฐกิจและสังคมของครัวเรือน สำนักงานสถิติแห่งชาติ
ประมวลและเผยแพร่โดยสำนักงานคณะกรรมการพัฒนาการเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ

การศึกษาเปรียบเทียบระหว่างประเทศชี้ให้เห็นว่า ไทยเป็นประเทศที่ประสบความสำเร็จอย่างมากในการแก้ไขปัญหาความยากจน ดังเห็นได้จากรูปภาพที่ 3.3 สัดส่วนคนจนของไทยลดลงอย่างรวดเร็วและต่อเนื่องตั้งแต่ช่วงทศวรรษที่ 1990 และอยู่ในอันดับที่สองในห้าประเทศในภูมิภาคเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ที่มีความยากจนต่ำสุด

รูปภาพที่ 3.3

สัดส่วนคนจน (ร้อยละต่อประชากรทั้งหมด), ปี 2523-2549, บางประเทศในทวีปเอเชีย
(ตามเกณฑ์เส้นความยากจนสากล 2 ดอลลาร์สหรัฐ/วัน/คน)

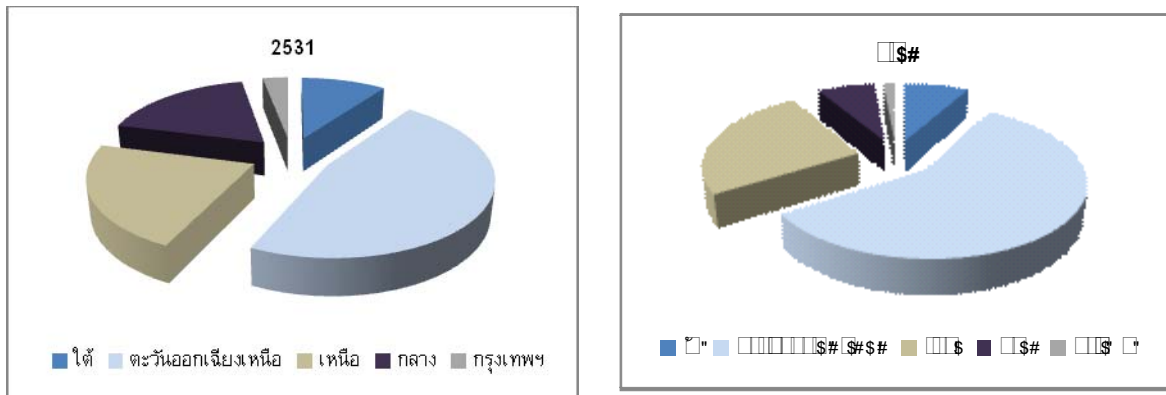
3.3.2 ลักษณะทางเศรษฐกิจและสังคมทั่วไปของคนจน

(1) ระดับภาคและเขตพื้นที่: คนจนส่วนใหญ่อยู่ในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ และเกือบร้อยละ 90 ของคนจนในประเทศไทยอาศัยอยู่ในเขตชนบท

เมื่อพิจารณาการกระจายตัวของคนจนในช่วงระยะเวลา 20 ปีที่ผ่านมา พบว่า ภาคตะวันออกเฉียงเหนือมีคนจนอาศัยอยู่มากที่สุด โดยในปี 2552 มีคนจนประมาณ 3.05 ล้านคน หรือคิดเป็นร้อยละ 57.9 ของคนจนทั่วประเทศ เพิ่มขึ้นจากร้อยละ 40 ในปี 2531 รองลงมาคือภาคเหนือ ที่มีคนจนประมาณ 1.35 ล้านคน หรือคิดเป็นร้อยละ 25.6 ของคนจนทั่วประเทศ เพิ่มขึ้นเล็กน้อยจากร้อยละ 22 ในปี 2531 และภาคใต้ที่มมีคนจนอาศัยอยู่ร้อยละ 8-10 ตลอดช่วง 2 ทศวรรษที่ผ่านมา ในขณะเดียวกัน ส่วนแบ่งคนจนของภาคกลางลดลงอย่างเห็นได้ชัดในช่วงเวลาดังกล่าว โดยลดลงจากร้อยละ 18 ในปี 2531 เป็นร้อยละ 7.1 ในปี 2552 ซึ่งอาจกล่าวได้ว่า ส่วนแบ่งคนจนที่เพิ่มขึ้นในภาคเหนือและภาคตะวันออกเฉียงเหนือ นั้น เป็นผลมาจากการลดลงของส่วนแบ่งคนจนในภาคกลางและกรุงเทพมหานคร

รูปภาพที่ 3.4 และ 3.5

การกระจายตัวของคนจนจำแนกตามรายภาค (ร้อยละต่อคนจนทั้งหมด) ปี 2531 และ 2552

เมื่อพิจารณาสัดส่วนคนจนต่อประชากรในแต่ละภาคในช่วงสองทศวรรษที่ผ่านมา (รูปภาพที่ 3.6 และ 3.7) จะเห็นว่าภาคกลางประสบความสำเร็จในแก้ไขปัญหาความยากจนมากกว่าภาคอื่นๆ แม้กระทั่งกรุงเทพฯและภาคใต้ซึ่งมีรายได้ต่อหัวสูงกว่าภาคกลางในปี 2531 โดยสัดส่วนคนจนของภาคกลางลดลงจากร้อยละ 34.5 ในปี 2531 เหลือเพียงร้อยละ 3.2 ในปี 2550 ซึ่งเป็นไปในทิศทางเดียวกันกับการเพิ่มขึ้นของรายได้ต่อหัวของภาคกลางที่เพิ่มขึ้นในอัตราที่เร็วที่สุดของประเทศในช่วง 20 ปีที่ผ่านมา

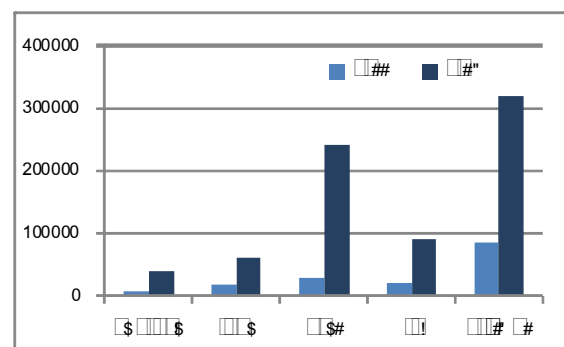
ในขณะที่ภาคเหนือและภาคตะวันออกเฉียงเหนือ สัดส่วนคนจนต่อประชากรในภาคลดลงน้อยกว่าภาคอื่นๆ โดยลดลงเพียงประมาณร้อยละ 25 ของอัตราความยากจนในปี 2531 แม้ว่าสัดส่วนคนจนในภาคตะวันออกเฉียงเหนือจะเหลือเพียงร้อยละ 13.1 ในปี 2550 ซึ่งปรับลดระดับลงกว่าร้อยละ 56.7 จากปี 2531 แต่ก็ยังเป็นอัตราส่วนความยากจนที่สูงที่สุดของประเทศ ทั้งนี้ เป็นผลสืบเนื่องจากวิกฤตการณ์ทางเศรษฐกิจปี 2540 ที่ส่งกระทบต่อภาคตะวันออกเฉียงเหนือและภาคเหนือมากที่สุด ทำให้จำนวนคนจนของทั้งสองภาคนี้เพิ่มขึ้นเมื่อเทียบกับภาคอื่นๆ ในช่วงปี 2541-2543 (Santisart, 2005)

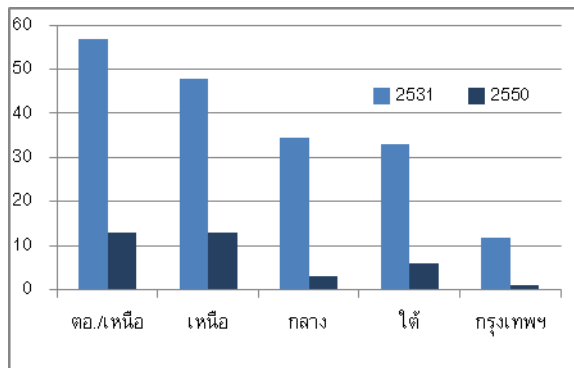
รูปภาพที่ 3.6

สัดส่วนคนจนด้วยรายจ่าย
(ร้อยละต่อประชากร)

รูปภาพที่ 3.7

รายได้ประชาชาติต่อหัว (บาท) จำแนกตามภาค

ตารางที่ 3.2

สัดส่วนคนจน (ร้อยละต่อประชากรทั้งหมด)

ปี	กรุงเทพฯ	กลาง	ใต้	เหนือ	ตอ./เหนือ
2531	11.7	17.0	22.0	13.0	50.7
2535	11.1	22.7	25.0	18.0	44.1
2539	10.0	17.0	18.0	14.0	34.5
2543	11.7	22.1	18.0	18.0	25.0
2547	8.8	15.7	8.0	15.0	18.0
2550	11.1	18.0	5.0	8.1	18.1
2552	8.7	11.1	1.7	8.0	12.7

ที่มา: ข้อมูลสำรวจภาวะเศรษฐกิจและสังคมของครัวเรือน สำนักงานสถิติแห่งชาติ

ประมวลและเผยแพร่โดยสำนักงานคณะกรรมการพัฒนาการเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ

ความเหลื่อมล้ำระหว่างเขตเมืองและชนบทนับเป็นปัญหาที่เกิดขึ้นในทุกภาคของไทย โดยพื้นที่ชนบทมีปัญหาค่าความยากจนที่เรื้อรังมานานหลายศตวรรษ ในปี 2550 เกือบร้อยละ 90 ของคนจนทั้งประเทศ หรือประมาณ 4.8 ล้านคน อาศัยอยู่ในพื้นที่ชนบท ซึ่งเพิ่มขึ้นจากร้อยละ 80 ในปี 2531 หรืออาจกล่าวได้ว่า ปัญหาความยากจนของไทยนั้นเกิดขึ้นในเขตชนบทเป็นหลักและมีสัดส่วนเพิ่มขึ้นต่อเนื่อง นอกจากนี้ การแก้ไขปัญหาความยากจนนั้นก็ยังคงแตกต่างกันระหว่างเขตพื้นที่ด้วย โดยพบว่าสัดส่วนคนจนในเขตเมืองลดลงในอัตราที่เร็วกว่าในชนบท ในปี 2550 เขตเมืองมีสัดส่วนคนจนร้อยละ 3.4 ในขณะที่ในพื้นที่ชนบทมีสัดส่วนคนจนร้อยละ 10.7 ซึ่งนับว่าเป็นระดับที่สูงและยังเป็นปัญหาสำคัญที่ต้องรีบดำเนินการแก้ไข

ในพื้นที่ภาคกลาง พบว่า ประมาณร้อยละ 75 ของคนจนอาศัยอยู่ในพื้นที่ชนบท อย่างไรก็ตาม ปัญหาความยากจนของภาคกลางก็ลดลงอย่างต่อเนื่องทั้งในเขตเมืองและชนบท โดยสัดส่วนคนจนลดลงอยู่ในระดับที่ใกล้เคียงกัน ในขณะเดียวกันในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ พบว่าปัญหาความยากจนในพื้นที่ชนบทลดระดับลงเร็วกว่าในเขตเมือง แต่ยังคงอยู่ในระดับสูงสุดเมื่อเทียบกับภาคอื่น โดยมีสัดส่วนคนจนประมาณร้อยละ 15 และกว่าร้อยละ 90 ของคนจนในภาคตะวันออกเฉียงเหนือยังคงอาศัยอยู่ในพื้นที่ชนบท (ตารางที่ 3.3)

ตารางที่ 3.3

สัดส่วนคนจนด้านจ่าย (ร้อยละต่อประชากร) จำแนกรายภาคและเขตอยู่อาศัย 2531-2552

ปี	ภาคเหนือ		ภาคตะวันออกเฉียงเหนือ		ภาคกลาง		ภาคตะวันออก		รวม
	ชาย	หญิง	ชาย	หญิง	ชาย	หญิง	ชาย	หญิง	
2531	22.1	22.0	22.0	52.1	17.0	22.7	22.0	22.5	11.7
2535	21.0	11.1	10.1	22.0	11.0	22.7	10.0	21.0	1.1
2539	15.0	22.0	12.1	10.0	7.1	11.0	5.1	2.5	1.0
2543	22.1	22.1	10.1	21.0	5.7	10.0	7.0	10.1	1.7
2547	10.0	22.1	2.0	17.1	2.0	7.0	2.0	5.1	2.0
2550	5.0	11.0	5.0	11.0	1.7	2.0	2.0	2.1	1.1
2551	5.0	10.0	2.0	15.1	2.0	5.0	1.7	2.0	2.0
2552	6.0	15.0	5.1	12.7	2.1	5.0	1.0	2.0	2.0

(2) ขนาดและองค์ประกอบครัวเรือน: ครัวเรือนที่มีขนาดใหญ่และมีสมาชิกที่อยู่ในวัยพึ่งพิงมาก มีแนวโน้มที่จะประสบปัญหาความยากจนระดับรุนแรง

คุณลักษณะประการหนึ่งของคนจนคืออาศัยอยู่ในครัวเรือนขนาดใหญ่ กว่าร้อยละ 70 ของคนจนในไทยอาศัยในครัวเรือนที่มีสมาชิกตั้งแต่ 4 คนขึ้นไป หรืออาจกล่าวได้ว่า ความสัมพันธ์ระหว่างความยากจนและขนาดของครัวเรือนเป็นไปในทิศทางเชิงบวก โดยในปี 2550 ครัวเรือนคนเดียวพบว่ามีสัดส่วนคนจนเพียงร้อยละ 6.7 ในขณะที่ครัวเรือนที่มีขนาดตั้งแต่ 5 คนขึ้นไป มีสัดส่วนคนจนมากกว่าร้อยละ 10 อย่างไรก็ตาม หลักฐานทางสถิติระบุว่า ปัญหาความยากจนในครัวเรือนขนาดใหญ่ลดลงเร็วกว่าในครัวเรือนขนาดเล็ก โดยในปี 2550 สัดส่วนคนจนของครัวเรือนที่มีขนาดตั้งแต่ 7 คนขึ้นไปลดลงไปกว่าสองในสามเมื่อเทียบกับปี 2543 ในขณะที่ครัวเรือนคนเดียวมีสัดส่วนคนจนลดลงประมาณครึ่งหนึ่งเท่านั้น (รูปภาพที่ 3.10)

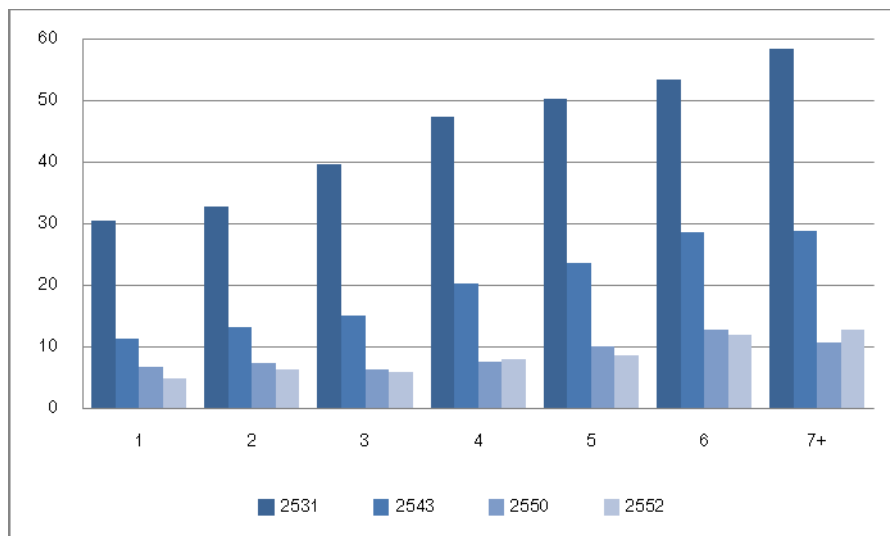
ในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ ในปี 2552 ครัวเรือนที่มีขนาด 7 คนขึ้นไปมีสัดส่วนคนจนสูงสุดที่ร้อยละ 21 สะท้อนว่าแนวโน้มครัวเรือนขนาดใหญ่มีความเสี่ยงต่อปัญหาความยากจนสูงกว่าครัวเรือนขนาดเล็ก ในขณะที่ขนาดของครัวเรือนไม่มีนัยสำคัญใดๆต่อความยากจนในเขตภาคกลาง โดยพบว่า สัดส่วนคนจนเฉลี่ยร้อยละ 3 ในทุกขนาดครัวเรือน (รูปภาพที่ 3.11) นอกจากนี้ ยังพบว่าคนจนส่วนใหญ่ในภาคกลางอาศัยอยู่ในครัวเรือนที่มีจำนวนสมาชิกน้อยกว่าเมื่อเทียบกับภาคตะวันออกเฉียงเหนือ โดยสัดส่วนประมาณร้อยละ 75 ของคนจนในภาคกลางอาศัยอยู่ในครัวเรือนที่มีสมาชิกตั้งแต่ 3 คนขึ้นไป ชี้ให้เห็นลักษณะทั่วไปของครัวเรือนในภาคกลางเป็นครัวเรือนขนาดเล็ก มีสมาชิกหลัก คือ พ่อแม่และลูก เท่านั้น ในปี 2550 ภาคกลางมีขนาดครัวเรือนเฉลี่ย 3.2 คน ลดลงจาก 3.6 คนในปี 2544 และต่ำกว่าระดับเฉลี่ยของประเทศที่ 3.3 คนเพียงเล็กน้อย สำหรับภาคตะวันออกเฉียงเหนือ ครัวเรือนมีขนาดใหญ่กว่าระดับเฉลี่ยของประเทศ โดยครอบครัวยาวในพื้นที่ชนบทส่วนมากมีลักษณะเป็นครอบครัวขยายซึ่งมีจำนวนสมาชิกมาก ทำให้ภาคตะวันออกเฉียงเหนือมีขนาดครัวเรือนเฉลี่ยที่ 3.6 คน

นอกจากนี้ เมื่อพิจารณาโครงสร้างประชากรของครัวเรือน ยังพบว่าขนาดของครัวเรือนที่เปลี่ยนไปนั้นเป็นผลมาจากการเปลี่ยนแปลงในจำนวนเด็กและผู้สูงอายุ โดยกว่ากึ่งหนึ่งของคนจนจะเป็นผู้ที่อยู่ในวัยที่ต้องพึ่งพิงคนอื่น⁶ และขาดศักยภาพในการหารายได้ ในปี 2550 ร้อยละ 30 ของคนจนเป็นเด็กที่มีอายุต่ำกว่า 15 และกว่าร้อยละ 22 เป็นผู้สูงอายุที่มีอายุมากกว่า 60 ปี หรืออาจกล่าวได้ว่า ครัวเรือนที่มีอัตราภาระพึ่งพิงสูงมีแนวโน้มหรือเสี่ยงที่อยู่ในความยากจนสูงกว่าครัวเรือนที่มีอัตราพึ่งพิงต่ำ โดยในปี 2550 และ 2552 ครัวเรือนที่มีสมาชิกเฉพาะเด็กและผู้สูงอายุจะมีสัดส่วนคนจนที่สูงที่สุดเฉลี่ยประมาณร้อยละ 21 (ตารางที่ 3.4)

⁶ อัตราภาระการพึ่งพิง (Dependency ratio) คือ สัดส่วนของประชากรในวัยพึ่งพิง คือ เด็ก (อายุต่ำกว่า 15 ปี) และผู้สูงอายุที่มีอายุมากกว่า 60 ปี ต่อประชากรวัยทำงาน คือ ผู้ที่มีอายุ 15-59 ปี

รูปภาพที่ 3.10

สัดส่วนคนจน (ร้อยละ) จำแนกตามขนาดของครัวเรือน

ตารางที่ 3.4: สัดส่วนคนจน (ร้อยละ) จำแนกตามองค์ประกอบครัวเรือน ปี 2547-2552

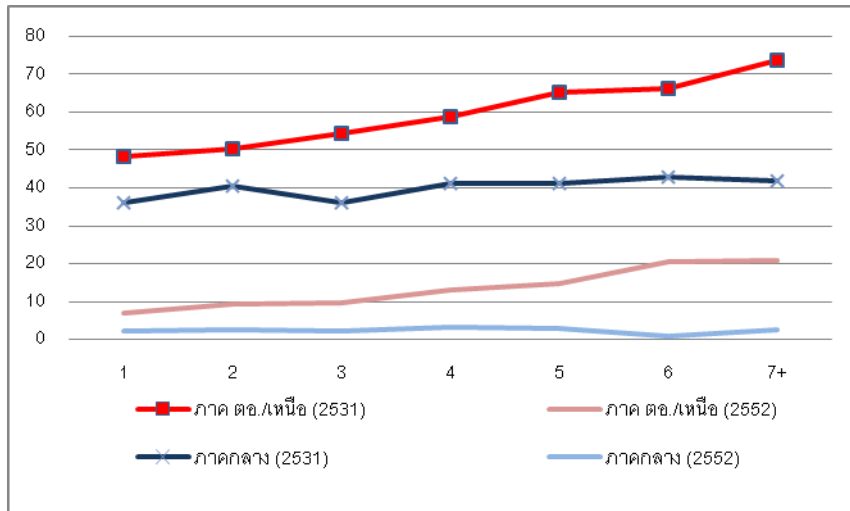
องค์ประกอบครัวเรือน	สัดส่วนคนจน (ร้อยละ)				
	2531	2547	2549	2550	2552
วัยเด็ก-วัยทำงาน-วัยชรา	53.5	13.3	13.6	11.9	11.7
วัยเด็ก-วัยทำงาน	51.3	11.9	9.3	8.3	6.8
วัยทำงาน-วัยชรา	38.0	10.1	8.7	8.0	8.4
วัยเด็ก-วัยชรา	69.0	34.2	24.2	21.1	20.7
วัยเด็ก เท่านั้น	99.2	-	23.4	11.4	3.5
วัยทำงาน เท่านั้น	24.9	2.0	3.7	2.9	2.9
วัยชรา เท่านั้น	48.5	19.2	20.4	19.4	12.7
รวม	45.3	11.2	9.6	8.5	7.2

ที่มา: ข้อมูลสำรวจภาวะเศรษฐกิจและสังคมของครัวเรือน สำนักงานสถิติแห่งชาติ
ประมวลและเผยแพร่โดยสำนักงานคณะกรรมการพัฒนาการเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ

รูปภาพที่ 3.11

สัดส่วนคนจนในภาคตะวันออกเฉียงเหนือและภาคกลาง (ร้อยละ)

จำแนกตามขนาดของครัวเรือน ปี 2552

ตารางที่ 3.5

สัดส่วนคนจนในภาคตะวันออกเฉียงเหนือและภาคกลาง (ร้อยละ)

จำแนกตามองค์ประกอบครัวเรือน ปี 2550 และ 2552

องค์ประกอบครัวเรือน	สัดส่วนคนจน (ร้อยละ)					
	ภาคตะวันออกเฉียงเหนือ			ภาคกลาง		
	2531	2550	2552	2531	2550	2552
วัยเด็ก-วัยทำงาน-วัยชรา	68.9	18.0	17.7	37.5	3.3	3.5
วัยเด็ก-วัยทำงาน	64.6	11.7	11.1	44.0	3.4	2.3
วัยทำงาน-วัยชรา	56.1	12.1	13.6	37.6	2.7	3.9
วัยเด็ก-วัยชรา	98.7	19.9	24.0	70.6	16.6	18.2
วัยเด็ก เท่านั้น	-	-	8.5	-	49.7	-
วัยทำงาน เท่านั้น	38.1	4.6	5.9	26.0	1.0	0.7
วัยชรา เท่านั้น	72.8	27.2	15.3	49.2	11.5	7.0
รวม	61.5	13.1	12.0	39.9	3.1	2.5

ที่มา: ข้อมูลสำรวจภาวะเศรษฐกิจและสังคมของครัวเรือน สำนักงานสถิติแห่งชาติ
ประมวลและเผยแพร่โดยสำนักงานคณะกรรมการพัฒนาการเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ

(3) ระดับการศึกษา: คนจนส่วนมากจบระดับประถมศึกษา และคนที่มีการศึกษาระดับประถมศึกษาหรือต่ำกว่าจะมีความเสี่ยงต่อความยากจนสูง

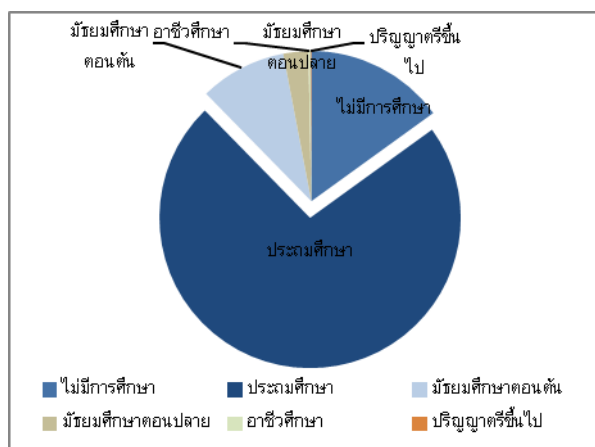
ในปี 2550 กว่าร้อยละ 70 ของคนจนทั้งประเทศมีการศึกษาระดับประถมศึกษา ในขณะที่ เพียงร้อยละ 15 ไม่เคยได้รับการศึกษาใดๆ โดยสถานการณ์ความยากจนระหว่างคนมีการศึกษาระดับสูงและคนที่ไม่มีการศึกษาแตกต่างกันอย่างเห็นได้ชัด โดยพบว่า คนที่ได้รับการศึกษาที่สูงกว่าประถมศึกษาจะมีความเสี่ยงต่ำกว่าในการเข้าสู่ความยากจน ในทางกลับกัน คนที่มีการศึกษาเพียงระดับประถมศึกษาหรือต่ำกว่าจะมีโอกาสที่จะอยู่ในความยากจนสูงมาก หรืออาจกล่าวได้ว่า ความสัมพันธ์ระหว่างระดับการศึกษาและความยากจนมีแนวโน้มเป็นไปในทิศทางตรงกันข้าม

เมื่อศึกษาเปรียบเทียบระหว่างภาค พบว่าประมาณร้อยละ 80 ของคนจนในภาคตะวันออกเฉียงเหนือมีการศึกษาในระดับประถมศึกษา ในขณะที่ผู้ที่จบระดับประถมศึกษาคิดเป็นร้อยละ 65 ของคนจนทั้งหมดในภาคกลาง นอกจากนี้ ยังพบว่าในปี 2550 หนึ่งในสามของคนที่ไม่มีการศึกษาในภาคตะวันออกเฉียงเหนือและร้อยละ 16 ของคนที่มีการศึกษาระดับประถมศึกษาอาศัยอยู่ในความยากจน สำหรับภาคกลาง พบร้อยละ 13 ของคนที่ไม่มีการศึกษาและร้อยละ 5 ของคนที่จบการศึกษาระดับประถมศึกษาที่ยากจน ทั้งนี้ สัดส่วนคนจนของคนที่มีการศึกษาที่สูงกว่าระดับประถมศึกษาอยู่ในระดับที่ต่ำมาก (รูปภาพที่ 3.12 และ 3.13)

รูปภาพที่ 3.12

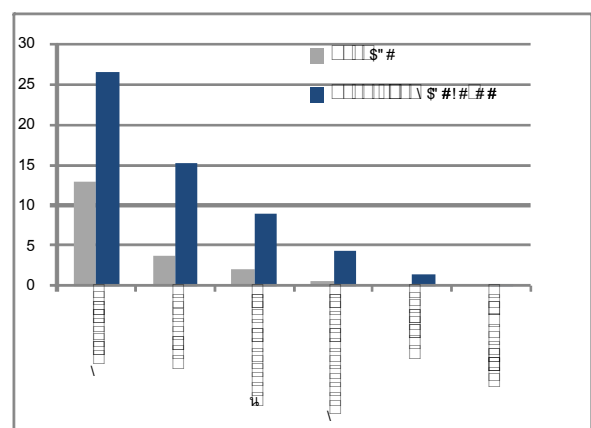
องค์ประกอบคนจน (ร้อยละ)

จำแนกตามระดับการศึกษา ปี 2550

รูปภาพที่ 3.13

สัดส่วนคนจนในภาคตะวันออกเฉียงเหนือและภาคกลาง (ร้อยละ) จำแนกตามระดับการศึกษา ปี 2550

(4) การประกอบอาชีพ: กึ่งหนึ่งของคนจนประกอบอาชีพทางการเกษตร ส่วนแบ่งคนจนที่อยู่
นอกภาคเกษตรเพิ่มขึ้นในช่วงเวลาที่ผ่านมา และการแก้ไขปัญหาความยากจนของภาค
เกษตรกรรมลดลงในอัตราที่เร็วกว่านอกภาคเกษตรกรรม

ในปี 2550 กว่าร้อยละ 30 ของประชากรไทยอาศัยอยู่ในภาคการเกษตร โดยความยากจนยัง
เป็นปัญหาที่สำคัญอย่างต่อเนื่องในครัวเรือนเกษตรกรรม โดยกึ่งหนึ่งของคนจนทั้งหมด หรือประมาณ
2.8 ล้านคนดำรงชีวิตอยู่ในภาคการเกษตร อย่างไรก็ตาม สัดส่วนคนจนในภาคการเกษตรได้ปรับตัว
ลดลงอย่างต่อเนื่องเรื่อยมา ซึ่งส่วนหนึ่งเป็นผลจากแนวโน้มที่คนหันไปทำงานนอกภาคการเกษตรมาก
ขึ้น

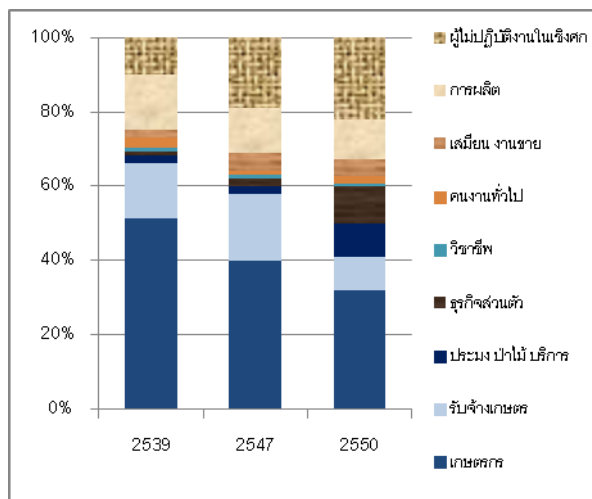
เมื่อพิจารณาประเภทอาชีพของคนจนแล้ว พบว่า ในปี 2550 กว่าร้อยละ 37 ประกอบอาชีพ
เกษตรกร (ทั้งที่เป็นเจ้าของที่ดินเองและเช่าที่ดินเพื่อทำการเกษตร) ซึ่งลดลงจากร้อยละ 60 ในปี 2539
อาชีพแรงงานรับจ้างเกษตรก็เป็นไปในทิศทางเดียวกัน กล่าวคือ มีสัดส่วนคนจนประมาณร้อยละ 7 ในปี
2550 ลดลงจากร้อยละ 30 ในปี 2539 ในขณะเดียวกัน ร้อยละ 7 ของคนจนประกอบอาชีพการประมง
ป่าไม้ และบริการการเกษตร และทำงานรับจ้างเกษตรแบบนอกฤดูกาลหรือนอกฟาร์ม สำหรับครัวเรือน
ที่อยู่นอกภาคเกษตรกรรม สัดส่วนคนจนในปี 2550 อยู่ที่ประมาณร้อยละ 10 ของคนจนทั่วประเทศ
สูงขึ้นจากร้อยละ 5 ในปี 2539 ในขณะที่ร้อยละ 22 ของคนจนในไทยเป็นผู้ที่ไม่เกี่ยวข้องกับกิจกรรมทาง
เศรษฐกิจใดๆ อาทิ แม่บ้าน นักเรียน เด็ก ผู้สูงอายุ คนพิการไม่สามารถทำงานได้ ผู้มีรายรับจาก
บำนาญบำนาญ

แนวโน้มดังกล่าวสะท้อนถึงความสำเร็จในการแก้ไขปัญหาความยากจนภาคเกษตร แม้ว่า
เกษตรกรและแรงงานรับจ้างภาคเกษตร จะยังเป็นกลุ่มคนที่จนที่สุดในประเทศ แต่ปัญหาความยากจน
ในกลุ่มคนดังกล่าวก็ลดลงอย่างต่อเนื่องในช่วง 10 ปีที่ผ่านมา กล่าวคือ สัดส่วนคนจนในครัวเรือนภาค
เกษตรลดลงจากร้อยละ 30 ในปี 2539 เป็นร้อยละ 15 ในปี 2550 ในขณะที่สัดส่วนคนจนในครัวเรือน
นอกภาคการเกษตรลดลงเพียงเล็กน้อย ในช่วงเวลาดังกล่าว

นอกจากนี้ อาชีพของคนจนก็แตกต่างกันระหว่างภาค โดยในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ คนจน
ส่วนใหญ่จะประกอบอาชีพทางการเกษตร เกือบร้อยละ 40 ของคนจนถือครองที่ดินและทำกิจกรรมใน
พื้นที่ กว่าร้อยละ 26 เป็นผู้ที่ไม่ดำเนินกิจกรรมทางเศรษฐกิจ ในขณะที่ คนจนส่วนมากในภาคกลาง
ทำงานอยู่นอกภาคการเกษตร มีเพียงร้อยละ 25 ที่เป็นลูกจ้างในภาคเกษตร และร้อยละ 12 เป็น
เกษตรกรที่มีที่ดินเป็นของตัวเอง ซึ่งพบว่ากว่าร้อยละ 50 ของจนคนทั้งหมดในภาคกลางอยู่นอกภาค
การเกษตร ซึ่งรวมถึงคนงาน ผู้ประกอบการ และผู้ที่ไม่ดำเนินกิจกรรมทางเศรษฐกิจใดๆ นอกจากนี้
สัดส่วนคนจนในลูกจ้างภาคเกษตรและคนงานทั่วไปอยู่ในระดับสูงถึงร้อยละ 19 และ 12 ตามลำดับ
ในขณะที่สัดส่วนคนจนที่เป็นเกษตรกร มีเพียงร้อยละ 5 เท่านั้น ในปี 2550 (รูปภาพที่ 3.14 และ 3.15)

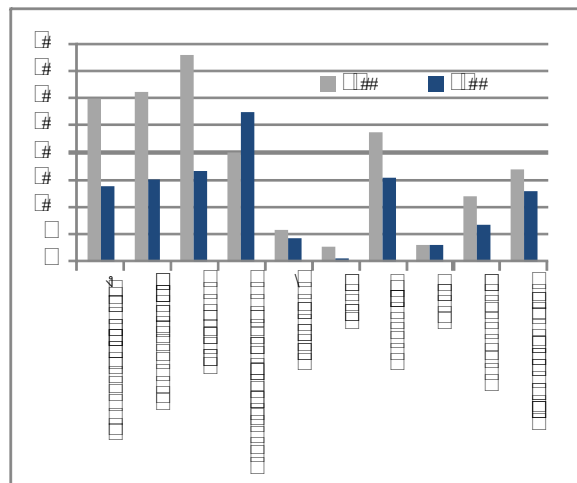
รูปภาพที่ 3.14

องค์ประกอบคนจน (ร้อยละ) จำแนกตามอาชีพ ปี 2539-2550

รูปภาพที่ 3.15

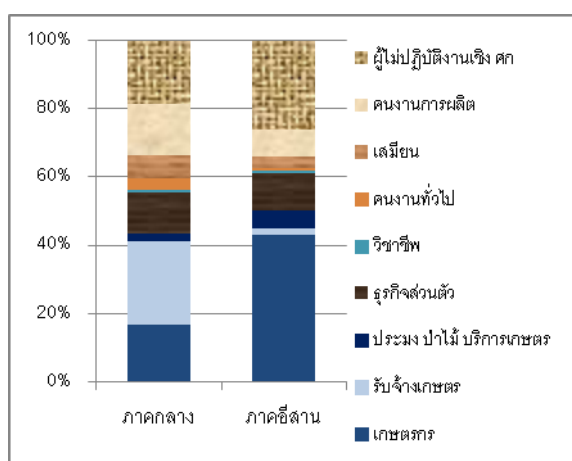
สัดส่วนคนจน (ร้อยละ) จำแนกตามอาชีพ ปี 2539-2550

รูปภาพที่ 3.16

องค์ประกอบคนจนในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ

และภาคกลาง ในปี 2550

ตารางที่ 3.6

สัดส่วนคนจนในภาคตะวันออกเฉียงเหนือและภาคเหนือ (ร้อยละ) ในปี 2550

ลักษณะอาชีพ	กลาง	ตอ./
เกษตรกร มีที่ดินตัวเอง	4.93	17.81
เกษตรกร เช่าที่ดิน	3.15	17.36
ประมง ป่าไม้ บริการเกษตร	4.74	32.89
ธุรกิจส่วนตัว	1.77	8.64
วิชาชีพ การจัดการ	0.23	1.14
รับจ้างเกษตร	19.21	21.46
คณงานทั่วไป	12.42	24.24
เลี้ยงน งานบริการขาย	1.19	4.55
คณงานการผลิตและก่อสร้าง	1.93	10.85
ผู้ไม่ปฏิบัติงานเชิงเศรษฐกิจ	6.69	15.50
รวม	3.08	13.05

ที่มา: ข้อมูลสำรวจภาวะเศรษฐกิจและสังคมของครัวเรือน สำนักงานสถิติแห่งชาติ
ประมวลและเผยแพร่โดยสำนักงานคณะกรรมการพัฒนาการเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ

(5) การใช้ประโยชน์และการถือครองที่ดิน: สองในสามของคนจนในภาคเกษตรถือครองที่ดินน้อยกว่า 20 ไร่⁷ โดยผู้ที่มีที่ดินน้อยกว่า 5 ไร่มีความเสี่ยงต่อความยากจนสูง

การใช้ประโยชน์จากที่ดินเป็นเรื่องสำคัญในภาคการเกษตร โดยพบว่า พื้นที่เกษตรกรรม⁸ ของไทยลดลงอย่างต่อเนื่องในช่วงหลายทศวรรษที่ผ่านมา ในภาคกลาง พื้นที่การเกษตรลดลงจาก 15 ล้านไร่ในปี 2530 เหลือเพียง 10 ล้านไร่ในปี 2549 ในขณะที่ พื้นที่การเกษตรในภาคตะวันออกเฉียงเหนือไม่เปลี่ยนแปลงไปมากนัก คือเพิ่มขึ้นเล็กน้อยจาก 37 ล้านไร่ในปี 2539 เป็น 37.5 ล้านไร่ในปี 2549 คิดเป็นพื้นที่ร้อยละ 65 ของพื้นที่เกษตรกรรมทั่วประเทศ เมื่อพิจารณาลักษณะการครอบครองที่ดิน จะพบว่า ภาคตะวันออกเฉียงเหนือเป็นภาคที่มีพื้นที่ใหญ่เป็นอันดับสองในการครอบครองที่ดิน โดยคิดเป็นร้อยละ 80 ของที่ดินการเกษตรทั้งหมด ในขณะที่ภาคกลางมีส่วนแบ่งที่ดินให้เช่ามากที่สุดร้อยละ 25 ของที่ดินการเกษตรทั้งหมด เมื่อเทียบกับภาคตะวันออกเฉียงเหนือที่มีสัดส่วนที่ดินให้เช่าเพียงร้อยละ 5 เท่านั้น นอกจากนี้ ประสิทธิภาพการผลิตข้าวของครัวเรือนชาวนาไทยในชนบทยังปรับตัวดีขึ้นในช่วงยี่สิบปีที่ผ่านมา โดยเห็นได้จากผลผลิตข้าวต่อไร่เพิ่มขึ้นในทั้งสองภูมิภาค ซึ่งเป็นผลจากการที่เกษตรกรสามารถเพาะปลูกข้าวในที่นาได้มากกว่าปีละหนึ่งครั้งดังเช่นในอดีต จากข้อมูลดัชนีการเพาะปลูกพืชมากกว่าหนึ่งครั้งต่อปี⁹ แสดงให้เห็นถึงประสิทธิภาพการใช้ที่ดินสูงขึ้น โดยครัวเรือนเกษตรกรในภาคกลางมีการใช้ที่ดินเข้มข้นมากที่สุด ส่วนหนึ่งเนื่องจากพื้นที่ภาคกลางมีแหล่งชลประทานในสัดส่วนที่สูงกว่าเมื่อเทียบกับภาคอื่นๆ

จากการศึกษาข้อมูลความยากจนระดับประเทศทำให้ทราบว่า ประมาณหนึ่งในสามของคนไทยอาศัยอยู่ในครัวเรือนที่ถือครองที่ดินเป็นของตัวเองและประกอบอาชีพทางการเกษตร และประมาณร้อยละ 60 ของคนจนก็อาศัยอยู่ในครัวเรือนประเภทดังกล่าว ซึ่งเพิ่มขึ้นจากร้อยละ 50 ในปี 2531 ในขณะเดียวกัน ร้อยละ 12 ของคนจนทั้งหมดต้องเช่าที่ดินเพื่อทำกิน และร้อยละ 27 เป็นชาวนาที่ไม่มีที่ดินทำกิน หากพิจารณาเฉพาะครัวเรือนเกษตรกรที่มีที่ดินเป็นของตัวเองจะพบว่า ปัญหาความยากจนจะขึ้นอยู่กับขนาดของที่ดินที่ถือครองด้วย โดยร้อยละ 72 ของผู้ถือครองที่ดินการเกษตรที่ยากจนจะมีที่ดินอยู่น้อยกว่า 20 ไร่ ซึ่งประกอบด้วย ผู้ที่ถือครองที่ดิน 5-19 ไร่ จำนวนร้อยละ 58 และอีกร้อยละ 14 เป็นผู้ถือครองที่ดินจำนวนน้อยกว่า 5 ไร่ เมื่อเปรียบเทียบกับปี 2543 จะพบว่ามีเปลี่ยนแปลงในการกระจายตัวของคนจนตามขนาดที่ดินที่ถือครอง โดยครัวเรือนที่ถือครองที่ดินขนาดเล็กจะประสบปัญหาความยากจนมากขึ้น แตกต่างจากครัวเรือนที่ถือครองที่ดินขนาดกลางและขนาดใหญ่ที่มีปัญหาความยากจนลดน้อยลง ในปี 2550 พบว่าครัวเรือนที่ถือครองที่ดินขนาดเล็กมีอัตราความยากจนสูงสุดที่ร้อยละ 20 ในขณะที่ครัวเรือนที่ถือครองที่ดินขนาดใหญ่มีสัดส่วนครัวเรือนยากจนเพียงร้อยละ 9 เท่านั้น

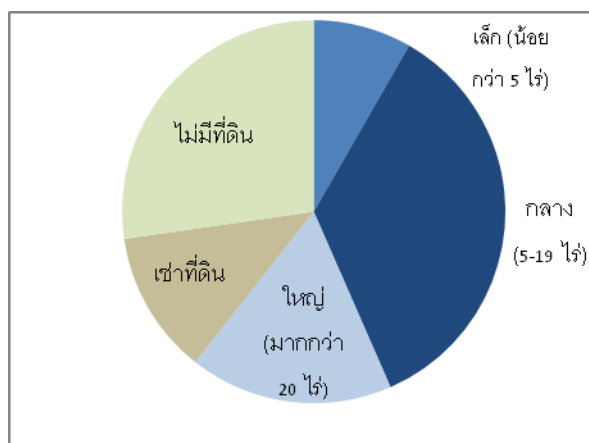
⁷ 1 ไร่ คิดเป็นพื้นที่ประมาณ 1,600 ตารางเมตร หรือ 0.16 เฮกเตอร์ หรือ 0.4 เอเคอร์

⁸ ที่ดินสามารถจำแนกตามสถิติภาคการเกษตรของไทย (ข้อมูลอ้างอิง: สำนักงานเศรษฐกิจการเกษตร กระทรวงเกษตรและสหกรณ์) ได้เป็น 3 ประเภท คือ (1) พื้นที่เกษตรกรรม (2) พื้นที่ป่า และ (3) พื้นที่ที่ไม่สามารถระบุได้ โดยจากทั้งหมดประมาณ 320.69 ล้านไร่ พื้นที่เกษตรกรรมครอบคลุมพื้นที่ทั้งหมด 130 ล้านไร่ หรือประมาณร้อยละ 41 ของที่ดินทั้งหมดในปี 2539

⁹ ข้อมูลอ้างอิง: สำนักงานเศรษฐกิจการเกษตร

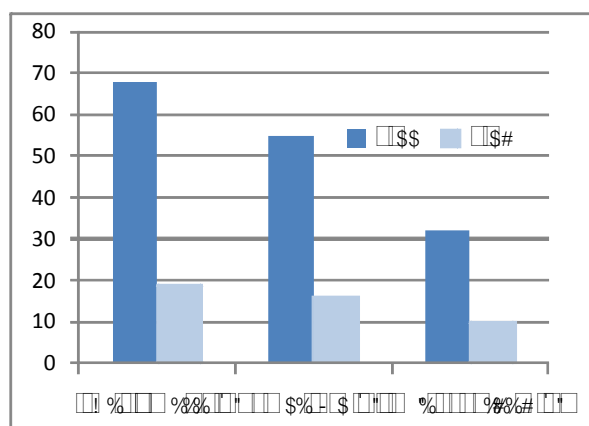
รูปภาพที่ 3.17

ส่วนแบ่งความยากจนของครัวเรือนในภาคการเกษตร
จำแนกตามขนาดของการถือครองที่ดิน ปี 2550

รูปภาพที่ 3.18

สัดส่วนครัวเรือนที่ยากจนในภาคการเกษตร
จำแนกตามขนาดการถือครองที่ดิน ปี 2531 และ 2550

3.3.3 รูปแบบรายได้ครัวเรือน

แม้ว่าในช่วงเวลาที่ผ่านมา รายได้โดยรวมของประเทศจะมีทิศทางที่สูงขึ้น แต่ความแตกต่างทางด้านรายได้ของครัวเรือนที่ยากจนก็ยังห่างกันมากในภูมิภาคต่างๆ โดยเมื่อพิจารณาโครงสร้างรายได้ครัวเรือน ณ ราคาปัจจุบัน (Nominal term) พบว่า ค่าแรงและเงินเดือนกลายมาเป็นรายได้หลักของผู้คนโดยเฉพาะอย่างยิ่งคนจนในเมืองใหญ่ทั้งภาคกลางและภาคใต้และในกรุงเทพฯ ในขณะที่กำไรจากการทำนาทำไร่ของผู้คนในแทบภาคเหนือและภาคอีสาน เป็นรายได้ส่วนใหญ่ของครัวเรือนยากจนในภูมิภาคนั้น

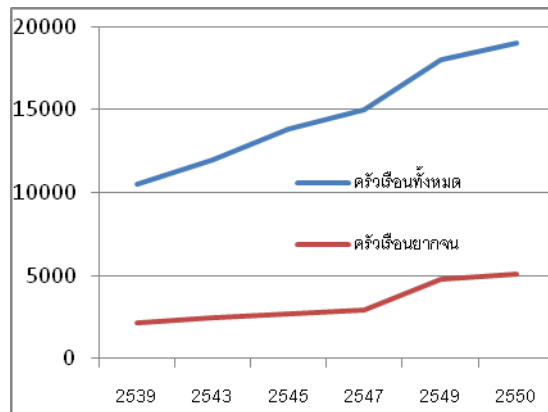
รายได้ครัวเรือนโดยรวมได้เพิ่มขึ้นอย่างมากในช่วงหลายทศวรรษที่ผ่านมา ในขณะที่เดียวกัน รายได้เฉลี่ยของครัวเรือนยากจนก็มีแนวโน้มที่สูงขึ้นเช่นกัน ในปี 2550 สำหรับครัวเรือนทั่วไปนั้น รายได้เฉลี่ยต่อครัวเรือนอยู่ที่ 19,000 บาทต่อเดือน ในขณะที่ครัวเรือนยากจนมีรายได้เฉลี่ยเพิ่มขึ้นเป็นประมาณ 5,100 บาทต่อเดือน ในแต่ละภูมิภาคนั้น ความแตกต่างทางด้านรายได้ของครัวเรือนที่ยากจนเองก็ยังมีให้เห็นอยู่มาก ในปี 2550 รายได้เฉลี่ยต่อครัวเรือนยากจนในกรุงเทพฯ สูงกว่ารายได้เฉลี่ยรวมของครัวเรือนยากจนทั่วประเทศเกือบสองเท่า โดยเฉพาะอย่างยิ่งเมื่อเทียบกับภาคเหนือและภาคอีสาน นอกจากนี้ในด้านการเติบโตของรายได้ จะเห็นได้ว่ารายได้ครัวเรือนเฉลี่ยในกรุงเทพฯ เพิ่มขึ้นร้อยละ 20 ต่อปี ในช่วงปี 2539 ถึงปี 2550 ในขณะที่ภาคอีสานมีอัตราการเติบโตที่ต่ำกว่ามาก เป็นการชี้ให้เห็นว่าความแตกต่างทางด้านรายได้มีช่องว่างที่สูงขึ้นเมื่อเทียบกับระหว่างในกรุงเทพฯ กับภูมิภาคอื่นๆ และรายได้เฉลี่ยต่อเดือนของครัวเรือนยากจนในอีสานจะต่ำกว่าภาคกลางเล็กน้อย

เมื่อจำแนกตามประเภทของรายได้ ครัวเรือนยากจนในประเทศมีรายได้จาก (1) กำไรสุทธิจากการทำไร่ทำนา และ (2) ค่าแรงและเงินเดือน โดยแต่ละประเภทคิดเป็นร้อยละ 22 ของรายได้ทั้งหมด สัดส่วนของกำไรสุทธิจากการเกษตรของครัวเรือนต่อรายได้ทั้งหมดของประเทศลดลงอย่างต่อเนื่องในตลอดช่วงเวลาที่ผ่านมา ในขณะที่ค่าแรงและเงินเดือนกลายมาเป็นรายได้หลักของครัวเรือนยากจนในประเทศ ซึ่งสอดคล้องกันกับรูปแบบรายได้ของครัวเรือนทั่วประเทศ รายได้จากทั้งค่าแรงและเงินเดือน และกำไรสุทธิจากรุทกิจเป็นรายได้หลักของครัวเรือนทั่วประเทศ ซึ่งอยู่ที่อัตราส่วนประมาณร้อยละ 40 และร้อยละ 20 ตามลำดับ กำไรสุทธิจากการเกษตรคิดเป็นร้อยละ 10 ของรายได้ครัวเรือนทั้งหมด โครงสร้างรายได้แบบเดียวกันนี้สามารถพบเห็นได้ทั่วไปในครัวเรือนที่ทำเกษตรกรรมในอดีต ต่อมาก็มีการเปลี่ยนแปลงด้านโครงสร้างรายได้ของครัวเรือนเหล่านี้ จากรายได้ที่มาจากการเกษตรเป็นรายได้ นอกฤดูเกษตรและรายได้นอกภาคเกษตร ในปี 2549 เพียงร้อยละ 38 ของรายได้ครัวเรือนเกษตรกรทั้งหมดที่มาจากการเกษตรจริงๆ (สำนักงานเศรษฐกิจการเกษตร, 2550) นอกจากนั้นรายได้ครัวเรือนเกษตรกรในภาคอีสานจากการเกษตรโดยตรงนั้นยังมีอัตราส่วนน้อยกว่าภูมิภาคอื่นๆ มากเมื่อเทียบกับแล้ว และเพียงร้อยละ 20 ของรายได้ครัวเรือนทั้งหมดมาจากรายได้สุทธิจากการเกษตร

จากการสำรวจครัวเรือนยากจนในภาคอีสาน ไม่น่าแปลกใจที่พบว่าครัวเรือนยากจนส่วนใหญ่มีรายได้จากกำไรสุทธิจากภาคการเกษตร และเงินรายได้ที่ส่งกลับมาจากสมาชิกที่ไปทำงานต่างถิ่น อีกทั้งยังมีผลผลิตที่สามารถทำเป็นอาหารได้โดยไม่ต้องซื้อกิน รูปแบบอาชีพที่มาจากโครงสร้างรายได้ดังกล่าวเป็นรูปแบบของคนจนในภาคอีสาน ซึ่งส่วนใหญ่ทำงานในภาคการเกษตรบนพื้นที่นาของตัวเอง นอกจากนี้ การที่ครัวเรือนมีอัตราส่วนของรายได้จากเงินส่งกลับสูงนั้น แสดงให้เห็นถึงวิถีการดำเนินชีวิตของผู้คนส่วนใหญ่ในภาคอีสาน สมาชิกในวัยแรงงานจะย้ายถิ่นฐานไปทำงานเป็นแรงงานรับจ้างในนอกภาคเกษตรกรรมในพื้นที่จังหวัดอื่นหรือในกรุงเทพฯ อาทิ ภาคอุตสาหกรรม ภาคก่อสร้างและภาคบริการ และส่งเงินกลับมามีบ้านเกิดนั้นยังคงเป็นรายได้หลักของคนในภาคนี้ เนื่องจากส่วนใหญ่เป็นผลจากข้อจำกัดของลักษณะพื้นที่ในภาคตะวันออกเฉียงเหนือโดยเฉพาะอย่างยิ่งในเขตพื้นที่นาที่ประสบกับภาวะขาดแคลนน้ำ ทำให้สามารถทำนาได้เพียงครั้งเดียวต่อปี การพึ่งพารายได้จากการปลูกข้าวเพียงอย่างเดียวจึงไม่เพียงพอต่อการเลี้ยงดูครัวเรือน ส่งผลให้สมาชิกในครัวเรือนบางส่วนต้องย้ายออกไปนอกพื้นที่เพื่อแสวงหาแหล่งรายได้แหล่งอื่น (Ahmad and Isvilanonda, 2003) ดังนั้นโดยมากแล้ว สิ่งที่พบเห็นได้ทั่วไปคือครัวเรือนในภาคอีสานโดยเฉพาะในเขตชนบท จะทิ้งให้เด็กและผู้สูงอายุอยู่บ้านและดูแลที่ดินทำกิน ในขณะที่วัยแรงงานไปทำงานต่างถิ่น ในทางกลับกัน ค่าแรงและเงินเดือนของครัวเรือนยากจนในเขตภาคกลางถือเป็นอัตราส่วนที่สูงที่สุดอยู่ที่ประมาณร้อยละ 40 ของรายได้ทั้งหมด ซึ่งเพิ่มขึ้นจากในปี 2531 ที่มีสัดส่วนประมาณร้อยละ 20 ข้อมูลนี้ตรงกับความจริงที่ว่าคนยากจนในภาคกลางนั้น ส่วนใหญ่เป็นลูกจ้างในภาคการเกษตร การผลิต และเป็นแรงงานก่อสร้าง

รูปภาพที่ 3.19

รายได้ครัวเรือนและรายได้ครัวเรือนยากจน

ตาราง 3.7

รายได้ครัวเรือนยากจน รายภาค

	รายได้เฉลี่ยต่อเดือน		(%)
	2540	2550	
อีสาน	4,702	5,165	0.85
เหนือ	4,115	4,611	12.07
ใต้	5,400	5,841	7.08
กลาง	5,206	5,330	0.82
กรุงเทพฯ	6,465	10,106	56.22
รวม	4,671	5,143	10.10

ตาราง 3.8

แหล่งที่มารายได้ของครัวเรือนยากจน ปี 2550 (% ของรายได้ทั้งหมด)

แหล่งที่มาของรายได้	รวมทั้งหมด	ภาคอีสาน	ภาคเหนือ	ภาคใต้	ภาคกลาง	กรุงเทพ	ในเมือง	ชนบท
ค่าแรงและเงินเดือน	22.3	13.5	16.8	47.9	38.6	74.0	41.7	19.6
กำไรสุทธิจากธุรกิจ	8.6	9.1	6.3	8.2	11.8	11.9	16.3	7.6
กำไรสุทธิจากการเกษตร	22.7	22.5	33.3	13.5	11.3	-	10.8	25.7
เงินส่งกลับจากสมาชิกครอบครัว ที่ไปทำงานต่างถิ่น ในปัจจุบัน	14.6	18.6	12.2	8.4	11.1	4.6	10.7	15.8
อาหารและเครื่องดื่มที่ไม่ต้องซื้อ	14.2	17.6	13.8	6.8	9.3	2.3	7.7	15.8
รายได้จากการเป็นเจ้าของบ้าน ตัวเอง	11.8	13.0	10.9	10.8	11.6	5.3	10.4	12.5
รายได้ที่ไม่ได้อยู่ในรูปของตัวเงิน เช่น ของกำนัล (In-kind)	2.6	2.4	3.1	2.2	2.6	1.2	2.0	2.7
อื่นๆ	3.3	3.4	3.7	2.3	3.5	0.7	0.5	0.3
ทั้งหมด	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0

ที่มา: ข้อมูลสำรวจภาวะเศรษฐกิจและสังคมของครัวเรือน สำนักงานสถิติแห่งชาติ
ประมวลและเผยแพร่โดยสำนักงานคณะกรรมการพัฒนาการเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ

3.4 สรุป

จากข้อมูลในระดับมหภาคชี้ให้เห็นภาพรวมอย่างชัดเจนว่าประเทศไทยประสบความสำเร็จในการแก้ไขปัญหาความยากจนอย่างมาก โดยสามารถลดสัดส่วนคนจนได้อย่างต่อเนื่อง จากร้อยละ 42.21 ในปี 2531 มาเป็นร้อยละ 14.75 ในปี 2539 ก่อนที่ประเทศไทยจะประสบกับปัญหาวิกฤตเศรษฐกิจในปี 2540 ซึ่งส่งผลให้สถานการณ์ด้านความยากจน โดยในช่วงวิกฤตเศรษฐกิจปี 2540-2541 สัดส่วนคนจนมีจำนวนเพิ่มขึ้น 17.46 ในปี 2541 และความยากจนรุนแรงขึ้นเป็นร้อยละ 20.98 ในปี 2543 ซึ่งเป็นช่วงต้นของการฟื้นตัวทางเศรษฐกิจและการเริ่มต้นนโยบายเพื่อกระตุ้นเศรษฐกิจและแก้ไขปัญหาการว่างงาน อย่างไรก็ตาม การฟื้นตัวทางด้านเศรษฐกิจได้ช่วยลดปัญหาความยากจนลงตามลำดับ โดยในปี 2549 สัดส่วนคนจนลดลงเหลือร้อยละ 9.55 ของประชากรทั้งประเทศ ซึ่งนับว่าต่ำกว่าเป้าหมายลดสัดส่วนคนยากจนให้เหลือไม่เกินร้อยละ 12 ของประชากร ที่กำหนดไว้ในแผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมฉบับที่ 9 และสัดส่วนความยากจนลดลงอยู่ที่ร้อยละ 8.12 ในปี 2552

อย่างไรก็ดี แม้ว่าสถานการณ์ความยากจนจะมีแนวโน้มลดลงทั้งภาพรวมของประเทศและลดลงในทุกภูมิภาค แต่ปัญหาความยากจนยังคงมีอยู่มากและกระจุกตัวอยู่ในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ โดยในปี 2552 ภาคตะวันออกเฉียงเหนือมีสัดส่วนคนจนสูงถึงร้อยละ 13 ของประชากรทั้งหมดในภาค คิดเป็นเกือบร้อยละ 60 ของคนจนทั้งประเทศ ในขณะที่สัดส่วนคนจนในภาคกลางลดลง ส่งผลให้ปัญหาความเหลื่อมล้ำทางรายได้ระหว่างภูมิภาคยังคงเพิ่มขึ้น นอกจากนี้ปัญหาความยากจนยังกระจุกตัวหนาแน่นในเขตชนบท โดยพบว่าเกือบร้อยละ 90 ของคนจนในประเทศอาศัยอยู่ในเขตชนบท ทั้งนี้ส่วนหนึ่งเป็นผลเนื่องจากประชากรส่วนใหญ่ในเขตชนบทยังคงประกอบอาชีพหลักด้านการเกษตรซึ่งเป็นภาคการผลิตที่มีส่วนแบ่งในเชิงรายได้ต่ำมากเมื่อเทียบกับภาคการผลิตอื่น ส่งผลให้ผู้ประกอบอาชีพเกษตรอยู่ในความยากจนจำนวนมาก โดยในปี 2552 คนจนในภาคตะวันออกเฉียงเหนือส่วนใหญ่ประกอบอาชีพทางการเกษตร คิดเป็นสัดส่วนเกือบร้อยละ 40 ของคนจนในพื้นที่ และอีกกว่าร้อยละ 30 เป็นผู้ที่ไม่ดำเนินกิจกรรมทางเศรษฐกิจ

คุณลักษณะประการหนึ่งของคนจนคืออาศัยอยู่ในครัวเรือนที่มีขนาดใหญ่ โดยมากกว่าร้อยละ 70 ของคนจนอาศัยในครัวเรือนที่มีสมาชิกตั้งแต่ 4 คนขึ้นไป นอกจากนี้ ยังพบว่ากึ่งหนึ่งของคนจนจะเป็นคนที่อยู่ในวัยที่ต้องพึ่งพิงผู้อื่น ได้แก่ เด็กและผู้สูงอายุ ซึ่งมีข้อจำกัดของศักยภาพในการหารายได้เพื่อเลี้ยงตัวเอง จึงเป็นกลุ่มที่มีความเสี่ยงต่อภาวะความยากจน นอกจากนี้ คนจนส่วนใหญ่ยังมีการศึกษาในระดับต่ำ โดยในปี 2552 กว่าร้อยละ 70 ของคนจนทั้งประเทศมีการศึกษาเพียงระดับประถมศึกษา ในขณะที่อีกร้อยละ 15 ไม่เคยได้รับการศึกษาใดๆ ส่งผลให้ผู้ที่มีการศึกษาเพียงระดับประถมศึกษาหรือต่ำกว่าจะมีโอกาสที่จะอยู่ในความยากจนสูงมาก และในทางกลับกัน เนื่องจากระดับการศึกษาเป็นปัจจัยหนึ่งในการสร้างโอกาสการมีงานทำหรือการประกอบอาชีพ สัดส่วนคนจนจึงลดลงตามระดับการศึกษาที่สูงขึ้น

และแม้ว่าประเทศไทยจะมีความอุดมสมบูรณ์ทางด้านขนาดของพื้นที่ ทรัพยากรน้ำ ทรัพยากรดิน ซึ่งมีความได้เปรียบในการเพาะปลูกมากเมื่อเทียบกับหลาย ๆ ประเทศในภูมิภาค แต่ดูเหมือนว่าผู้ประกอบการ โดยเฉพาะชาวนาในชนบทของไทยที่แม้จะถือครองที่ดินทำกิน แต่ยังเป็นกลุ่มที่ยากจน หรือมีความเสี่ยงที่จะตกอยู่ในความยากจน จากข้อมูลพบว่าประมาณสองในสามของคนจนในภาคเกษตรถือครองที่ดินน้อยกว่า 20 ไร่ โดยผู้ที่มียี่สิบไร่หรือต่ำกว่า 5 ไร่มีความเสี่ยงต่อความยากจนสูงที่สุด

และสำหรับในส่วนของการสร้างรายได้ครัวเรือน พบว่าครัวเรือนยากจนในภาคอีสานส่วนใหญ่มีรายได้จากทำไร่สุทธิตกจากภาคการเกษตร และเงินรายได้ที่ส่งกลับมาจากสมาชิกที่ไปทำงานต่างถิ่น ซึ่งสะท้อนให้เห็นรูปแบบการประกอบอาชีพของคนจนในภาคอีสาน ซึ่งส่วนใหญ่ทำงานในภาคการเกษตรบนพื้นที่นาของตัวเอง นอกจากนี้ การที่ครัวเรือนมีอัตราส่วนของรายได้จากเงินส่งกลับสูงนั้น แสดงให้เห็นถึงวิถีการดำเนินชีวิตของผู้คนส่วนใหญ่ในภาคอีสาน สมาชิกในวัยแรงงานจะย้ายถิ่นฐานไปทำงานที่อื่นและส่งเงินกลับมามีบ้านเกิดนั้นยังคงเป็นรายได้หลักของคนในภาคนี้ ในทางกลับกัน แหล่งที่มาของรายได้สูงสุดของครัวเรือนยากจนในเขตภาคกลางมาจากรายได้จากค่าแรงและเงินเดือน ซึ่งสอดคล้องกับการประกอบอาชีพของคนจนในภาคกลางที่ส่วนใหญ่เป็นลูกจ้างในภาคการเกษตร การผลิต และแรงงานรับจ้างในภาคก่อสร้าง

บทที่ 4

รูปแบบและลักษณะพลวัตความยากจน

4.1 บทนำ

งานวิจัยนี้มีวัตถุประสงค์หลักเพื่อทำความเข้าใจเกี่ยวกับลักษณะความเป็นพลวัตของความยากจน รวมทั้งกระบวนการและปัจจัยที่ทำให้เกิดพลวัตของความยากจน และโดยเฉพาะอย่างยิ่งกรณีศึกษาของประเทศไทยในฐานะเป็นประเทศที่ได้รับการยอมรับว่าประสบความสำเร็จอย่างมากในการลดความยากจน การทำความเข้าใจถึงสาเหตุของการทำให้ความยากจนลดลงสามารถพิจารณาได้จากหลายสาเหตุ ไม่ว่าจะเป็นเพราะการที่ทำให้จำนวนคนจนออกจากความยากจนได้มากขึ้น หรือการป้องกันไม่ให้เกิดความเสี่ยงที่คนจะกลับเข้าสู่ความยากจน หรือการลดความรุนแรงของระดับความยากจนลงได้จากการศึกษาวิจัยในหลายประเทศที่พัฒนาแล้วและประเทศกำลังพัฒนา พบว่าการศึกษาเกี่ยวกับลักษณะพลวัตของความยากจนถือว่ามีสำคัญอย่างมากต่อการกำหนดนโยบายเพื่อแก้ไขปัญหาความยากจน เนื่องจากประเภทความยากจนหรือแต่ละกลุ่มของคนจนมีความต้องการความช่วยเหลือทางด้านนโยบายที่แตกต่างกันออกไป ดังนั้น การสร้างความรู้ความเข้าใจในประเด็นเกี่ยวกับพลวัตความยากจนโดยเฉพาะในครัวเรือนชาวนาในพื้นที่ชนบทของประเทศไทยจะสามารถช่วยสนับสนุนให้การกำหนดนโยบายเพื่อแก้ไขความยากจน รวมถึงการกำหนดนโยบายพัฒนาด้านการเกษตรที่จะช่วยสนับสนุนครัวเรือนที่ประกอบอาชีพทำนาและเกษตรกรรมซึ่งยังคงเป็นอาชีพส่วนใหญ่ของประเทศ โดยเฉพาะอย่างยิ่งครัวเรือนชาวนาที่ประสบปัญหาความยากจนให้สามารถดำเนินการแก้ไขปัญหาไปได้อย่างมีประสิทธิภาพมากยิ่งขึ้น

จากการทบทวนวรรณกรรมและผลงานวิจัยเกี่ยวกับพลวัตความยากจนในหลายประเทศ พบว่างานวิจัยส่วนใหญ่ใช้วิธีการศึกษาวิจัยเชิงปริมาณวิเคราะห์บนฐานข้อมูลภาคตัดขวางตามเวลา หรือข้อมูล Panel (Quantitative panel data analysis) โดยการสำรวจครัวเรือนเดิมซ้ำอีกครั้ง และใช้การคำนวณความยากจนตามนิยามทางด้านรายได้หรือรายจ่าย (Hulme and McKay, 2007) การวิจัยชิ้นนี้จึงเริ่มจากการใช้วิธีวิจัยเชิงปริมาณวิเคราะห์เพื่อหาว่าแต่ละครัวเรือนถูกจัดอยู่ในกลุ่มพลวัตความยากจนกลุ่มไหน โดยอาศัยวิธีวิเคราะห์ทางเศรษฐมิติจากฐานข้อมูล Panel survey ที่ได้จากการออกแบบสอบถามสำรวจครัวเรือนชาวนาในพื้นที่ชนบทของภาคกลางและภาคตะวันออกเฉียงเหนือของไทย จำนวน 240 ครัวเรือน ในปี 2531 และปี 2552

เนื้อหาในบทนี้แบ่งออกเป็น 4 ส่วน เริ่มจาก ส่วนที่หนึ่ง แสดงข้อมูลและผลวิเคราะห์ลักษณะทางเศรษฐกิจและสังคมที่สำคัญของครัวเรือนที่ได้จากการสำรวจ โดยเปรียบเทียบการเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นกับครัวเรือนจำนวน 240 ครัวเรือน ในปี 2531 และปี 2552 โดยแบ่งสินทรัพย์ครัวเรือนตามองค์ประกอบทุนที่สำคัญ ได้แก่ ลักษณะเชิงโครงสร้างประชากรของครัวเรือน ทุนธรรมชาติ (ที่ดิน) ทุน

ทรัพยากรมนุษย์ (แรงงาน อาชีพ) ทุนกายภาพ (การใช้เทคโนโลยีทางการเกษตร และการครอบครองสินทรัพย์นอกภาคเกษตร) ส่วนที่สอง แสดงการเปลี่ยนแปลงระดับรายได้และโครงสร้างรายได้ครัวเรือน ส่วนที่สาม แสดงผลการคำนวณดัชนีความยากจนและรูปแบบพลวัตความยากจนของครัวเรือน และส่วนที่สี่ แสดงลักษณะสำคัญของครัวเรือนจำแนกตามประเภทของพลวัตความยากจน เพื่อเปรียบเทียบและทราบถึงความแตกต่างของคุณลักษณะสำคัญของแต่ละกลุ่มความยากจน

4.2 ข้อมูลวิเคราะห์ลักษณะทางเศรษฐกิจและสังคมที่สำคัญของครัวเรือนจากการสำรวจ

จากการลงพื้นที่สำรวจเพื่อเก็บข้อมูลและรายละเอียดสำคัญจากการสำรวจครัวเรือนเดิมซ้ำจำนวน 240 ครัวเรือน โดยใช้แบบสอบถามตามกรอบแนวคิดการดำรงชีพอย่างยั่งยืน ทำให้ได้ข้อมูล Panel survey เปรียบเทียบระหว่างปี 2531 และ 2552 (ดังตาราง 4.1) ประกอบด้วยลักษณะโดยทั่วไปของครัวเรือนและสินทรัพย์ครัวเรือนที่สำคัญ ดังนี้ (1) องค์ประกอบและลักษณะครัวเรือน (ขนาดครัวเรือน, โครงสร้างครัวเรือน) (2) ทุนมนุษย์ (ระดับการศึกษาสูงสุด ระดับการศึกษาเฉลี่ย อาชีพ) (3) ทุนทรัพยากรธรรมชาติ (ที่ดิน รูปแบบการถือครอง พื้นที่เพาะปลูกชลประทาน) (4) ทุนกายภาพ (เครื่องมือ เครื่องจักรและเทคโนโลยี) (5) ทุนการเงิน (แหล่งที่มาของรายได้ (ภาคเกษตร/ นอกเกษตร)) โดยในส่วนนี้จะทำการวิเคราะห์เปรียบเทียบลักษณะที่สำคัญของครัวเรือน และเปรียบเทียบการเปลี่ยนแปลงลักษณะประชากรและการเปลี่ยนแปลงสินทรัพย์ของครัวเรือนที่สำคัญจำนวนทั้งสิ้น 240 ครัวเรือน ในปี 2531 และ 2552

ตาราง 4.1 ข้อมูลพื้นฐานที่ได้จากการสำรวจโดยใช้แบบสอบถาม

ประเภทสินทรัพย์		ตัวแปรสำคัญ
ลักษณะทั่วไปของครัวเรือน	ขนาดและโครงสร้างครัวเรือน	อายุ และเพศของหัวหน้าครัวเรือน อายุเฉลี่ยของสมาชิกครัวเรือน จำนวนสมาชิกครัวเรือน อายุ และเพศ อัตราการการพึ่งพิง (วัดจากจำนวนผู้ที่ไม่ได้อยู่ในวัยแรงงาน อาทิ เด็ก และผู้สูงอายุ ต่อจำนวนผู้ที่อยู่ในกำลังแรงงาน)

ทุนมนุษย์	การศึกษา	ระดับการศึกษาสูงสุดของหัวหน้าครัวเรือน ระดับการศึกษาสูงสุดของสมาชิกครัวเรือนในกำลังแรงงาน ระดับการศึกษาโดยเฉลี่ยของสมาชิกครัวเรือน
	แรงงาน/ อาชีพ	ประเภทของอาชีพหลักและอาชีพรอง จำนวนผู้ที่ทำงานอยู่ในภาคเกษตรและนอกภาคเกษตร
ทุนการเงิน	แหล่งที่มาของรายได้	รายได้ภาคเกษตร (รายได้จากข้าว, พืชอื่นๆ, ค่าจ้างแรงงานรับจ้างภาคเกษตร, รายได้จากค่าเช่าที่ดินและเครื่องจักร) รายได้นอกภาคเกษตร (ผลตอบแทนค่าจ้างแรงงาน, รายได้จากกิจการส่วนตัว, รายได้ส่งกลับ)
ทุนทรัพยากรธรรมชาติ	ขนาดที่ดิน รูปแบบการถือครองที่ดิน	ขนาดที่ดินที่ครอบครอง จำนวนที่ดิน ขนาดพื้นที่เพาะปลูก ขนาดพื้นที่นาชลประทาน สัดส่วนการถือครอง (เป็นเจ้าของ, เช่าที่ดิน, ถือครองร่วมกัน)
ทุนกายภาพ	การใช้เครื่องมือเครื่องจักร	มูลค่าเครื่องจักรที่ใช้ จำนวนเครื่องใช้ในครัวเรือนที่ครอบครอง

4.2.1 ลักษณะเชิงโครงสร้างประชากรของครัวเรือน (Demographics)

จากการเปรียบเทียบลักษณะประชากรครัวเรือนทั้งหมด 240 ครัวเรือนในตาราง 4.2 พบว่าขนาดของครัวเรือน¹⁰ เฉลี่ยลดลงจาก 5.0 ในปี 2531 เป็น 4.3 คนต่อครัวเรือนในปี 2552 โดยลดลงในทุกพื้นที่ของทั้งภาคกลางและภาคตะวันออกเฉียงเหนือ ซึ่งสอดคล้องกับภาพรวมประชากรของประเทศไทยที่มีอัตราขยายตัวลดลง โดยในช่วงปี 2528-2533 อัตราการเพิ่มขึ้นของประชากรของไทยอยู่ที่ประมาณร้อยละ 1.9 ลดลงเป็นร้อยละ 0.5 ในช่วงปี 2553-2558¹¹ เมื่อพิจารณาโครงสร้างจำนวนสมาชิกในครัวเรือนจำแนกตามเพศและอายุ พบว่า สัดส่วนประชากรเด็ก (อายุแรกเกิด-14 ปี) ลดลงเช่นเดียวกับจำนวนประชากรในวัยแรงงาน (อายุ 15-59 ปี) ในขณะที่สัดส่วนประชากรผู้สูงอายุ (อายุ 60 ปีขึ้นไป) เพิ่มขึ้น โดยแนวโน้มดังกล่าวสะท้อนให้เห็นข้อมูลอัตราภาวะพึ่งพิง¹² เพิ่มขึ้นโดยรวม โดยเฉพาะอย่างยิ่งในภาคตะวันออกเฉียงเหนือที่อัตราการพึ่งพิงเพิ่มขึ้นจากร้อยละ 73.7 ในปี 2531 เป็นร้อยละ 79.3 ในปี 2552 ข้อมูลดังกล่าวแสดงให้เห็นว่าประชากรในวัยเด็ก และประชากรในวัยแรงงานลดลง ในขณะที่ประชากรผู้สูงอายุเพิ่มขึ้น สอดคล้องกับแนวโน้มประชากรของประเทศที่กำลังเข้าสู่สังคมผู้สูงอายุ¹³ การเปลี่ยนแปลงโครงสร้างครัวเรือนที่มีสัดส่วนประชากรในวัยแรงงานลดลง ในขณะที่มีประชากรในวัยสูงอายุเพิ่มสูงขึ้น สะท้อนให้เห็นถึงแนวโน้มการขาดแคลนกำลังแรงงานของครัวเรือนภาคเกษตรในพื้นที่ชนบทของไทยที่มีมากขึ้น เมื่อพิจารณาในรายละเอียดของหัวหน้าครัวเรือนพบว่า อายุเฉลี่ยของหัวหน้าครัวเรือนเพิ่มขึ้น ในขณะเดียวกันหัวหน้าครัวเรือนที่เป็นเพศหญิงก็มีสัดส่วนเพิ่มสูงขึ้นจากร้อยละ 14.4 ในปี 2531 เป็นร้อยละ 34.9 ในปี 2552

ตาราง 4.2 ลักษณะทางเศรษฐกิจและสังคมที่สำคัญของครัวเรือน

	ทั่วประเทศ		ภาคกลาง		ภาคอีสาน	
	2531	2552	2531	2552	2531	2552
อายุหัวหน้าครัวเรือน (ปี)	49.7	62.5	55.3	62.2	44.2	62.8
เพศหัวหน้าครัวเรือน (สัดส่วนหัวหน้าครัวเรือนเพศหญิง)	14.4	34.9	13.6	36.6	15.1	33.2
ขนาดครัวเรือน (คน)	5.0	4.3	4.9	3.8	5.1	4.8
จำนวนสมาชิกครัวเรือน (คน)						
0-14	1.4	0.7	1.2	0.5	1.8	1.0
15-59	3.2	2.5	3.3	2.2	3.2	2.7
60+	0.6	1.1	0.4	1.1	0.6	1.1
ชาย						
0-14	0.7	0.4	0.6	0.3	0.9	0.6
15-59	1.6	1.2	1.6	1.0	1.6	1.3
60+	0.3	0.5	0.2	0.5	0.3	0.5

¹⁰ นิยามครัวเรือน คือสมาชิกที่อาศัยอยู่ในครัวเรือนเดียวกันและแบ่งปันการอยู่อาศัยมากกว่าหกเดือนติดต่อกันก่อนช่วงสำรวจ

¹¹ ข้อมูลจาก <http://esa.un.org/unpd/wpp/unpp/p2k0data.asp>

¹² อัตราการพึ่งพิง (Dependency ratio) คำนวณจาก (จำนวนประชากรวัยเด็ก บวก จำนวนประชากรผู้สูงอายุ) หารด้วยจำนวนประชากรในวัยแรงงาน คูณ 100

¹³ รายงานแนวทางการขับเคลื่อนยุทธศาสตร์การพัฒนาผู้สูงอายุอย่างบูรณาการ สำนักงานคณะกรรมการพัฒนาการเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ, 2552

หญิง						
0-14	0.7	0.3	0.6	0.2	0.9	0.4
15-59	1.6	1.3	1.7	1.2	1.6	1.4
60+	0.3	0.6	0.2	0.6	0.3	0.6
สัดส่วนสมาชิกครัวเรือน (%)						
0-14	25.0	13.0	22.0	10.7	38.0	16.0
15-59	62.0	59.0	67.0	57.3	57.0	56.0
60+	13.0	30.0	11.0	32.0	16.0	28.0
อัตราการว่างงาน (%)	62.5	74.6	58.0	69.0	72.0	79.3

ที่มา: ข้อมูลจากการสำรวจ

4.2.1 ทุณทรัพยากรมนุษย์และแรงงาน (Human capital)

ในการวิเคราะห์ทุนมนุษย์จะพิจารณาจากระดับการศึกษาของหัวหน้าและสมาชิกครัวเรือน โดยเฉพาะอย่างยิ่งที่อยู่ในวัยแรงงาน พบว่าจากตาราง 4.3 ซึ่งให้เห็นว่าครัวเรือนโดยรวมมีระดับการศึกษาเพิ่มสูงขึ้น โดยการศึกษาของหัวหน้าครัวเรือนเพิ่มขึ้นเล็กน้อยจากเฉลี่ย 3 ปี เป็น 4.8 ปี ในขณะที่การศึกษาของสมาชิกในครัวเรือนในวัยแรงงานมีการศึกษาโดยเฉลี่ยเพิ่มขึ้นสูง จาก 4.2 ปี เป็น 7.0 ปี โดยเมื่อแยกตามระดับการศึกษา พบว่า สมาชิกครัวเรือนในวัยแรงงานที่จบการศึกษาในระดับประถมศึกษา มีสัดส่วนลดลงเกือบครึ่งหนึ่งเมื่อเทียบกับจำนวนสมาชิกครัวเรือนทั้งหมด คือจากประมาณร้อยละ 70.7 ในปี 2531 เป็นร้อยละ 49 ในปี 2552 ในขณะที่ผู้ที่จบการศึกษาในระดับมัธยมศึกษาทั้งตอนต้นและตอนปลาย และระดับมหาวิทยาลัยมีสัดส่วนเพิ่มขึ้นอย่างชัดเจน โดยเฉพาะอย่างยิ่งในระดับมัธยมศึกษาตอนต้นมีสัดส่วนสมาชิกในวัยแรงงานจบการศึกษาเพิ่มขึ้นมาก จากร้อยละ 5.3 ในปี 2531 สูงขึ้นเป็นร้อยละ 33.3 ในปี 2552 มีเพียงร้อยละ 1.3 ที่ไม่จบการศึกษาในระดับประถมศึกษา ซึ่งสอดคล้องกับข้อมูลจากผลการศึกษาของ Booth (1997) ในช่วงปี 2526 ถึง 2533 ว่ามีผู้เข้าเรียนในระดับมัธยมศึกษาตอนต้นต่ำมากประมาณร้อยละ 2.6 โดยอธิบายว่าครัวเรือนส่วนใหญ่โดยเฉพาะที่อยู่ในชนบทไม่สามารถส่งเสียบุตรหลานให้เข้าเรียนต่อในโรงเรียนระดับมัธยมซึ่งตั้งอยู่ในตัวเมืองได้ เนื่องจากมีต้นทุนค่าใช้จ่ายที่ค่อนข้างสูงทั้งค่าเล่าเรียนและค่าเดินทางมาก ในปัจจุบัน สัดส่วนของผู้ที่จบการศึกษาในระดับมัธยมศึกษามากขึ้น ส่วนหนึ่งเนื่องจากระบบการศึกษามาตรับบังคับของไทยที่ให้เปลี่ยนจากระดับประถมศึกษาปีที่ 6 ในปี 2521 และปรับเปลี่ยนเป็นมัธยมศึกษาปีที่ 3 ในปี 2540 อย่างไรก็ตาม สัดส่วนครัวเรือนที่อยู่ในกำลังแรงงานเกือบครึ่งหนึ่งจบการศึกษาในระดับประถมศึกษา ในขณะที่ผู้ที่จบการศึกษาในระดับสูงกว่าประถมศึกษา มีแนวโน้มออกไปหางานทำนอกพื้นที่มากกว่าที่จะอาศัยและทำงานภาคเกษตรในพื้นที่

ตาราง 4.3 ระดับการศึกษา

	ทั้งประเทศ		ภาคกลาง		ภาคอีสาน	
	2531	2552	2531	2552	2531	2552
การศึกษาหัวหน้าครัวเรือน (ปี)	3.0	4.8	2.3	4.8	3.7	4.8
การศึกษามหาวิทยาลัยกำลังแรงงาน (ปี)	4.2	7.0	4.4	6.3	4.0	7.7

สัดส่วนสมาชิกวัยกำลังแรงงาน (%)						
ต่ำกว่าประถม	24.7	1.3	23.3	2.6	26.1	0.0
ประถมศึกษา	70.7	49.0	74.1	49.8	69.3	48.3
มัธยมศึกษาตอนต้น	5.3	33.3	4.2	33.2	6.5	33.4
มัธยมศึกษาตอนปลาย	2.4	12.8	2.6	7.6	2.3	14.0
มหาวิทยาลัย (รวม ปวช/ปวส)	1.2	7.6	2.4	6.8	0.0	8.5
มัธยมศึกษาตอนต้นและปลาย	7.8	28.1	6.8	24.8	8.8	31.4
สูงกว่ามัธยมศึกษาตอนต้น	3.6	21.4	5.0	17.4	2.3	25.5

ที่มา: ข้อมูลจากการสำรวจ

สำหรับในส่วนของแรงงาน เมื่อเปรียบเทียบการเปลี่ยนประกอบอาชีพของหัวหน้าครัวเรือน ระหว่างปี 2531 และ 2552 พบว่าอาชีพทำนาและเกษตรกรรมยังคงเป็นอาชีพหลักของครัวเรือนในชนบท ประมาณร้อยละ 54.6 ของครัวเรือนมีหัวหน้าครัวเรือนที่ยังคงประกอบอาชีพทำนา อย่างไรก็ตาม ข้อมูลจากการสำรวจชี้ให้เห็นว่าหัวหน้าครัวเรือนมีการเปลี่ยนแปลงในการประกอบอาชีพโดยหันไปทำงานในนอกภาคเกษตรมากขึ้น โดยสัดส่วนการเป็นแรงงานนอกภาคเกษตร ผู้มีรายได้ประจำ ผู้ประกอบธุรกิจส่วนตัว รวมกันประมาณร้อยละ 15 ของครัวเรือนทั้งหมด

ตาราง 4.4 การเปลี่ยนการประกอบอาชีพของหัวหน้าครัวเรือน ปี 2531/ 2552

	แรงงานรับจ้าง	แรงงานนอก	ผู้มี	ผู้ประกอบ		
	ภาคเกษตร	ภาคเกษตร	เงินเดือน	ธุรกิจ		
เกษตรกร			ประจำ	ส่วนตัว	ผู้ว่างงาน	
รวม	54.6	3.8	6.7	3.8	5.0	26.3
ภาคกลาง	48.6	6.5	3.7	1.9	6.8	32.7
ภาคอีสาน	59.4	1.5	9.0	5.3	3.8	21.1

ที่มา: ข้อมูลจากการสำรวจ

4.2.2 ที่ดิน (Land asset)

(1) ขนาดและการใช้ที่ดิน

ทรัพยากรที่ดินถือเป็นทรัพยากรที่ประเทศไทยมีมากและอุดมสมบูรณ์เมื่อเปรียบเทียบกับหลายประเทศในภูมิภาค และครัวเรือนเกษตรกรในชนบทส่วนใหญ่ครอบครองที่ดินในการทำการเกษตรเป็นของตัวเอง ในปี 2552 ประเทศไทยมีเนื้อที่ทำการเกษตรรวม 131.6 ล้านไร่ จากพื้นที่ทั้งหมดของประเทศ 320.7 ล้านไร่ เป็นที่นาประมาณ 66.1 ล้านไร่ ขนาดของที่ดิน 22.4 ไร่ต่อครัวเรือน (สำนักงานเศรษฐกิจ

การเกษตร, 2553) ลดลงจากในปี 2531 ที่มีพื้นที่ทำการเกษตร 131.8 ล้านไร่ เป็นที่นา 76.8 ล้านไร่ และมีขนาดของที่ดิน 26.2 ไร่ต่อครัวเรือน ในขณะที่ข้อมูลจากการสำรวจในตาราง 4.6 แสดงให้เห็นแนวโน้มที่สอดคล้องกับภาพรวมของประเทศ ขนาดที่ดิน (Farm size) ที่ครัวเรือนครอบครองลดลงเล็กน้อยจากเฉลี่ย 26.9 ไร่ต่อครัวเรือน ในปี 2531 เป็น 21.9 ไร่ต่อครัวเรือนในปี 2552 หากพิจารณารายภาค จะพบว่าครัวเรือนในภาคกลางมีขนาดของที่ดินใหญ่กว่าภาคตะวันออกเฉียงเหนือ สะท้อนให้เห็นถึงความไม่เท่าเทียมกันของการถือครองที่ดิน โดยภาคกลางมีขนาดที่ดิน 38.1 ไร่ต่อครัวเรือนในปี 1987 ลดลงเล็กน้อยเป็น 35 ไร่ต่อครัวเรือนในปี 2552 เป็นผลจากการลดลงของขนาดที่ดินของครัวเรือนในพื้นที่น่าน้ำฝน แต่ครัวเรือนในพื้นที่ชลประทานและน้ำท่วมมีขนาดที่ดินเพิ่มขึ้น ในขณะที่ครัวเรือนในภาคตะวันออกเฉียงเหนือมีการถือครองลดลงอย่างมากจาก 15.6 ไร่ เป็น 9.4 ไร่ในปี 2552 โดยครัวเรือนที่มีการถือครองที่ดินลดลงส่วนใหญ่เป็นครัวเรือนพื้นที่ในเขตน่าน้ำฝนและเขตแห้งแล้ง ซึ่งมีผลตอบแทนจากการทำนายน้อยเมื่อเปรียบเทียบกับครัวเรือนในเขตชลประทาน จากการสอบถามหลายครัวเรือนให้เหตุผลของการขายที่นาของตัวเองให้กับครัวเรือนอื่นและนักธุรกิจจากตัวเมืองหรือจากกรุงเทพมหานครว่าเพื่อนำเงินไปชำระหนี้สินที่มีอยู่ ขณะเดียวกัน ขนาดของที่ดินที่เล็กลงเป็นผลจากการถាយโอนมรดกให้กับลูกหลานซึ่งเป็นธรรมเนียมที่สืบทอดกันมาของครัวเรือนในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ

ในขณะที่พื้นที่ทำการเพาะปลูกข้าว¹⁴ (Cultivated land area) มีขนาดใหญ่ขึ้นจาก 29.4 ไร่ เป็น ไร่ เป็น 35 ไร่ โดยเป็นการเพิ่มขึ้นของพื้นที่เพาะปลูกข้าวในภาคกลางซึ่งสามารถปลูกข้าวได้ปีละมากกว่าสองครั้ง โดยเฉพาะพื้นที่นาชลประทานที่ปลูกข้าวได้ปีละสามถึงห้าครั้งเนื่องจากมีปริมาณน้ำเพียงพอและเข้าถึงที่นาตลอดทั้งปี นอกจากนี้จะเห็นว่าครัวเรือนส่วนใหญ่ทำการเกษตรในพื้นที่ชลประทานมากขึ้นเมื่อเทียบกับปี 2531 โดยครัวเรือนชาวนาในภาคกลางมีส่วนในการทำเกษตรในพื้นที่ชลประทานสูงร้อยละ 70 ในขณะที่ภาคตะวันออกเฉียงเหนือมีครัวเรือนในเขตพื้นที่ชลประทานเพิ่มขึ้นเป็นประมาณร้อยละ 41.6 ของพื้นที่ทั้งหมด

นอกจากนี้ ประสิทธิภาพการผลิตข้าวของครัวเรือนชาวนาไทยในชนบทยังปรับตัวดีขึ้นในช่วงยี่สิบปีที่ผ่านมา โดยเห็นได้จากผลผลิตข้าวต่อไร่เพิ่มขึ้นในทั้งสองภูมิภาค ซึ่งเป็นผลจากการที่เกษตรกรสามารถเพาะปลูกข้าวในที่นาได้มากกว่าปีละหนึ่งครั้งดังเช่นในอดีต โดยเฉพาะพื้นที่ชลประทานและพื้นที่น่าน้ำท่วมในภาคกลางที่สามารถปลูกข้าวได้มากกว่าสองครั้งต่อปี เนื่องจากปริมาณน้ำที่เพียงพอ รวมถึงผลจากการใช้ข้าวพันธุ์ใหม่ที่สามารถปลูกได้มากกว่าหนึ่งครั้งในรอบปีและมีอายุการเก็บเกี่ยวสั้นลง ประกอบกับการเปลี่ยนแปลงแบบแผนและช่วงเวลาในการปลูกข้าวในบางพื้นที่ และการใช้เทคโนโลยีการผลิตเข้ามาช่วยในการเพาะปลูกและเก็บเกี่ยวผลผลิต (สมพร อธิวิลาณนท์, 2552)

ตาราง 4.6 ขนาดที่ดิน

	ทั่วประเทศ		ภาคกลาง		ภาคอีสาน	
	2531	2552	2531	2552	2531	2552

¹⁴ พื้นที่เพาะปลูกข้าวในที่นี้รวมพื้นที่ทั้งหมดที่ใช้ปลูกข้าวทั้งนาปี และนาปรัง

ขนาดฟาร์ม (ไร่)	26.9	21.9	38.1	35.0	15.6	9.4
ขนาดพื้นที่เพาะปลูกข้าว (ไร่)	29.4	35.0	44.4	59.4	15.0	11.3
ขนาดพื้นที่มีชลประทาน (% ต่อพื้นที่รวม)	53.7	67.4	55.9	70.4	37.6	41.6
ความถี่ในการปลูกข้าว (ครั้ง ต่อปี)	1.4	1.7	1.5	1.9	1.3	1.5
ผลผลิตข้าว (กิโลกรัมต่อไร่)	365.3	420.0	396.3	426.8	334.3	413.2

ที่มา: ข้อมูลจากการสำรวจ

(2) การกระจายของการถือครองที่ดิน

ตาราง 4.7 แสดงการกระจายของครัวเรือนตามขนาดของที่ดิน (Distribution of landholding) พบว่า ในปี 2531 ครัวเรือนที่มีที่ดินขนาด 30 ไร่ขึ้นไป มีสัดส่วนมากที่สุดคือร้อยละ 27.5 ของครัวเรือนทั้งหมด คิดเป็นครอบครองสัดส่วนที่ดินประมาณ 61.2 ของที่ดินรวม ขณะที่ ในปี 2552 โครงสร้างการกระจายของครัวเรือนเปลี่ยนไปอย่างมาก พบว่าครัวเรือนที่มีที่ดินขนาดเล็กลง โดยครัวเรือนที่มีเนื้อที่ถือครองน้อยกว่า 5 ไร่ มีสัดส่วนมากที่สุดคิดเป็นร้อยละ 38.3 ของครัวเรือนรวม แต่เมื่อคิดเป็นสัดส่วนต่อที่ดินทั้งหมดพบว่ากลับมีสัดส่วนเพียงร้อยละ 4.7 เท่านั้น สะท้อนให้เห็นว่าครัวเรือนชาวนาในชนบทส่วนใหญ่ครอบครองที่ดินที่มีขนาดเล็กลง ในขณะที่ครัวเรือนที่มีที่ดินขนาดใหญ่ 30 ไร่ขึ้นไป มีสัดส่วนลดลงเหลือเพียงร้อยละ 14.2 ซึ่งสอดคล้องกับข้อมูลภาพรวมของประเทศ ข้อมูลจากสำนักงานเศรษฐกิจการเกษตร ชี้ให้เห็นว่าครัวเรือนเกษตรส่วนใหญ่คือประมาณร้อยละ 56 ครอบครองที่ดินขนาดต่ำกว่า 20 ไร่ ขณะที่เพียงร้อยละ 25 ของครัวเรือน มีที่ดินขนาดมากกว่า 30 ไร่ขึ้นไป (สำนักงานเศรษฐกิจการเกษตร, 2550)

เมื่อพิจารณาเป็นรายภาค พบว่า ในปี 2531 ครัวเรือนในภาคกลางจะมีสัดส่วนของครัวเรือนที่ถือครองที่ดินขนาด 30 ไร่ขึ้นไปมากที่สุด โดยคิดเป็นสัดส่วนร้อยละ 40 ของครัวเรือนทั้งหมด และลดลงเหลือร้อยละ 30 ในปี 2552 ในขณะที่ครัวเรือนที่มีที่ดินขนาดเล็กขนาดต่ำกว่า 5 ไร่ มีสัดส่วนสูงขึ้นเป็นร้อยละ 32.7 สำหรับครัวเรือนในภาคตะวันออกเฉียงเหนือกลับถือครองที่ดินที่มีขนาดเล็กคือขนาดต่ำกว่า 10 ไร่ในสัดส่วนมากที่สุดคือประมาณเกือบร้อยละ 50 ของครัวเรือนทั้งหมด ในปี 2531 และเพิ่มสูงขึ้นเป็นร้อยละ 76 ในปี 2552

หากอธิบายในรูปของเมตริกซ์การเปลี่ยนขนาดการถือครองที่ดิน (Mobility of landholding) ในช่วงยี่สิบปีที่ผ่านมาของครัวเรือนชนบทในประเทศไทยระหว่างปี 2531 และ 2552 ในตาราง 4.10 ก็แสดงทิศทางเช่นเดียวกัน โดยพบว่าครัวเรือนที่มีที่ดินขนาดใหญ่หันไปถือครองที่ดินขนาดเล็กมากขึ้นประมาณร้อยละ 45.7 ของครัวเรือนที่มีที่ดินขนาด 30 ไร่ เปลี่ยนไปถือครองที่ดินขนาดต่ำกว่า 5 ไร่

ในขณะที่มีเพียงร้อยละ 17 ยังคงครองที่ดินเท่าเดิม ในทางตรงข้าม ร้อยละ 53.8 ของครัวเรือนที่ถือครองที่ดินขนาดเล็ก ยังคงถือครองที่ดินขนาดเล็ก มีเพียงร้อยละ 5 ที่ถือครองที่ดินที่มีขนาดใหญ่ 30 ไร่ขึ้นไป

ตาราง 4.7 การกระจายการถือครองที่ดินของครัวเรือน จำแนกตามขนาดของที่ดิน รวมทั้งประเทศ

(หน่วย:ไร่)	สัดส่วนครัวเรือน		สัดส่วนที่ดิน		ขนาดที่ดิน	
	2531	2552	2531	2552	2531	2552
0- 5	15.4	38.3	2.5	4.7	3.7	2.0
5-10	19.6	21.3	6.9	10.7	8.2	8.1
10-15	14.2	10.0	7.9	7.8	12.9	12.6
15-20	11.7	7.5	9.1	8.7	18.2	18.7
20-30	11.7	8.8	12.5	14.3	24.9	26.3
30 ขึ้นไป	27.5	14.2	61.2	53.8	51.8	61.1

ที่มา: ข้อมูลจากการสำรวจ

ตาราง 4.8 การกระจายการถือครองที่ดินของครัวเรือน จำแนกตามขนาดของที่ดิน
ภาคกลาง

(หน่วย:ไร่)	สัดส่วนครัวเรือน		สัดส่วนที่ดิน		ขนาดที่ดิน	
	2531	2552	2531	2552	2531	2552
0- 5	6.5	32.7	0.9	1.3	4.2	1.1
5-10	11.2	5.6	3.0	1.9	8.3	8.8
10-15	14.0	5.6	6.0	2.8	13.2	13.3
15-20	12.1	10.3	7.1	7.4	18.0	18.8
20-30	15.9	15.9	12.8	16.2	24.9	26.8
30 ขึ้นไป	40.2	29.9	70.3	70.4	54.2	61.9

ที่มา: ข้อมูลจากการสำรวจ

ตาราง 4.9 การกระจายการถือครองที่ดินของครัวเรือน จำแนกตามขนาดของที่ดิน
ภาคตะวันออกเฉียงเหนือ

(หน่วย:ไร่)	สัดส่วนครัวเรือน		สัดส่วนที่ดิน		ขนาดที่ดิน	
	2531	2552	2531	2552	2531	2552
0- 5	22.6	42.9	4.7	13.8	3.6	2.5
5-10	26.3	33.8	12.6	34.3	8.2	8.0
10-15	14.3	13.5	10.6	21.2	12.8	12.4
15-20	11.3	5.3	12.1	12.3	18.4	18.4
20-30	8.3	3.0	12.0	9.2	24.9	24.3
30 ขึ้นไป	17.3	1.5	47.8	9.2	47.4	48.5

ที่มา: ข้อมูลจากการสำรวจ

ตาราง 4.10 การเปลี่ยนขนาดการถือครองที่ดิน (Mobility of landholding) (%)

2552	น้อยกว่า 5 ไร่	5-10	10-15	15-20	20-30	30 ไร่ ขึ้นไป
------	----------------	------	-------	-------	-------	---------------

2531						
น้อยกว่า 5 ไร่	53.8	20.5	7.7	5.1	7.7	5.1
5-10	40.0	26.7	13.3	6.7	2.2	11.1
10-15	24.2	30.3	6.1	9.1	9.1	21.2
15-20	35.7	17.9	14.3	3.6	14.3	14.3
20-30	28.0	24.0	4.0	16.0	12.0	16.0
30 ไร่ขึ้นไป	45.7	7.1	14.3	2.9	12.9	17.1

ที่มา: ข้อมูลจากการสำรวจ

(4) ลักษณะการถือครองที่ดิน

ในระยะยี่สิบปีที่ผ่านมา ครัวเรือนมีรูปแบบการถือครองที่ดินเปลี่ยนไป กล่าวคือครัวเรือนที่ทำการเกษตรบนที่ดินของตนเองมีสัดส่วนลดลง ในขณะที่ครัวเรือนที่ทำการเกษตรโดยการเช่าที่ดินมีสัดส่วนมากขึ้น แม้ครัวเรือนที่มีที่นาเป็นของตนเองจะมีสัดส่วนสูงสุดคือร้อยละ 80 ลดลงจากร้อยละ 90 ในปี 2531 ส่วนครัวเรือนที่เช่าที่ดินผู้อื่นเพื่อทำการเกษตร (Rented in) มีสัดส่วนเพิ่มขึ้นเป็นร้อยละ 10.8 ในขณะที่สัดส่วนของครัวเรือนที่ให้ผู้อื่นเช่าที่ดินของตนเอง (Rented out) อยู่ที่ร้อยละ 4.6 ส่วนหนึ่งเป็นผลจากการที่สมาชิกครัวเรือนที่อยู่ในกำลังแรงงานทำงานนอกภาคเกษตรมากขึ้นโดยเฉพาะในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ ขณะที่อีกส่วนย้ายเข้าไปทำงานในเมือง ส่งผลให้ครัวเรือนขาดแคลนกำลังแรงงานที่จะทำงานในภาคเกษตร ทำให้จำเป็นต้องให้ผู้อื่นเช่าที่ดิน หรือขายที่ดินไป โดยพบว่าครัวเรือนที่ไม่มีที่ดินเป็นของตนเองเนื่องจากสมาชิกในครัวเรือนหันไปประกอบอาชีพนอกภาคเกษตรทั้งหมด มีสัดส่วนสูงขึ้นเป็นร้อยละ 4.6 การเปลี่ยนแปลงดังกล่าวนี้สะท้อนให้เห็นถึงแนวโน้มการเติบโตของการเช่าที่ดินของครัวเรือนชาวนาในพื้นที่ชนบทของประเทศที่มีมากขึ้นอย่างต่อเนื่อง อย่างไรก็ตาม พบว่ามีความแตกต่างระหว่างรูปแบบการถือครองที่ดินระหว่างภาคกลางและภาคตะวันออกเฉียงเหนือ โดยภาคกลางซึ่งมีสัดส่วนครัวเรือนเช่าที่ดินผู้อื่นเพื่อทำการเกษตรในสัดส่วนที่มากกว่า ในขณะที่มีสัดส่วนให้ผู้อื่นเช่าที่ดินน้อยกว่าเมื่อเปรียบเทียบกับภาคตะวันออกเฉียงเหนือ ส่วนหนึ่งเป็นผลเนื่องจากภาคกลางมีผลผลิตจากการปลูกข้าวต่อพื้นที่ดีกว่า จึงทำให้ครัวเรือนไม่นิยมให้ผู้อื่นเช่าที่ดินของตนเอง และในขณะเดียวกันก็มีแนวโน้มที่จะเช่าที่ผู้อื่นทำเพิ่มเติมด้วย โดยสัดส่วนเช่าที่ดินผู้อื่นของภาคกลางเพิ่มขึ้นจากปี 2531 อยู่ที่ประมาณร้อยละ 12 ขณะที่สัดส่วนให้ผู้อื่นเช่าที่ดินเพียงร้อยละ 2.8 ของครัวเรือนทั้งหมด ส่วนภาคตะวันออกเฉียงเหนือมีสัดส่วนครัวเรือนเช่าที่ดินของผู้อื่นร้อยละ 9.8 และให้ผู้อื่นเช่าที่ดินของตนเองร้อยละ 6 ของครัวเรือนทั้งหมด

หากพิจารณาการประเภทการเช่าที่ดิน โดยคำนวณจากสัดส่วนที่ดินทำการเกษตรทั้งหมด พบว่า ที่ดินเช่าโดยจ่ายค่าเช่าแบบคงที่ (Leasehold tenancy) มีสัดส่วนเพิ่มขึ้นจากร้อยละ 14 เป็นร้อยละ 24 ในปี 2552 โดยเป็นการเพิ่มขึ้นทั้งสองภูมิภาค ขณะที่ที่ดินแบบแบ่งสัดส่วนผลผลิต (Sharecropping tenancy) กลับมีสัดส่วนลดลงมากทั้งภาคกลางและภาคตะวันออกเฉียงเหนือ เนื่องจากการแบ่งสัดส่วนผลผลิตเมื่อถือเป็นอัตราค่าเช่าแล้วจะอยู่ในระดับสูงกว่าเมื่อเทียบกับการจ่ายค่าเช่าแบบคงที่ ส่งผลให้การเช่าที่ดินแบบคิดค่าเช่าคงที่ได้รับความนิยมมากขึ้น

ตาราง 4.11 ประเภทการถือครองที่ดิน

	ทั่วประเทศ		ภาคกลาง		ภาคอีสาน	
	2531	2552	2531	2552	2531	2552
ครัวเรือนทั้งหมด	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0
ที่ดินของตัวเอง	90.4	80.0	89.7	79.4	91.0	80.5
- ที่ดินของตัวเอง (แต่ไม่ทำการเกษตร)	0.0	7.5	0.0	12.1	0.0	3.8
ไม่มีที่ดิน ต้องเช่าที่ดินผู้อื่นทำ						
การเกษตร	9.6	10.8	10.3	12.1	9.0	9.8
ไม่มีที่ดิน (ประกอบอาชีพนอกเกษตร)	0.0	4.6	0.0	5.6	0.0	3.8
ให้ผู้อื่นเช่าที่ดิน	0.0	4.6	0.0	2.8	0.0	6.0

ที่มา: ข้อมูลจากการสำรวจ

ตาราง 4.12 ประเภทการเช่าที่ดิน*

	ทั่วประเทศ		ภาคกลาง		ภาคอีสาน	
	2531	2552	2531	2552	2531	2552
ที่ดินทั้งหมด	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0
ที่ดินของตัวเอง	80.0	74.0	71.0	65.0	89.0	84.0
เช่าที่ดิน						
- แบบค่าเช่าคงที่ (fixed-rent)	14.0	24.0	25.0	35.0	3.0	12.0
- แบบแบ่งสัดส่วน (sharecropping)	6.0	2.0	4.0	0.0	8.0	4.0

หมายเหตุ * ถ่วงน้ำหนักเฉพาะครัวเรือนที่ทำนา

ที่มา: ข้อมูลจากการสำรวจ

4.3 รายได้ครัวเรือนและองค์ประกอบของรายได้

ในการวิเคราะห์การเปลี่ยนแปลงความยากจนแบบพลวัตข้ามช่วงเวลา ตัวแปรสำคัญที่จะต้องนำมาพิจารณาความยากจนคือระดับรายได้และองค์ประกอบรายได้ของครัวเรือน¹⁵ โดยทั่วไปองค์ประกอบของรายได้ครัวเรือนในชนบทแบ่งออกได้เป็นสองกลุ่มหลักคือรายได้ภาคเกษตร และรายได้นอกภาคเกษตร (Barrett et al., 2001)¹⁶ ในปี 2531 ครัวเรือนมีรายได้แท้จริงเฉลี่ย 125,125 บาท

¹⁵ การคำนวณความยากจนมีทั้งทางรายได้และรายจ่าย แต่ในงานวิจัยชิ้นนี้คำนวณจากด้านรายได้ เนื่องจากข้อมูลเดิมที่จัดเก็บในปี 2531 มีเฉพาะข้อมูลรายได้ครัวเรือน ซึ่งเชื่อมโยงไปยังโครงสร้างการประกอบอาชีพและการสร้างโอกาสทางเศรษฐกิจได้ชัดเจนกว่า

¹⁶ (1) รายได้ภาคเกษตร ประกอบด้วย รายได้สุทธิจากข้าว รายได้สุทธิจากพืชผลอื่นที่ไม่ใช่ข้าว, รายได้สุทธิจากผลผลิตที่ไม่ใช่พืชผล (ปศุสัตว์, เป็ดไก่, ประมง, ป่าไม้), รายได้จากค่าจ้างแรงงานภาคเกษตร และ รายได้จากการให้เช่าที่ดิน เครื่องจักร และผลตอบแทนจากดอกเบี้ย

เพิ่มขึ้นเป็น 258,699 บาทในปี 2552 และรายได้ครัวเรือนต่อหัวเท่ากับ 27,083 บาท เพิ่มขึ้นเป็น 69,112 บาท โดยมีอัตราการขยายตัวของรายได้เฉลี่ยร้อยละ 3.5 และรายได้ต่อหัวเฉลี่ยร้อยละ 4.6 ต่อปี¹⁷ ในระหว่างปี 2531 และ 2552 การขยายตัวของรายได้ดังกล่าวเป็นผลจากรายได้นอกภาคเกษตรที่เพิ่มขึ้นสูงถึงร้อยละ 10.7 ต่อปี ในขณะที่รายได้จากภาคเกษตรแทบไม่มีการขยายตัวโดยเพิ่มขึ้นเพียงเฉลี่ยร้อยละ 0.3 ต่อปีในช่วง 21 ปีที่ผ่านมา

จากแนวโน้มอัตราการขยายตัวของรายได้นอกภาคเกษตรของครัวเรือนที่ขยายตัวสูงต่อเนื่องดังกล่าว ส่งผลให้โครงสร้างรายได้ครัวเรือนเปลี่ยนแปลงไป จะพบว่า รายได้นอกภาคเกษตรมีสัดส่วนที่เพิ่มขึ้นอย่างชัดเจน และครองสัดส่วนมากที่สุดในรายได้ของครัวเรือน โดยเพิ่มขึ้นจากร้อยละ 13.4 ในปี 2531 เป็นร้อยละ 54.9 ในปี 2552 โดยภาคตะวันออกเฉียงเหนือ เพิ่มขึ้นจากร้อยละ 28.4 เป็นร้อยละ 77.3 ในปี 2552 และภาคกลางเพิ่มขึ้นจากร้อยละ 5.6 เป็นร้อยละ 39.5 ซึ่งสอดคล้องกับผลการศึกษาก่อนหน้านี้ที่ระบุว่าสัดส่วนความสำคัญของรายได้จากกิจกรรมนอกภาคเกษตรของครัวเรือนไทยเพิ่มขึ้นอย่างต่อเนื่องในทุกภูมิภาคของประเทศในช่วงสองทศวรรษที่ผ่านมา โดยเฉพาะอย่างยิ่งในภาคตะวันออกเฉียงเหนือที่สัดส่วนรายได้นอกภาคเกษตรเพิ่มขึ้นเป็นร้อยละ 76.6 ของรายได้ครัวเรือนเกษตรทั้งหมดในปี 2549 (สำนักงานเศรษฐกิจการเกษตร, 2550)

จากผลสำรวจโครงสร้างรายได้ครัวเรือนของรายงานวิจัยนี้ ชี้ให้เห็นว่า รายได้ครัวเรือนจากนอกภาคเกษตรมีสัดส่วนสูงขึ้นเป็นผลจากรายได้หลักจากการประกอบอาชีพในภาคนอกเกษตรที่เพิ่มขึ้นมาก โดยเฉพาะอย่างยิ่งในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ ที่ค่าจ้างแรงงานนอกภาคเกษตรในส่วนที่เป็นเงินเดือนประจำครองสัดส่วนรายได้สูงสุด เพิ่มขึ้นจากร้อยละ 3 สูงขึ้นเป็นร้อยละ 33 ของรายได้รวม และรายได้ส่งกลับ (Remittances) เพิ่มขึ้น จากร้อยละ 4 เป็นร้อยละ 12 ขณะที่ในภาคกลาง รายได้จากภาคเกษตรยังคงเป็นแหล่งที่มาหลักของรายได้ครัวเรือน โดยรายได้ภาคเกษตรคิดเป็นร้อยละ 60.5 รายได้จากข้าวมีสัดส่วนร้อยละ 27 แม้ว่าจะลดลงจากร้อยละ 71 ในปี 2531 ในขณะที่รายได้จากพืชผลอื่นและปศุสัตว์มีสัดส่วนเพิ่มขึ้นเป็นร้อยละ 22.5 ของรายได้ครัวเรือนทั้งหมด สะท้อนให้เห็นแนวโน้มการเปลี่ยนแปลงจากการปลูกข้าวเพียงอย่างเดียวไปพึ่งพิงรายได้จากพืชผลหลักอื่นและปศุสัตว์มากขึ้นของครัวเรือนในภาคกลาง

การเปลี่ยนแปลงเชิงโครงสร้างของรายได้ครัวเรือนชาวนาในชนบทที่ได้จากการสำรวจดังกล่าว สะท้อนให้เห็นความแตกต่างในการปรับตัวของครัวเรือนระหว่างภาคตะวันออกเฉียงเหนือและภาคกลางอย่างชัดเจน โดยพบว่า ครัวเรือนเกษตรในภาคตะวันออกเฉียงเหนือมีการปรับตัวโดยการหารายได้จากประกอบอาชีพแรงงานรับจ้างนอกภาคเกษตร อาทิ ภาคก่อสร้าง อุตสาหกรรม บริการ มากขึ้น โดยมีเหตุผลเนื่องมาจากโอกาสในการสร้างรายได้ทางเกษตรโดยเฉพาะการทำนามีจำกัด (สำนักงานเศรษฐกิจการเกษตร, 2550) ส่งผลให้กำลังแรงงานต้องย้ายออกไปหางานทำในเมืองหรือ

(2) รายได้นอกภาคเกษตร ประกอบด้วย รายได้จากค่าจ้างแรงงานนอกภาคเกษตร (อาทิ ภาคก่อสร้าง อุตสาหกรรมขนส่ง และบริการ) ผลกำไรจากกิจการส่วนตัว รายได้ส่งกลับ รายได้จากเบี้ยคนชรา รายได้จากเบี้ยคนพิการและอื่นๆ

¹⁷ คำนวณโดยใช้สูตรการขยายตัวแบบ Compound annual growth rate ระหว่างปี 2531-2552

กรุงเทพมหานครมากขึ้นเพื่อมีรายได้มาจุนเจือสมาชิกในครัวเรือน ในขณะที่ครัวเรือนเกษตรในภาคกลางยังคงมีรายได้จากพืชผลทางการเกษตรเป็นแหล่งรายได้หลัก แต่เป็นการปรับเปลี่ยนจากรายได้จากข้าวเพียงอย่างเดียวไปเป็นรายได้จากพืชผลอื่นที่ไม่ใช่ข้าวและปศุสัตว์มากขึ้น ซึ่งสอดคล้องกับการศึกษาของ Ahmad and Isvilanonda (2005) ที่ศึกษาเกี่ยวกับการกระจายความหลากหลายทางการเกษตร (Agricultural diversification) โดยผลการศึกษาดังกล่าวสรุปว่าการกระจายความหลากหลายทางการเกษตรของครัวเรือนเกษตรไทยมีแตกต่างกันในแต่ละภูมิภาค สำหรับภาคกลางมีความหลากหลายของผลผลิตพืชผลทางการเกษตรและความหลากหลายของรูปแบบการใช้ที่ดินในการปลูกพืชอื่นๆ ที่ไม่ใช่ข้าวมากขึ้น (Crop diversification) ขณะที่ ภาคตะวันออกเฉียงเหนือยังคงให้ความสำคัญและพึ่งพาการปลูกข้าวเป็นหลัก (Rice intensification) ส่งผลให้จำเป็นต้องพึ่งพารายได้ในนอกภาคเกษตรในช่วงนอกฤดูทำนามากขึ้น

ตาราง 4.13 องค์ประกอบของรายได้ครัวเรือน

	ทั่วประเทศ		ภาคกลาง		ภาคอีสาน	
	2531	2552	2531	2552	2531	2552
โครงสร้างรายได้ (%)						
1. รายได้ภาคเกษตร	<u>86.6</u>	<u>45.1</u>	<u>94.4</u>	<u>60.5</u>	<u>71.6</u>	<u>22.7</u>
1.1 ข้าว	65.8	21.3	71.3	27.0	55.3	13.2
1.2 พืชผลอื่นและปศุสัตว์	14.4	14.8	16.9	22.5	9.6	3.5
1.3 ค่าจ้างแรงงานภาคเกษตร	5.5	7.6	4.8	9.6	6.8	4.7
1.4 ค่าเช่าและดอกเบี้ย	0.9	1.4	1.4	1.4	0.0	1.3
2. รายได้นอกภาคเกษตร	<u>13.4</u>	<u>54.9</u>	<u>5.6</u>	<u>39.5</u>	<u>28.4</u>	<u>77.3</u>
2.1 ค่าจ้างแรงงานนอกภาคเกษตร	7.1	9.6	0.6	3.8	19.9	18.0
2.2 รายได้จากเงินเดือนประจำ	2.2	24.0	1.8	17.8	3.0	33.1
2.3 กำไรสุทธิจากกิจการส่วนตัว	1.4	10.0	1.6	10.8	1.1	8.8
2.4 รายได้ส่งกลับ	2.5	8.1	1.6	5.4	4.0	12.2
2.5 เบี้ยคนชรา	0.0	3.2	0.0	1.8	0.0	5.3
2.6 เบี้ยคนพิการและอื่นๆ	0.0	0.7	0.0	0.1	0.0	2.0
รวม	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0
รายได้ครัวเรือน ณ ราคาคงที่* (บาท)	125,125	258,699	186,760	344,374	755,539	189,773
รายได้ครัวเรือนต่อหัว ณ ราคาคงที่ (บาท)	27,083	69,112	40,162	101,667	16,562	42,922
รายได้ครัวเรือน ณ ราคาคงที่* (บาท)	4,861	7,535	7,256	10,031	2,935	5,528
รายได้ครัวเรือนต่อหัว ณ ราคาคงที่ (บาท)	1,029	2,329	1,565	3,415	598	1,455

หมายเหตุ * ปรับฐานราคาโดยใช้ดัชนีราคาสินค้าผู้บริโภคในชนบท ณ ราคาปีฐาน 2550 (Rural price index), สำนักดัชนีเศรษฐกิจการค้า กระทรวงพาณิชย์ <http://www.price.moc.go.th>
ที่มา: ข้อมูลจากการสำรวจ

4.4 การวิเคราะห์รูปแบบพลวัตความยากจน

4.4.1 การวัดความยากจน

ในการศึกษาพลวัตการเปลี่ยนแปลงความยากจน จำเป็นต้องเริ่มจากการคำนวณระดับความยากจนเพื่อวัดว่าครัวเรือนใดบ้างตกอยู่ในความยากจน หรือครัวเรือนใดที่ไม่ได้อยู่ในความยากจน งานวิจัยนี้เลือกใช้วิธีการวัดความยากจนแบบสัมบูรณ์ (Absolute poverty) โดยอาศัยเครื่องชี้วัดจากข้อมูลรายได้ของครัวเรือนที่เก็บจากการสำรวจโดยใช้แบบสอบถาม¹⁸

การวัดความยากจนแบบสัมบูรณ์จำเป็นต้องสร้างเส้นความยากจน¹⁹ ขึ้นเพื่อใช้เป็นเกณฑ์ในการจำแนกคนจนและคนไม่จน (Identification issue in measuring poverty) โดยคนจนในที่นี้ หมายถึง คนที่มีรายได้ต่ำกว่าเส้นความยากจน ซึ่งถูกคำนวณขึ้นมาโดยคำนึงถึงความต้องการอาหารและสินค้าอุปโภคที่จำเป็นพื้นฐานขั้นต่ำของครัวเรือน หรือกล่าวอีกนัยหนึ่งได้ว่าคนจนก็คือคนที่มีรายได้ไม่เพียงพอที่จะใช้จ่ายเพื่อซื้ออาหารและสินค้าจำเป็นพื้นฐานขั้นตํานั่นเอง

ในการวัดระดับและขนาดความยากจน (Aggregation issue in measuring poverty) วิธีที่ได้รับการนิยมนและเป็นที่ยอมรับทั่วโลกคือวิธีการวัดตามแบบของ Foster-Greer-Thorbecke (FGT) ซึ่งมีสูตรในการคำนวณคือ

$$P_\alpha = \frac{1}{n} \sum_{i=1}^n \left(\frac{z - y_i}{z} \right)^\alpha$$

โดย y_i คือรายได้หรือรายได้ต่อหัวของครัวเรือน i

n คือจำนวนครัวเรือนทั้งหมด

z คือเส้นความยากจน

α คือ ตัวแปรแสดงระดับการให้ความสำคัญต่อการกระจายรายได้ (ถ้าค่า ต่ำ แสดงว่าให้น้ำหนักของทุกครัวเรือนใกล้เคียงกัน แต่ถ้า สูง แสดงว่าให้น้ำหนักแก่ครัวเรือนที่จนมากกว่า)

จากสูตรคำนวณข้างต้น สามารถคำนวณหาค่าดัชนีตัวชี้วัดความยากจนที่สำคัญ 3 ตัว ได้แก่

¹⁸ หลายการศึกษาระบุว่าโดยทั่วไปการวัดความยากจนในประเทศกำลังพัฒนาควรจะใช้ค่าใช้จ่ายเป็นตัววัดความยากจนมากกว่าการใช้รายได้ เนื่องจากการจัดเก็บข้อมูลรายได้ของครัวเรือนมักจะต่ำกว่าความเป็นจริงและมีความผันผวนกว่า ในขณะที่ครัวเรือนจะจดจำข้อมูลรายจ่ายได้แม่นยำกว่า และข้อมูลรายจ่ายสะท้อนถึงแบบแผนการบริโภคได้ดี อย่างไรก็ตาม จุดอ่อนของการใช้ข้อมูลรายจ่ายก็คืออาจมีการบันทึกการใช้จ่ายเพื่อซื้อสินค้าถาวรที่เกิดขึ้นในปีนั้น โดยที่ไม่ได้คำนึงถึงอายุการใช้งานของสินค้านั้นๆ ด้วย (Deaton and Grosh, 2000; สมชัย จิตสุชน, 2001, World Bank, 2009)

¹⁹ วิธีการคำนวณเส้นความยากจนดู สำนักงานคณะกรรมการพัฒนาการเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ, 2550

(1) สัดส่วนคนจน (head count ratio หรือ poverty incidence) เป็นตัวชี้ให้เห็นสัดส่วนของประชากรหรือครัวเรือนที่มีรายได้ต่ำกว่าระดับเส้นความยากจนที่กำหนดขึ้น

$$P_0 = \frac{1}{n} \sum_{i=1}^n I(y_i < z)$$

หรือเขียนในรูปง่าย ๆ คือ

$$P_0 = \frac{n_p}{n}$$

โดย n_p คือจำนวนครัวเรือนที่มีรายได้ต่ำกว่าเส้นความยากจน, n คือครัวเรือนทั้งหมด

(2) ดัชนีวัดช่องว่างความยากจน (poverty gap) เป็นตัวชี้วัดว่าคนจนเหล่านั้นมีระดับรายได้ต่ำกว่าเส้นความยากจนมากน้อยเพียงใด โดยเป็นการหาค่าเฉลี่ยช่องว่างระหว่างเส้นความยากจนกับรายได้เฉลี่ยต่อคนต่อเดือนของครัวเรือนยากจน ซึ่งสะท้อนว่าคนจนที่มีรายได้ต่ำกว่าเส้นความยากจนมากก็จะมี ความยากลำบากมากกว่า

$$F_1 = \frac{1}{n} \sum_{i=1}^n \left(\frac{G_i}{z} \right)$$

$$G_i = (z - y_i) \times I(y_i < z)$$

โดย G คือช่องว่างระหว่างรายได้และเส้นความยากจน

(3) ดัชนีความรุนแรงของความยากจน (severity of poverty) เป็นตัวชี้วัดภาวะการกระจายรายได้ในกลุ่มคนจนที่อยู่ใต้เส้นความยากจน (ซึ่งมักใช้สำหรับเปรียบเทียบความรุนแรงของความยากจนระหว่างกลุ่มประชาชนในห้วงเวลาต่างกัน) เป็นการวัดที่พิจารณาให้ความสำคัญกับกลุ่มคนจนที่มีปัญหาความยากจนรุนแรงหรือมีรายได้ต่ำกว่าเส้นความยากจนมาก ๆ เพื่อบ่งชี้ภาวะการกระจายรายได้ในกลุ่มคนจนที่อยู่ใต้เส้นความยากจน โดยทำการถ่วงน้ำหนักมากให้กับค่าที่ต่ำกว่าเส้นความยากจนมาก

$$F_2 = \frac{1}{n} \sum_{i=1}^n \left(\frac{G_i}{z} \right)^2$$

งานวิจัยนี้ได้คำนวณตัวชี้วัดความยากจนทั้งสามตัวชี้วัด โดยใช้เส้นความยากจนทางการ²⁰ที่เผยแพร่โดยสำนักงานคณะกรรมการพัฒนาการเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ ผลการคำนวณข้อมูลจากการสำรวจพบว่าดัชนีทั้งสามตัวมีทิศทางสอดคล้องกับข้อมูลดัชนีระดับประเทศและระดับภาค นั่นคือดัชนีทั้งสามตัวปรับตัวลดลง

จากตาราง 4.14 ชี้ให้เห็นว่า สัดส่วนคนจน (Headcount ratio) ลดลงอย่างชัดเจนจากร้อยละ 51.7 เป็นร้อยละ 16.7 ในปี 2552 โดยเป็นการลดลงของคนจนในภาคตะวันออกเฉียงเหนือในมากกว่าคือลดลงจากร้อยละ 68.4 เป็นร้อยละ 21.1 ส่วนภาคกลางลดลงจากร้อยละ 30.8 เป็นร้อยละ 11.2 สะท้อนว่าความไม่เท่าเทียมกันของรายได้ครัวเรือนระหว่างภูมิภาคลดลง อย่างไรก็ตาม สัดส่วนคนจนในภาคตะวันออกเฉียงเหนือยังคงสูงกว่าภาคกลาง สำหรับช่องว่างความยากจนและความรุนแรงของความยากจนลดลงเช่นเดียวกัน

ตาราง 4.14 ดัชนีความยากจนของครัวเรือนที่สำรวจ

(%)	ทั่วประเทศ		ภาคกลาง		ภาคตะวันออกเฉียงเหนือ	
	2531	2552	2531	2552	2531	2552
สัดส่วนคนจน	51.7	16.7	30.8	11.2	68.4	21.1
Official rate*	(49.7)	(10.4)	(36.5)	(3.0)	(60.6)	(15.2)
ช่องว่างความยากจน	20.3	6.4	9.7	4.1	28.9	8.3
Official rate*	(13.6)	(1.8)	(9.2)	(0.4)	(17.3)	(2.5)
ความรุนแรงความยากจน	10.4	3.2	4.2	1.9	15.3	4.3
Official rate*	(5.2)	(0.5)	(3.4)	(0.1)	(6.7)	(0.6)
เส้นความยากจน* (บาทต่อคนต่อเดือน)	557	1488	645	1563	500	1452

²⁰ สำนักงานคณะกรรมการพัฒนาการเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติได้ทำการปรับปรุงเส้นความยากจนให้มีความทันสมัยและเป็นที่ยอมรับมากยิ่งขึ้น โดยได้มอบหมายให้สถาบันวิจัยเพื่อการพัฒนาประเทศไทย (TDRI) ทำการศึกษาและนำเสนอผลเบื้องต้น และได้รับความช่วยเหลือสนับสนุนการวิจัยจาก United Nations Development Programmes (UNDP) โดยใช้ ข้อมูลการสำรวจภาวะเศรษฐกิจและสังคม (SES) ปี 2545 เป็นฐานในการคำนวณ ซึ่ง SES2545 สะท้อนแบบแผนการบริโภคของคนไทยที่เปลี่ยนแปลงไป โดยเป็นผลมาจากการเปลี่ยนแปลงของสภาพเศรษฐกิจโดยรวม และรวมผลของวิกฤติเศรษฐกิจปี 2540 ด้วย และใช้ข้อมูลโครงสร้างประชากรใหม่ ตามสำมะโนประชากรในปี 2543 นอกจากนี้ยังใช้ข้อมูลความต้องการสารอาหาร (แคลอรีและโปรตีน) แยกตามอายุและเพศ ปี 2546 ของกรมอนามัย กระทรวงสาธารณสุข

หมายเหตุ: * ตัวเลขในวงเล็บแสดงข้อมูลดัชนีความยากจนในพื้นที่ชนบท ซึ่งเป็นข้อมูลของประเทศที่เผยแพร่อย่างเป็นทางการโดยสำนักงานคณะกรรมการพัฒนาการเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ, 2010
ที่มา: ข้อมูลจากการสำรวจ

4.4.2 รูปแบบพลวัตความยากจน

โดยทั่วไป รูปแบบพลวัตความยากจนสามารถคำนวณหาได้จากการวิเคราะห์เมตริกซ์การเปลี่ยนผ่าน (Transition matrix analysis) โดยเริ่มจากการคำนวณฐานะความยากจนของแต่ละครัวเรือนในปี 2531 และปี 2552 แล้วนำมาสร้างเมตริกซ์เปรียบเทียบระหว่างสองช่วงเวลา ซึ่งผลจากการวิเคราะห์จะสามารถแบ่งความยากจนออกเป็น 4 กลุ่ม ได้แก่

- (1) กลุ่มจนเรื้อรัง (Chronic poor) ได้แก่ ครัวเรือนที่ตกอยู่ในความยากจนทั้งในปี 2531 และ 2552
- (2) กลุ่มออกจากความยากจน (Move out of poverty) ได้แก่ ครัวเรือนที่อยู่ในความยากจนปี 2531 แต่ไม่อยู่ในความยากจนปี 2552
- (3) กลุ่มเข้าสู่ความยากจน (Move into poverty) ได้แก่ ครัวเรือนที่ไม่อยู่ในความยากจนปี 2531 แต่ตกอยู่ในความยากจนปี 2552
- (4) กลุ่มไม่เคยจน (Never poor) ได้แก่ ครัวเรือนที่ไม่อยู่ในความยากจนทั้งในปี 2531 และ 2552

จากผลการวิเคราะห์ จะได้รูปแบบพลวัตความยากจน คือ ร้อยละ 10 ของครัวเรือนเป็นครัวเรือนยากจนเรื้อรัง (Chronic poor) นั่นคือตกอยู่ในความยากจนทั้งปี 2531 และ 2552 ในขณะที่ครัวเรือนส่วนใหญ่ประมาณร้อยละ 50 เป็นครัวเรือนยากจนชั่วคราว (Transient poor) นั่นคือตกอยู่ในความยากจนในปี 2531 หรือ 2552 ปีใดปีหนึ่ง โดยร้อยละ 42 เป็นครัวเรือนที่สามารถออกจากความยากจนได้ (Moving out of poverty) และร้อยละ 8 เป็นครัวเรือนที่กลับเข้าสู่ความยากจน (Moving into poverty) ซึ่งสัดส่วนครัวเรือนที่ออกจากความยากจนมากกว่าครัวเรือนที่กลับเข้าสู่ความยากจนสอดคล้องกับแนวโน้มสัดส่วนคนจน (Headcount ratio) ที่ลดลงจากร้อยละ 51.7 เป็นร้อยละ 16.7 สำหรับครัวเรือนที่ไม่เคยอยู่ในความยากจนเลยมีสัดส่วนร้อยละ 40 ของครัวเรือนทั้งหมด จะเห็นว่าภายใต้แนวโน้มสัดส่วนความยากจนที่ลดลงของประเทศไทย พบว่าสัดส่วนของครัวเรือนที่เข้าและออกจากความยากจนมีสูงกว่าผู้ที่อยู่ในความยากจนเรื้อรัง ซึ่งสอดคล้องกับข้อมูลของประเทศกำลังพัฒนาส่วนใหญ่ (Baulch and Hoddinott, 2000)

เมื่อแยกรายภาค พบว่ามีทิศทางเช่นเดียวกับภาพรวมทั้งประเทศ นั่นคือกลุ่มครัวเรือนยากจนเรื้อรังในภาคกลางมีเพียงร้อยละ 6 และกลุ่มครัวเรือนยากจนชั่วคราวประมาณร้อยละ 33 ซึ่งประกอบด้วยครัวเรือนที่สามารถออกจากความยากจนได้ร้อยละ 25 และครัวเรือนที่กลับเข้าสู่ความยากจนร้อยละ 8 ในขณะที่ภาคตะวันออกเฉียงเหนือมีสัดส่วนครัวเรือนที่สามารถออกจากความยากจนได้สูงร้อยละ 56 และกลุ่มที่กลับเข้าสู่ความยากจนร้อยละ 8 อย่างไรก็ตาม ยังมีครัวเรือนที่ไม่สามารถออกจากความยากจนและยังคงเป็นครัวเรือนยากจนเรื้อรังอีกถึงร้อยละ 13 ของครัวเรือนทั้งหมดในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ

ตาราง 4.15 รูปแบบพลวัตความยากจน ปี 2531 และ 2552

	กลุ่มจนเรื้อรัง (Chronic poor) จนปี 2531 และ 2552	กลุ่มออกจาก ความยากจน (Moving out of poverty) จนปี 2531 แต่ ไม่จนปี 2552	กลุ่มเข้าสู่ความ ยากจน (Moving into poverty) ไม่จนปี 2531 แต่จนปี 2552	กลุ่มไม่เคยจน (Never poor) ไม่จนปี 2531 และ 2552	รวม
ทั่วประเทศ	9.6	42.1	7.9	40.4	100.0
ภาคกลาง	5.6	25.2	7.5	61.7	100.0
ภาคตะวันออกเฉียงเหนือ	12.8	55.6	8.3	23.3	100.0

ที่มา: ข้อมูลจากการสำรวจ

4.5 การวิเคราะห์ข้อมูลพื้นฐานแสดงลักษณะทางเศรษฐกิจและสังคมที่สำคัญของครัวเรือน และ สินทรัพย์ที่ครัวเรือนครอบครอง จำแนกตามกลุ่มพลวัตความยากจน (Descriptive analysis of each poverty dynamics group)

หากพิจารณาตามลักษณะทางเศรษฐกิจและสังคมที่สำคัญของครัวเรือน โดยจำแนกตาม 4 กลุ่ม
พลวัตความยากจน ในปี 2531 และ 2552 จะสามารถเห็นความแตกต่างของลักษณะในแต่ละกลุ่ม
ครัวเรือน ซึ่งการแจกแจงลักษณะที่แตกต่างนี้มีความสำคัญมากในการกำหนดความสัมพันธ์ของแต่ละ
ปัจจัยที่มีผลต่อการเกิดพลวัตความยากจนในแต่ละกลุ่ม

4.5.2 ลักษณะเชิงโครงสร้างประชากรของครัวเรือน (Demographics)

ลักษณะโครงสร้างประชากรของครัวเรือนแตกต่างกันออกไปในแต่ละกลุ่มพลวัตความยากจน
โดยครัวเรือนที่ยากจนเรื้อรังมีค่าเฉลี่ยของลักษณะเชิงโครงสร้างประชากรโดยทั่วไปสูงกว่าระดับเฉลี่ย
ของประเทศโดยรวมในทั้งสองปีที่ทำการศึกษา คือปี 2531 และ 2552 ข้อมูลที่เห็นได้อย่างชัดเจนคือ
อายุเฉลี่ยของหัวหน้าครัวเรือนที่ยากจนเรื้อรังมีอายุสูงที่สุดเมื่อเทียบกับกลุ่มความยากจนอื่น และสูงกว่า
ระดับเฉลี่ยของประเทศ นอกจากนี้ ครัวเรือนยากจนเรื้อรังยังมีอัตราการการพึ่งพิงหรือภาระในการ
เลี้ยงดูสมาชิกในครัวเรือนสูงกว่ากลุ่มความยากจนอื่นและสูงกว่าขนาดเฉลี่ยรวมของประเทศ รวมทั้งมี
สัดส่วนของหัวหน้าครัวเรือนที่เป็นเพศหญิงสูงกว่าระดับเฉลี่ย จากข้อมูลชี้ให้เห็นความแตกต่างอย่าง

ชัดเจนระหว่างลักษณะของครัวเรือนยากจนเรื้อรังและครัวเรือนยากจนครั้งคราว ในขณะที่ ขนาดของครัวเรือนกลับดูเหมือนจะไม่มี ความแตกต่างระหว่างกลุ่มความยากจนเรื้อรังและกลุ่มยากจนครั้งคราว โดยพบว่าขนาดของครัวเรือนมีขนาดใกล้เคียงกันและมีแนวโน้มการเปลี่ยนแปลงของขนาดครัวเรือนลดลงจากในปี 2531 เช่นเดียวกันในทุกกลุ่ม

เมื่อพิจารณาครัวเรือนยากจนชั่วคราวจะพบว่ามี ความแตกต่างระหว่างลักษณะประชากรของ กลุ่มครัวเรือนออกจากความยากจนและครัวเรือนเข้าสู่ความยากจนเช่นเดียวกัน ซึ่งสอดคล้องกับผล การศึกษาในหลายประเทศกำลังพัฒนาที่กล่าวว่าปัจจัยทางโครงสร้างประชากรเป็นปัจจัยสำคัญในการ กำหนดความยากจนครั้งคราวมากกว่าความยากจนเรื้อรัง เป็นข้อสมมติฐานเบื้องต้นของการวิจัยนี้ ตามที่ได้กล่าวถึงในบทที่ 2 (ดู McCulloch and Baulch, 2000; McKay and Lawson, 2002 และ Sen, 2003) ปัจจัยสำคัญที่เห็นได้ชัดเจนได้แก่ การเปลี่ยนแปลงขนาดของครัวเรือน โดยพบว่า ครัวเรือนที่ กลับเข้าสู่ความยากจนมีขนาดครัวเรือนแทบจะไม่เปลี่ยนแปลงนั่นคือ 4.5 คนต่อครัวเรือนในปี 2531 และ 4.4 คนต่อครัวเรือนในปี 2552 ในขณะที่ครัวเรือนกลุ่มออกจากความยากจนมีขนาดของครัวเรือน เล็กลงคือจาก 5.5 คนต่อครัวเรือน เป็น 4.3 คนต่อครัวเรือนในปี 2552 จึงกล่าวได้ว่าการเปลี่ยนแปลง ขนาดครัวเรือนมีความสัมพันธ์กับการเข้าและออกจากความยากจนของครัวเรือน²¹ มากกว่าผลต่อความ ยากจนเรื้อรัง

นอกจากนี้ยังมีการเปลี่ยนแปลงอายุเฉลี่ยของหัวหน้าครัวเรือนที่เพิ่มขึ้นน้อยกว่ากลุ่มครัวเรือนที่ เข้าสู่ความยากจน และเมื่อพิจารณาสมาชิกครัวเรือนแยกตามวัยพบว่า ครัวเรือนที่กลับเข้าสู่ความ ยากจนมีอัตราส่วนภาระพึ่งพิงเพิ่มขึ้นมากโดยเป็นผลจากจำนวนสมาชิกในวัยชราสูงขึ้น ในขณะที่ สมาชิกในวัยแรงงานที่ต้องหาเลี้ยงครอบครัวกลับมีสัดส่วนลดลงมาก สะท้อนให้เห็นว่าปัจจัยทางด้านวัฏ จักรชีวิตมีผลต่อพลวัตความยากจนของครัวเรือน

ตาราง 4.16 ลักษณะเชิงโครงสร้างประชากรของครัวเรือน จำแนกตามกลุ่มพลวัตความยากจน

	จนเรื้อรัง		จนครั้งคราว				ไม่เคยจน		รวม	
			ออก จาก ความ จน		เข้าสู่ ความ จน					
	2531	2552	2531	2552	2531	2552	2531	2552	2531	2552

²¹ ขนาดของครัวเรือนอาจมีความสัมพันธ์ทั้งในทางบวกและลบต่อการเข้าและออกจากความยากจน บางการศึกษาพบว่าขนาดของ ครัวเรือนเล็กจะทำให้มีการเข้าและออกจากความยากจนสูงขึ้น (Jalan and Ravillion, 1998) ในขณะที่บางการศึกษาพบว่าขนาดของ ครัวเรือนใหญ่จะเพิ่มการเข้าและออกจากความยากจน (McCulloch and Baulch, 2000) โดยอธิบายได้ว่าขนาดครัวเรือนใหญ่จะก่อให้เกิด ภาระในการเลี้ยงดูและส่งผลต่อฐานะความยากจนของครัวเรือน อย่างไรก็ตาม หากลมในทางกลับกัน ขนาดครัวเรือนที่ใหญ่อาจจะมีผลดี โดยเฉพาะต่อครัวเรือนที่ต้องพึ่งพาแรงงานในการทำเกษตร

อายุหัวหน้าครัวเรือน (ปี)	53.8	66.5	48.1	62.3	44.2	69.8	50.8	59.8	49.7	62.5
เพศหัวหน้าครัวเรือน (สัดส่วนหัวหน้าครัวเรือนเพศหญิง)	17.0	38.0	16.0	35.0	26.0	53.0	9.0	32.0	14.4	34.9
	จนเรื้อรัง		จนครั้งคราว				ไม่เคยจน		รวม	
			ออกจากความจน		เข้าสู่					
			จน		ความจน					
ขนาดครัวเรือน (คน)	2531	2552	2531	2552	2531	2552	2531	2552	2531	2552
จำนวนสมาชิกครัวเรือน (คน)	5.3	5.0	5.5	4.3	4.5	4.4	4.7	4.0	5.0	4.3
0-14	1.4	2.0	1.8	0.8	1.3	0.8	1.2	0.5	1.4	0.7
15-59	3.4	1.7	3.5	2.7	2.9	2.3	3.1	2.6	3.2	2.5
60+	0.7	1.3	0.4	0.9	0.8	1.3	0.5	1.0	0.6	1.1
สัดส่วนสมาชิกครัวเรือน (%)										
0-14	27.0	22.0	30.0	14.0	35.0	16.0	22.0	10.0	28.0	13.0
15-59	63.0	37.0	62.0	59.0	65.0	47.0	65.0	62.0	60.0	59.0
60+	10.0	41.0	8.0	27.0	18.0	37.0	13.0	28.0	13.0	30.0
อัตรารากะพึ่งพิง (%)	65.5	149.6	62.7	60.0	74.6	101.8	54.8	55.8	62.5	74.6

ที่มา: ข้อมูลจากการสำรวจ

4.5.3 ทุณทรัพยากรมนุษย์และแรงงาน (Human capital)

จากข้อมูลที่ได้จากการศึกษานี้ พบว่า ในปี 2552 ทุกครัวเรือนจะมีระดับการศึกษาเฉลี่ยเพิ่มขึ้นเมื่อเทียบกับปี 2531 แต่ครัวเรือนกลุ่มยากจนเรื้อรังมีระดับการศึกษาเฉลี่ยของหัวหน้าครัวเรือน และการศึกษาของสมาชิกในวัยแรงงานอยู่ในระดับต่ำกว่าครัวเรือนกลุ่มอื่น และต่ำกว่ากลุ่มไม่เคยยากจนเกือบ 1.5 เท่า ส่วนต่างระหว่างกลุ่มนี้ส่วนหนึ่งสะท้อนให้เห็นถึงความแตกต่างในการลงทุนทางการศึกษาเพื่อพัฒนาทรัพยากรมนุษย์ของไทยและความเหลื่อมล้ำในการได้รับการศึกษา เมื่อจำแนกสมาชิกในวัยกำลังแรงงานตามลำดับขั้นการจบการศึกษาแล้ว จะพบว่าครัวเรือนยากจนเรื้อรังส่วนใหญ่มีสัดส่วนผู้ที่อยู่ในระดับต่ำกว่าประถมศึกษามากกว่ากลุ่มยากจนครั้งคราว และสัดส่วนสมาชิกที่จบในระดับสูงกว่ามัธยมศึกษาตอนต้นมีสัดส่วนน้อยที่สุดเมื่อเทียบกับกลุ่มยากจนอื่น

ในขณะที่เมื่อเปรียบเทียบระหว่างครัวเรือนในกลุ่มออกจากความยากจนและกลุ่มเข้าสู่ความยากจน ก็พบว่ามีความแตกต่างอย่างชัดเจน โดยกลุ่มที่สามารถออกจากความยากจนได้มีระดับการศึกษาเฉลี่ยของทั้งหัวหน้าครัวเรือนและสมาชิกในวัยแรงงานเฉลี่ยสูงกว่า นอกจากนี้ สมาชิกในวัยแรงงานของกลุ่มออกจากความยากจนได้มีสัดส่วนผู้ที่จบการศึกษาในระดับสูงกว่ามัธยมศึกษาตอนต้น โดยเฉพาะอย่างยิ่งในปี 2552 มีสัดส่วนผู้ที่จบระดับมหาวิทยาลัยเพิ่มขึ้นสูงกว่าเมื่อเทียบกับครัวเรือนในกลุ่มยากจนอื่น ในขณะที่มีสัดส่วนผู้ที่จบการศึกษาในระดับประถมศึกษาอยู่ในระดับต่ำ อย่างไรก็ตาม เมื่อเปรียบเทียบการเปลี่ยนแปลงของระดับการศึกษา พบว่าไม่มีความแตกต่างกันระหว่างกลุ่มมากนัก โดยกลุ่มที่เข้าสู่ความยากจนมีการเพิ่มขึ้นของระดับการศึกษาในอัตราที่รวดเร็วเช่นกัน โดยระดับการศึกษาเฉลี่ยของสมาชิก

ในวัยแรงงานเพิ่มขึ้นจาก 3 ปี เป็น 6 ปี เทียบกับกลุ่มออกจากความยากจนเพิ่มจาก 4 ปี เป็น 7 ปี ดังนั้นอาจกล่าวได้ว่าระดับการศึกษาเริ่มต้นมีผลต่อความยากจนมากกว่าระดับการเปลี่ยนแปลง ทั้งนี้ อาจเป็นผลเนื่องจากทุกครัวเรือนได้รับการศึกษาภาคบังคับมากขึ้น

สำหรับปัจจัยทางด้านแรงงานและการประกอบอาชีพ แสดงให้เห็นว่าเป็นปัจจัยที่มีความสัมพันธ์ต่อกลุ่มพลวัตความยากจนแต่ละกลุ่มเช่นกัน แต่ความสัมพันธ์มักจะแตกต่างกันไปตามแต่ละประเทศ (McKay and Lawson, 2003) อาทิเช่น ผลการศึกษาในประเทศอุกันดา พบว่าการประกอบอาชีพเกษตรกรรมทำงานในฟาร์มของตัวเองมีแนวโน้มที่จะทำให้ครัวเรือนตกอยู่ในความยากจนเรื้อรัง (Okidi and Kempaka, 2002) ในขณะที่ผลการศึกษาในประเทศเปรู พบว่าการประกอบอาชีพนอกภาคเกษตรของหัวหน้าครัวเรือนมีความสัมพันธ์ในทางบวกกับความยากจนเรื้อรัง (Campa and Webb, 1999) จากข้อมูลที่ได้จากการศึกษาวิจัยครัวเรือนชาวนาในชนบทของประเทศไทยขึ้นนี้ แสดงให้เห็นว่าในกลุ่มครัวเรือนยากจนเรื้อรังมีสัดส่วนของหัวหน้าครัวเรือนที่เปลี่ยนจากภาคเกษตรไปเป็นนอกภาคเกษตรต่ำสุดเมื่อเทียบกับกลุ่มอื่น และต่ำกว่าระดับเฉลี่ยของประเทศโดยรวม และเมื่อแยกตามประเภทการประกอบอาชีพของสมาชิกในครัวเรือนในกำลังแรงงาน พบว่า ครัวเรือนในกลุ่มยากจนเรื้อรังยังคงมีสัดส่วนของผู้ประกอบอาชีพเกษตรกรรมสูง ในขณะที่มีสัดส่วนผู้ประกอบอาชีพส่วนตัวต่ำ และหากพิจารณากลุ่มยากจนครั้งคราว พบว่ามีความแตกต่างอย่างชัดเจนระหว่างกลุ่มออกจากความยากจนและกลุ่มเข้าสู่ความยากจน โดยกลุ่มออกจากความยากจนมีสัดส่วนการเปลี่ยนอาชีพจากเกษตรกรรมไปเป็นอาชีพนอกภาคเกษตรสูงที่สุด เห็นได้จากสัดส่วนสมาชิกครัวเรือนที่ประกอบอาชีพนอกภาคเกษตรที่สูงมากโดยเฉพาะอย่างยิ่งแรงงานรับจ้าง ผู้มีรายได้ประจำ และผู้ประกอบอาชีพส่วนตัว ในทางกลับกัน กลุ่มเข้าสู่ความยากจนมีสัดส่วนผู้ประกอบอาชีพเกษตรกรรมสูงสุด แต่มีสัดส่วนผู้ประกอบอาชีพนอกภาคเกษตรต่ำมากที่สุดโดยเฉพาะแรงงานรับจ้างนอกภาคเกษตร นอกจากนี้ยังไม่พบว่ามีผู้ที่มีรายได้ประจำเลย

ตาราง 4.17 ระดับการศึกษา จำแนกตามกลุ่มพลวัตความยากจน

	จนเรื้อรัง		จนครั้งคราว				ไม่เคยจน		รวม	
			ออกจากความ		เข้าสู่					
	2531	2552	2531	2552	2531	2552	2531	2552	2531	2552
การศึกษาหัวหน้าครัวเรือน (ปี)	2.6	4.2	3.0	4.9	2.8	4.5	3.2	4.9	3.0	4.8
การศึกษสมาชิกวัยกำลังแรงงาน (ปี)	3.1	5.9	4.2	7.2	3.2	6.0	4.5	7.4	4.2	7.0
สัดส่วนสมาชิกวัยกำลังแรงงาน (%)										
ต่ำกว่าประถม	29.0	0.0	24.0	0.0	23.0	3.0	21.0	0.0	24.7	1.3
ประถมศึกษา	68.0	57.0	67.0	51.0	75.0	62.0	66.0	43.0	70.7	49.0
มัธยมศึกษาตอนต้น	3.0	31.0	4.0	34.0	1.0	27.0	8.0	23.0	5.3	33.3
มัธยมศึกษาตอนปลาย	1.0	11.0	2.0	15.0	1.0	12.0	4.0	16.0	2.4	12.8
มหาวิทยาลัย (รวม ปวช/ปวส)	0.0	0.0	1.0	12.0	0.0	0.0	1.0	14.0	1.2	8.6
มัธยมศึกษาตอนต้นและปลาย	2.0	29.0	6.0	28.0	2.0	28.0	9.0	29.0	7.8	28.1
สูงกว่ามัธยมศึกษาตอนต้น	1.0	10.0	3.0	23.0	2.0	11.0	4.0	26.0	3.6	21.4

ที่มา: ข้อมูลจากการสำรวจ

ตาราง 4.18 โครงสร้างการประกอบอาชีพ จำแนกตามกลุ่มพลวัตความยากจน

	จนเรื้อรัง	จนครั้งคราว		ไม่เคยจน	รวม
		ออกจากความ	เข้าสู่		
		ความจน	ความจน		
สัดส่วนหัวหน้าครัวเรือนที่เปลี่ยนอาชีพจาก					
เกษตรไปนอกภาคเกษตร (%)	8.7	18.8	10.5	14.4	13.1
สัดส่วนสมาชิกในวัยแรงงาน (%)					
<u>ภาคเกษตร</u>	<u>43.6</u>	<u>38.2</u>	<u>59.1</u>	<u>48.2</u>	<u>47.3</u>
-เกษตรกร	41.0	31.1	54.5	40.6	41.8
-เกษตรกรรับจ้าง	2.6	7.1	4.5	7.6	5.5
<u>นอกภาคเกษตร</u>	<u>56.4</u>	<u>61.8</u>	<u>40.9</u>	<u>51.8</u>	<u>52.7</u>
-แรงงานรับจ้างนอกภาคเกษตร	28.2	31.4	9.1	18.5	21.8
-ผู้มีรายได้ประจำ	5.1	10.2	0.0	10.4	6.5
-อาชีพส่วนตัว	2.6	6.0	6.8	9.2	6.2
-นักเรียน นักศึกษา	15.4	10.2	15.9	9.6	12.8
-ไม่ทำงาน	5.1	3.9	9.1	4.0	5.5

4.5.4 ที่ดิน (Land asset)

การครอบครองสินทรัพย์ของครัวเรือนนับเป็นปัจจัยสำคัญในการกำหนดพลวัตความยากจนของครัวเรือน (Baulch and Hoddinott, 2000) ที่ดินถือเป็นสินทรัพย์ที่สำคัญอย่างมากต่อการดำรงชีวิตของครัวเรือนและเป็นปัจจัยที่กำหนดพลวัตความยากจนของครัวเรือนโดยเฉพาะอย่างยิ่งครัวเรือนที่ประกอบอาชีพเกษตรกรรมและทำนา

เมื่อพิจารณาจากขนาดของฟาร์มหรือที่ดินที่ครัวเรือนครอบครอง พบว่าขนาดของฟาร์ม ณระดับเริ่มต้นในปี 2531 ของกลุ่มยากจนเรื้อรังมีขนาดเฉลี่ย 18 ไร่ต่อครัวเรือน ซึ่งเป็นขนาดที่ต่ำสุดเมื่อเทียบกับทุกกลุ่ม และระดับเฉลี่ยโดยรวม และมีขนาดลดลงเหลือเพียงครึ่งหนึ่งคือเฉลี่ยไม่ถึง 9 ไร่ต่อครัวเรือนในปี 2552 ในขณะที่กลุ่มไม่เคยยากจนมีขนาดฟาร์มสูงสุด 32.5 ไร่ต่อครัวเรือน และลดลงเพียงเล็กน้อยเป็น 30 ไร่ต่อครัวเรือน เมื่อเปรียบเทียบขนาดของฟาร์มระหว่างกลุ่มจะเห็นถึงความแตกต่างอย่างชัดเจน โดยขนาดฟาร์มในปี 2552 ของกลุ่มไม่เคยยากจนคิดเป็น 3.5 เท่าเมื่อเทียบกับกลุ่มยากจนเรื้อรัง และเพิ่มขึ้นจากไม่ถึง 2 เท่าในปี 2531 สะท้อนถึงความเหลื่อมล้ำของการถือครองที่ดินที่มากขึ้นระหว่างกลุ่มครัวเรือน

แต่เมื่อพิจารณากลุ่มยากจนครั้งคราว จะเห็นว่ากลุ่มออกจากความยากจนได้มีขนาดฟาร์มเล็กกว่ากลุ่มเข้าสู่ความยากจน โดยมีขนาดต่ำกว่าในทั้งสองปีที่ทำการศึกษา จึงอาจตั้งข้อสังเกตได้ว่าขนาดของฟาร์มเริ่มต้นน่าจะไม่มีอิทธิพลหรือความสัมพันธ์ต่อพลวัตความยากจนโดยเฉพาะอย่างยิ่งการเข้าและออกจากความยากจนหรือความยากจนแบบครั้งคราว สำหรับขนาดของพื้นที่ทำการเพาะปลูกข้าวกลับพบว่าน่าจะมีความสัมพันธ์กับพลวัตความยากจน โดยขนาดพื้นที่เพาะปลูกของกลุ่มยากจนเรื้อรังมีขนาดต่ำสุด และลดลงจากปี 2531 กลุ่มเข้าสู่ความยากจนมีขนาดพื้นที่เพาะปลูกลดลงเช่นเดียวกัน ในขณะที่กลุ่มออกจากความยากจนและกลุ่มไม่เคยจนกลับมีขนาดของพื้นที่เพาะปลูกสูงกว่าและมีแนวโน้มเพิ่มขึ้นอย่างชัดเจน แสดงให้เห็นศักยภาพในการใช้ประโยชน์จากที่ดินที่ครัวเรือนมีอยู่ในการเพาะปลูกข้าวได้มากขึ้นและส่งผลให้ครัวเรือนออกจากความยากจนได้

ปัจจัยทางด้านที่ดินที่สำคัญอีกปัจจัยคือขนาดพื้นที่ที่มีชลประทาน ซึ่งมีทิศทางสอดคล้องกับขนาดพื้นที่เพาะปลูก กล่าวคือ กลุ่มยากจนเรื้อรังมีขนาดพื้นที่ชลประทานต่ำสุด และมีสัดส่วนลดลงจากปี 2531 เช่นเดียวกับกลุ่มเข้าสู่ความยากจน ในขณะที่กลุ่มออกจากความยากจนและกลุ่มไม่เคยจนมีขนาดพื้นที่ชลประทานมากขึ้น สะท้อนให้เห็นว่าขนาดพื้นที่เพาะปลูกข้าวและพื้นที่ชลประทานมีความสำคัญในการกำหนดพลวัตความยากจน ผลผลิตข้าวต่อไร่หรือผลผลิตการปลูกข้าวเป็นอีกปัจจัยที่มีความสำคัญในการกำหนดสถานะความยากจนของครัวเรือน จากข้อมูลจะเห็นว่ากลุ่มยากจนเรื้อรังและกลุ่มเข้าสู่ความยากจนมีผลผลิตข้าวต่อไร่ลดลง ในขณะที่กลุ่มไม่เคยยากจนและกลุ่มออกจากความยากจนมีผลผลิตข้าวต่อไร่เพิ่มขึ้น

สำหรับรูปแบบการถือครองที่ดิน ข้อมูลชี้ให้เห็นว่าทุกกลุ่มมีแนวโน้มไปในทางเดียวกันนั่นคือต่างมีสัดส่วนครัวเรือนที่มีที่ดินเป็นของตนเองลดลง อย่างไรก็ตามก็ดี พบว่ากลุ่มยากจนเรื้อรังมีสัดส่วนครัวเรือนที่ครอบครองที่ดิน แต่ไม่ทำการเกษตรบนที่ดินของตัวเองสูง ในขณะที่กลุ่มที่ออกจากความยากจนได้และกลุ่มไม่ยากจน มีสัดส่วนครัวเรือนที่มีที่ดินแต่ไม่ทำการเกษตรต่ำกว่า สำหรับการเช่าที่ดินพบว่าไม่มีความแตกต่างอย่างชัดเจนระหว่างกลุ่มยากจนเรื้อรังและยากจนครั้งคราว โดยสัดส่วนครัวเรือนที่เช่าที่ดินของผู้อื่นสูงขึ้นในกลุ่มยากจนเรื้อรังเช่นเดียวกับกลุ่มที่ออกจากความยากจนได้ ในขณะที่กลุ่มเข้าสู่ความยากจนกลับมีสัดส่วนเช่าที่ดินลดลง

ตาราง 4.19 ขนาดที่ดิน และประเภทการถือครองที่ดิน จำแนกตามกลุ่มพลวัตความยากจน

	จนเรื้อรัง		จนครั้งคราว				ไม่เคยจน		รวม	
			ออก จาก ความ จน		เข้าสู่ ความ จน					
	2531	2552	2531	2552	2531	2552	2531	2552	2531	2552
ขนาดฟาร์ม (ไร่)	18.1	8.8	19.4	13.8	30.0	20.0	32.5	30.0	26.9	21.9
ขนาดพื้นที่เพาะปลูกข้าว (ไร่)	16.9	14.1	17.2	25.5	27.6	20.0	40.9	58.5	29.4	35.0
ขนาดพื้นที่มีชลประทาน (% ต่อพื้นที่รวม)	29.3	29.0	36.4	61.5	25.3	21.4	63.5	75.5	53.7	67.4
ความถี่ในการปลูกข้าว (ครั้งต่อปี)	1.3	1.4	1.3	1.7	1.3	1.5	1.6	2.0	1.4	1.7
ผลผลิตข้าว (กิโลกรัมต่อไร่)	297.0	245.0	315.0	429.0	346.3	277.5	440.4	452.2	365.3	420.0
<u>สัดส่วนการถือครองที่ดิน</u>										
ที่ดินครัวเรือนทั้งหมด	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0
ที่ดินของตัวเอง	91.3	66.7	92.1	76.2	73.7	63.6	89.7	85.6	90.4	80.0
- ที่ดินของตัวเอง (แต่ไม่ทำการเกษตร)	0.0	14.8	0.0	5.9	0.0	18.2	0.0	4.2	0.0	7.5
เช่าที่ดินผู้อื่นทำการเกษตร	8.7	14.8	7.9	10.9	26.3	13.6	10.3	7.2	9.6	10.8
ไม่มีที่ดิน										
(ประกอบอาชีพนอกเกษตร)	0.0	3.7	0.0	5.9	0.0	4.5	0.0	3.1	0.0	4.6
ให้ผู้อื่นเช่าที่ดินของตัวเอง	0.0	0.0	0.0	6.9	0.0	4.5	0.0	3.1	0.0	4.6

ที่มา: ข้อมูลจากการสำรวจ

4.5.5 สินทรัพย์กายภาพ (Physical asset)

สินทรัพย์ทางกายภาพเป็นอีกปัจจัยสำคัญประการหนึ่งเนื่องจากถือเป็นเครื่องมือในการดำรงชีพ และช่วยสนับสนุนฐานะความเป็นอยู่ของครัวเรือนในชนบท เมื่อพิจารณาตามมูลค่าสินทรัพย์ ณ ปี เริ่มต้นในปี 2531 พบว่ากลุ่มยากจนเรื้อรังถือครองสินทรัพย์ทุนภาคเกษตร สินทรัพย์นอกภาคเกษตร และมูลค่าปศุสัตว์ต่ำที่สุดเมื่อเทียบกับกลุ่มอื่นๆ ในขณะที่กลุ่มไม่เคยจนมีมูลค่าสินทรัพย์ภาคเกษตร สินทรัพย์นอกภาคเกษตร และปศุสัตว์สูงที่สุด รองลงมาคือกลุ่มออกจากความยากจน ซึ่งมีมูลค่าเริ่มต้นของสินทรัพย์สูงกว่ากลุ่มเข้าสู่ความยากจน รูปแบบดังกล่าวสะท้อนให้เห็นถึงความไม่เท่าเทียมกันของการถือครองสินทรัพย์ของครัวเรือน ในปี 2531 มูลค่าสินทรัพย์ภาคเกษตรของกลุ่มไม่เคยจนมีมากกว่ากลุ่มยากจนเรื้อรังถึงเกือบเจ็ดเท่า และลดลงเป็นสามเท่าในปี 2552 ในทางตรงข้าม มูลค่าสินทรัพย์นอกภาคเกษตรกลุ่มไม่เคยยากจนมากกว่ากลุ่มยากจนเรื้อรังประมาณ 2.5 เท่า

หากพิจารณาการสะสมสินทรัพย์ทุนหรือการเปลี่ยนแปลงของสินทรัพย์ทุนของครัวเรือนระหว่าง ปี 2531 และ 2552 จะเห็นว่าครัวเรือนในทุกกลุ่มมีการสะสมทุนทางกายภาพในรูปของมูลค่าสูงขึ้น ทั้งหมด แต่ในสัดส่วนที่แตกต่างกัน โดยกลุ่มที่ออกจากความยากจนมีการสะสมทุนทั้งในภาคเกษตรและนอกภาคเกษตรเพิ่มมากกว่ากลุ่มครัวเรือนอื่น และเป็นการสะสมสินทรัพย์ทุนในภาคเกษตรมากกว่านอกภาคเกษตร เช่นเดียวกับกลุ่มเข้าสู่ความยากจนและกลุ่มยากจนเรื้อรัง มีเพียงกลุ่มไม่เคยจนที่สะสมทุนนอกภาคเกษตรในสัดส่วนมากกว่าภาคเกษตร ในส่วนของมูลค่าปศุสัตว์พบว่ากลุ่มครัวเรือนเข้าสู่ความยากจนเพิ่มขึ้นในอัตราส่วนน้อยที่สุด สำหรับพืชผลสวนครัวที่ครัวเรือนปลูกไว้เพื่อบริโภคเองและขายพบว่ามีความแตกต่างอย่างชัดเจนระหว่างกลุ่ม โดยมีมูลค่าเพิ่มขึ้นในกลุ่มไม่ยากจน และกลุ่มออกจากความยากจน ในขณะที่กลุ่มยากจนเรื้อรัง และกลุ่มเข้าสู่ความยากจนกลับมีมูลค่าลดลง

ตาราง 4.20 มูลค่าสินทรัพย์ครัวเรือน จำแนกตามกลุ่มพลวัตความยากจน

(หน่วย:บาท)	จนเรื้อรัง		จนครั้งคราว				ไม่เคยจน		รวม	
			ออกจากความจน		เข้าสู่ความจน					
	2531	2552	2531	2552	2531	2552	2531	2552	2531	2552
สินทรัพย์ทุนภาคเกษตร*	2042	9840	3586	22022	2680	12042	13144	28632	5303	19405
สินทรัพย์ทุนนอกภาคเกษตร**	7000	20304	8969	48905	5474	26000	10940	47907	8096	34779
มูลค่าปศุสัตว์สุทธิ	51	3419	463	9568	2674	13650	1529	21831	1179	12117
มูลค่าพืชผลสวนครัว	502	220	383	830	611	105	417	2008	478	790

หมายเหตุ: * สินทรัพย์ทุนภาคเกษตร หมายถึง เครื่องมือเครื่องจักรที่ใช้ในการเพาะปลูกทางการเกษตรที่ครัวเรือนครอบครอง ได้แก่ รถไถเดินตาม เครื่องสูบน้ำรวมหัวสูบ และเครื่องฉีดพ่นแมลง

** สินทรัพย์ทุนนอกภาคเกษตร หมายถึง ยานพาหนะที่ครัวเรือนครอบครอง ได้แก่ จักรยานยนต์ และจักรยาน

ที่มา: ข้อมูลจากการสำรวจ

4.5.6 โครงสร้างรายได้ครัวเรือน

เมื่อพิจารณาตามองค์ประกอบรายได้ของครัวเรือน จะเห็นการเปลี่ยนแปลงโครงสร้างรายได้ของแต่ละกลุ่มพลวัตความยากจนได้อย่างชัดเจนระหว่างปี 2531 และ 2552 และมีความแตกต่างกันไปตามแต่ละกลุ่ม รายได้ครัวเรือนในปี 2531 ของทุกกลุ่มความยากจนมาจากรายได้ภาคเกษตรเป็นหลัก โดยมีสัดส่วนสูงถึงมากกว่าร้อยละ 80 ของรายได้รวม เป็นรายได้จากข้าวเป็นสัดส่วนถึงร้อยละ 60 และรายได้จากพืชผลหลักอื่นและปศุสัตว์ และรายได้จากแรงงานในภาคเกษตร ตามลำดับ ในขณะที่รายได้จากภาคนอกเกษตรมีสัดส่วนไม่ถึงร้อยละ 20 โดยเป็นรายได้จากค่าจ้างแรงงานและเงินเดือนเป็นหลัก ในปี 2552 โครงสร้างรายได้มีการเปลี่ยนแปลงอย่างชัดเจน โดยทุกกลุ่มมีสัดส่วนรายได้ภาคเกษตรลดลง ในขณะที่รายได้จากภาคนอกเกษตรมีสัดส่วนเพิ่มสูงขึ้น ซึ่งเป็นแนวโน้มที่สอดคล้องกับแนวโน้มรายได้ครัวเรือนของทั้งประเทศดังที่ได้แสดงในข้อมูลส่วนที่ 4.3

หากแยกพิจารณาตามกลุ่มพลวัตความยากจนจะเห็นความแตกต่างดังนี้

กลุ่มยากจนเรื้อรัง มีสัดส่วนรายได้หลักมาจากรายได้นอกภาคเกษตรร้อยละ 70 เพิ่มขึ้นอย่างมากจากร้อยละ 20 ในปี 2531 โดยเป็นการเพิ่มขึ้นของรายได้ในส่วนแรงงานรับจ้างนอกภาคเกษตรโดยเป็นแรงงานรับจ้างรายวัน ที่ครองสัดส่วนร้อยละ 30.6 เพิ่มขึ้นมาจากร้อยละ 8.6 ในปี 2531 ส่วนรายได้จากการประกอบกิจการส่วนตัวมีสัดส่วนเพียงร้อยละ 3 และรายได้จากเงินส่งกลับร้อยละ 8 ลดลงจากร้อยละ 11 ในปี 2531 ในขณะที่รายได้อื่นๆ ซึ่งรวมถึงเบี้ยยังชีพผู้สูงอายุและคนพิการมีสัดส่วนสูงถึงร้อยละ 15.5 ส่วนหนึ่งเป็นการสะท้อนให้เห็นว่าจำนวนผู้สูงอายุและผู้พิการทุพพลภาพในกลุ่มยากจนเรื้อรังมีจำนวนมากเมื่อเทียบกับกลุ่มอื่นๆ สำหรับรายได้จากภาคเกษตรของครัวเรือนยากจนเรื้อรังลดลงเหลือเพียงร้อยละ 30 โดยรายได้จากข้าวมีสัดส่วนร้อยละ 17 ลดลงมาจากร้อยละ 67 ในปี 2531

กลุ่มออกจากความยากจน มีสัดส่วนรายได้นอกภาคเกษตรในปี 2552 สูงถึงร้อยละ 71 ส่วนใหญ่มีรายได้หลักจากเงินเดือนประจำ และรายได้จากค่าจ้างแรงงานนอกภาคเกษตรร้อยละ 33.7 และ 14 ตามลำดับ รวมทั้งรายได้จากการประกอบกิจการส่วนตัวเพิ่มขึ้นเป็นร้อยละ 9 และรายได้จากเงินส่งกลับเพิ่มขึ้นเป็นร้อยละ 10 ในขณะที่รายได้จากภาคเกษตรลดลงอยู่ที่ร้อยละ 29 ของรายได้รวมเท่านั้น โดยส่วนใหญ่เป็นรายได้จากข้าวเป็นหลัก

กลุ่มเข้าสู่ความยากจน ยังคงมีรายได้จากภาคเกษตรมากที่สุดโดยมีสัดส่วนร้อยละ 68 เป็นการเพิ่มขึ้นของรายได้จากพืชผลหลักที่ไม่ใช่ข้าวและปศุสัตว์ที่มีสัดส่วนร้อยละ 30 และรายได้จากค่าจ้างแรงงานในภาคเกษตรร้อยละ 15 ในขณะที่สัดส่วนรายได้นอกภาคเกษตรอยู่ที่ร้อยละ 32 โดยเป็นรายได้ในส่วนค่าจ้างแรงงานนอกภาคเกษตรที่สัดส่วนร้อยละ 11 และเงินเดือนประจำเพียงร้อยละ 3 นอกจากนี้ในส่วนรายได้จากกิจการส่วนตัวและจากเงินส่งกลับอยู่ที่เพียงร้อยละ 2 และร้อยละ 3 ตามลำดับ

กลุ่มไม่เคยยากจน มีรายได้จากภาคเกษตรเป็นหลักอยู่ที่ร้อยละ 56 โดยเป็นรายได้จากข้าวร้อยละ 27 และรายได้จากพืชผลอื่นที่ไม่ใช่ข้าวและปศุสัตว์ร้อยละ 22 ในขณะที่รายได้นอกภาคเกษตรมีสัดส่วนประมาณร้อยละ 44 ซึ่งมาจากรายได้หลักมาจากการประกอบอาชีพที่มีเงินเดือนประจำร้อยละ 18 รายได้จากกิจการส่วนตัวร้อยละ 11 และรายได้จากเงินส่งกลับร้อยละ 7 จะเห็นว่าโดยรวมแล้วรายได้ของกลุ่มไม่เคยยากจนมีสัดส่วนของรายได้ภาคเกษตรและภาคนอกเกษตรในสัดส่วนใกล้เคียงกันอย่าง

ละครั้ง โดยรายได้ของภาคเกษตรมาจากรายได้จากข้าวและพืชผลหลักรวมปศุสัตว์ ในขณะที่รายได้จากนอกภาคเกษตรมาจากรายได้ค่าจ้างเงินเดือนและรายได้จากการประกอบกิจการส่วนตัวเป็นหลัก

ตาราง 4.21 โครงสร้างรายได้ครัวเรือน จำแนกตามกลุ่มพลวัตความยากจน

(% ต่อรายได้รวม)	จนเรื้อรัง		จนครึ่งคราว				ไม่เคยจน		รวม	
			ออกจาก ความจน		เข้าสู่ ความจน					
	2531	2552	2531	2552	2531	2552	2531	2552	2531	2552
รายได้รวม	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0
<u>รายได้ภาคเกษตร</u>	<u>80.1</u>	<u>30.8</u>	<u>84.8</u>	<u>28.7</u>	<u>83.3</u>	<u>68.3</u>	<u>88.0</u>	<u>56.4</u>	<u>86.6</u>	<u>45.1</u>
ข้าว	67.0	17.3	66.9	13.7	62.7	21.8	65.8	26.8	65.8	21.3
พืชผลอื่นๆ และปศุสัตว์	8.7	7.0	8.1	4.1	14.3	30.3	16.6	22.0	14.4	14.8
แรงงานรับจ้างภาคเกษตร	4.3	6.5	9.7	8.2	6.3	15.2	4.2	6.9	5.5	7.6
ค่าเช่าที่ดินและเครื่องจักร	0.0	0.0	0.0	2.7	0.0	0.9	1.4	0.6	0.9	1.4
<u>รายได้นอกภาคเกษตร</u>	<u>19.9</u>	<u>69.2</u>	<u>15.2</u>	<u>71.3</u>	<u>16.8</u>	<u>31.7</u>	<u>12.0</u>	<u>43.6</u>	<u>13.4</u>	<u>54.9</u>
แรงงานรับจ้างนอกภาคเกษตร	8.6	30.6	10.3	13.9	11.4	11.0	5.6	5.9	7.1	9.6
เงินเดือนประจำ	0.0	11.9	1.0	33.7	0.0	3.5	3.0	18.2	2.2	24.0
กำไรสุทธิจากกิจการส่วนตัว	0.5	3.0	1.2	9.4	0.9	2.2	1.6	10.9	1.4	10.0
เงินส่งกลับจากแรงงานย้ายไปต่างถิ่น	10.8	8.1	2.5	10.0	4.3	3.3	1.7	7.0	2.5	8.1
อื่นๆ (รวมเบี้ยยังชีพคนชราและพิการ)	0.0	15.5	0.0	4.4	0.0	11.8	0.0	1.7	0.0	3.2

ที่มา: ข้อมูลจากการการสำรวจ

4.6 สรุป

จากข้อมูลที่ได้จากการลงพื้นที่โดยใช้แบบสอบถามเพื่อสำรวจครัวเรือนเดิมซ้ำ (Panel survey data) จำนวนทั้งสิ้น 240 ครัวเรือน จากทั้งหมด 6 หมู่บ้านในพื้นที่ชนบทภาคกลาง คือจังหวัดสุพรรณบุรี และภาคตะวันออกเฉียงเหนือ คือจังหวัดขอนแก่น ทำให้ได้ข้อมูล Panel survey เปรียบเทียบระหว่างปี 2531 และ 2552 เมื่อนำข้อมูลรายได้ครัวเรือนมาคำนวณหาดัชนีความยากจนแล้วพบว่าผลที่ได้มีความสอดคล้องกับตัวเลขความยากจนในระดับประเทศ โดยสัดส่วนคนจนลดลงอย่างชัดเจนจากร้อยละ 51.7 เป็นร้อยละ 16.7 ในปี 2552 โดยเป็นการลดลงในภาคตะวันออกเฉียงเหนือในมากกว่า คือลดลงจากร้อยละ 68.4 เป็นร้อยละ 21.1 ส่วนภาคกลางลดลงจากร้อยละ 30.8 เป็นร้อยละ 11.2 สะท้อนว่าความไม่เท่าเทียมกันของรายได้ครัวเรือนระหว่างภูมิภาคลดลง อย่างไรก็ตาม สัดส่วนคนจนในภาคตะวันออกเฉียงเหนือยังคงสูงกว่าภาคกลาง สำหรับดัชนีช่องว่างความยากจนและความรุนแรงของความยากจนลดลงเช่นเดียวกัน

จากผลการวิเคราะห์โดยใช้ Transitional matrix ทำให้ได้รูปแบบพลวัตความยากจนซึ่งแบ่งออกได้เป็น 4 กลุ่ม ได้แก่ กลุ่มครัวเรือนยากจนเรื้อรัง (Chronic poor) นั่นคือตกอยู่ในความยากจนทั้งปี 2531 และ 2552 คิดเป็นร้อยละ 10 ของครัวเรือนทั้งหมด ในขณะที่ครัวเรือนส่วนใหญ่ประมาณร้อยละ 50 เป็นครัวเรือนยากจนชั่วคราว (Transient poor) นั่นคือตกอยู่ในความยากจนในปี 2531 หรือ 2552 ปีใดปีหนึ่ง โดยร้อยละ 42 เป็นครัวเรือนที่สามารถออกจากความยากจนได้ (Moving out of poverty) และร้อยละ 8 เป็นครัวเรือนที่กลับเข้าสู่ความยากจน (Moving into poverty) สำหรับครัวเรือนที่ไม่เคยอยู่ในความยากจน (Never poor) มีสัดส่วนร้อยละ 40 ของครัวเรือนทั้งหมด ซึ่งสัดส่วนครัวเรือนที่ออกจากความยากจนมากกว่าครัวเรือนที่กลับเข้าสู่ความยากจนสอดคล้องกับแนวโน้มสัดส่วนคนจนที่ลดลงจากร้อยละ 51.7 เป็นร้อยละ 16.7 และจะเห็นได้ว่าครัวเรือนที่มีลักษณะของการเข้าและออกจากความยากจนมีสัดส่วนรวมกันสูงกว่าครัวเรือนที่อยู่ในความยากจนเรื้อรัง

และเมื่อพิจารณาตามลักษณะทางเศรษฐกิจและสังคมที่สำคัญของครัวเรือน โดยจำแนกตาม 4 กลุ่มพลวัตความยากจน ในปี 2531 และ 2552 จะสามารถเห็นความแตกต่างของลักษณะในแต่ละกลุ่มครัวเรือนและพบว่ามีผลสัมฤทธิ์ในการถือครองสินทรัพย์ระหว่างครัวเรือน ซึ่งการแจกแจงลักษณะที่แตกต่างนี้มีความสำคัญมากในการกำหนดความสัมพันธ์ของแต่ละปัจจัยที่มีผลต่อการเกิดพลวัตความยากจน

ครัวเรือนยากจนเรื้อรังมีลักษณะทางประชากรโดยทั่วไป คือ อายุเฉลี่ยของหัวหน้าครัวเรือนและอัตราการว่างงานหรือภาระในการเลี้ยงดูสมาชิกในครัวเรือนสูงเมื่อเทียบกับกลุ่มความยากจนอื่น รวมทั้งมีสัดส่วนของหัวหน้าครัวเรือนที่เป็นเพศหญิงสูงเช่นกัน นอกจากนี้ ในส่วนของสินทรัพย์ทุนต่างๆ ครัวเรือนยากจนเรื้อรังยังถือครองสินทรัพย์ทุนต่างๆ ในระดับต่ำ ด้านทุนมนุษย์ พบว่ามีระดับการศึกษาเฉลี่ยของหัวหน้าครัวเรือน และการศึกษาของสมาชิกในวัยแรงงานอยู่ในระดับต่ำกว่าครัวเรือนกลุ่มอื่น โดยครัวเรือนยากจนเรื้อรังส่วนใหญ่เป็นผู้ที่อยู่ในระดับต่ำกว่าประถมศึกษา ด้านอาชีพ พบว่า หัวหน้าครัวเรือนยังคงประกอบอาชีพเกษตรกร และเปลี่ยนไปเป็นนอกภาคเกษตรในสัดส่วนน้อยมาก ด้านที่ดิน

พบว่ามีความแตกต่างของขนาดพื้นที่ดินที่ถือครองต่ำกว่าโดยเปรียบเทียบกับครัวเรือนที่ไม่ยากจน แต่ไม่มีความแตกต่างของขนาดมากนัก ที่แตกต่างอย่างเห็นได้ชัดกลับเป็นการใช้ประโยชน์จากที่ดินและคุณภาพของที่ดิน โดยพิจารณาจากขนาดพื้นที่เพาะปลูกข้าว และขนาดที่ดินในพื้นที่ชลประทานต่ำ นอกจากนี้ยังมีผลผลิตต่อไร่ลดลง และด้านทุนกายภาพ พบว่าครอบครองสินทรัพย์ประเภทเครื่องมือเครื่องจักรทางการเกษตรสูงกว่าสินทรัพย์นอกภาคเกษตร แต่อยู่ในระดับต่ำ ในขณะที่ปัจจัยที่มีความสำคัญต่อการเข้าและออกจากความยากจนของครัวเรือนที่เห็นได้อย่างชัดเจนที่สุด ได้แก่ การเปลี่ยนแปลงขนาดของครัวเรือน และการถือครองสินทรัพย์ที่ดินและทุนกายภาพที่แตกต่างกัน ส่วนขนาดของที่ดินไม่ได้แสดงให้เห็นว่ามีอิทธิพลต่อการเข้าและออกจากความยากจนของครัวเรือน

สำหรับโครงสร้างรายได้ครัวเรือนตามกลุ่มพลวัตความยากจนแสดงให้เห็นว่า รายได้นอกภาคเกษตรมีส่วนทำให้ครัวเรือนยากจนสามารถออกจากความยากจนได้ อย่างไรก็ตาม อาจไม่ได้ช่วยครัวเรือนที่อยู่ในความยากจนเรื้อรัง เนื่องจากพบว่ายังมีครัวเรือนที่ยังคงอยู่ในความยากจนเรื้อรังแม้ครัวเรือนดังกล่าวจะมีสัดส่วนรายได้มาจากภาคนอกเกษตรเป็นหลัก ทั้งนี้ เนื่องจากเมื่อพิจารณาร่วมกับการประกอบอาชีพซึ่งเป็นแหล่งที่มาของรายได้ จะเห็นว่าครัวเรือนยากจนเรื้อรังมีการประกอบอาชีพเป็นแรงงานรับจ้างนอกภาคเกษตรเป็นส่วนใหญ่ และมีสัดส่วนของผู้มีรายได้ประจำและประกอบอาชีพส่วนตัวน้อยมาก ดังนั้น การพึ่งพารายได้จากนอกภาคเกษตรของครัวเรือนยากจนเรื้อรังส่วนใหญ่จึงเป็นแรงงานรับจ้างที่ได้ค่าแรงรายวัน ซึ่งต้องขึ้นอยู่กับนายจ้างซึ่งมีอำนาจต่อรองมากกว่าและบางส่วนเป็นงานตามฤดูกาล อาทิ งานในภาคก่อสร้าง ภาคอุตสาหกรรม ทำให้มีความไม่แน่นอนของรายได้สูง ในกรณีที่หากมีการเลิกจ้างหรือไม่มียานรองรับในอนาคต ก็จะส่งผลให้ครัวเรือนขาดรายได้และตกอยู่ในความยากจนต่อไป ในขณะที่ครัวเรือนที่สามารถออกจากความยากจนได้ส่วนใหญ่จะพึ่งพารายได้จากประกอบอาชีพนอกภาคเกษตรในส่วนที่เป็นเงินเดือนจากงานประจำ รวมทั้งรายได้จากการประกอบกิจการส่วนตัวเป็นหลัก ซึ่งมีความมั่นคงและแน่นอนของรายได้มากกว่า ดังนั้น แนวทางการแก้ไขปัญหาความยากจนของครัวเรือนจึงไม่ควรมุ่งเน้นให้ความสำคัญแต่เฉพาะการพัฒนา รายได้นอกภาคเกษตร แต่ต้องให้ความสำคัญกับแนวทางการเพิ่มรายได้จากภาคเกษตรด้วยเพื่อลดความเสี่ยงและรองรับกรณีที่สมาชิกในครัวเรือนไม่สามารถหารายได้จากภาคนอกเกษตรได้ เพื่อสนับสนุนให้เกิดความมั่นคงทางรายได้ของครัวเรือนและให้ครัวเรือนที่ยากจนสามารถหลุดพ้นจากความยากจนได้อย่างแท้จริง

บทที่ 5

ปัจจัยกำหนดพลวัตความยากจน: วิเคราะห์เชิงปริมาณ

5.1 บทนำ

การศึกษาถึงปัจจัยที่ส่งผลต่อพลวัตความยากจน นับเป็นกระบวนการสำคัญที่จะช่วยให้เกิดความเข้าใจอย่างถ่องแท้เกี่ยวกับสาเหตุและกระบวนการในการเกิดพลวัตความยากจน ซึ่งจะส่งผลให้การกำหนดนโยบายแก้ไขปัญหความยากจนดำเนินไปได้อย่างมีประสิทธิภาพ และสามารถกำหนดการจัดสรรทรัพยากรเพื่อแก้ไขปัญหาได้อย่างแท้จริง โดยงานวิจัยชิ้นนี้มีจุดมุ่งหมายสำคัญในการศึกษาและทำความเข้าใจเกี่ยวกับรูปแบบและสาเหตุ/ ปัจจัยสำคัญที่มีผลต่อพลวัตความยากจน เพื่อตอบคำถามย่อยของงานวิจัยที่ว่า “ปัจจัยใดเป็นปัจจัยสำคัญที่กำหนดพลวัตความยากจนของครัวเรือนในกลุ่มต่างๆ ทั้งปัจจัยที่ทำให้สามารถออกจากความยากจนได้ ปัจจัยที่ทำให้เข้าสู่ความยากจน และปัจจัยที่ทำให้ครัวเรือนยังคงอยู่ในความยากจนหรือความยากจนเรื้อรังต่อไป” โดยสามารถศึกษาวิเคราะห์ได้โดยอาศัยวิธีวิเคราะห์เชิงปริมาณและเชิงคุณภาพ

การใช้วิธีการวิเคราะห์เชิงปริมาณ เพื่อประมาณการหาความสัมพันธ์ระหว่างกลุ่มพลวัตความยากจนของครัวเรือนและปัจจัยที่น่าจะมีผลต่อความเป็นพลวัตดังกล่าว นั้น สามารถทำได้หลายวิธี (ดูหัวข้อ 2.1.3) บางงานศึกษาเริ่มจากการใช้วิธีวิเคราะห์เชิงบรรยายข้อมูล (Descriptive analysis) และการวิเคราะห์สหสัมพันธ์ (Correlation analysis) ตัวอย่างเช่น งานศึกษากระบวนการเข้าและออกจากความยากจนในครัวเรือนประเทศบังคลาเทศของ Sen (2003) Kabeer (2004) และ Nargis and Hossain (2006) ที่นำเสนอผลการศึกษาโดยใช้ข้อมูลทางเศรษฐกิจและสังคม และสินทรัพย์ที่สำคัญของครัวเรือนในการอธิบายลักษณะของกลุ่มพลวัตความยากจนแต่ละกลุ่ม ซึ่งงานวิจัยนี้ได้ทำการวิเคราะห์เชิงบรรยายข้อมูลในเบื้องต้นเช่นเดียวกัน ดังแสดงในหัวข้อ 4.5 ในขณะเดียวกัน การศึกษาว่าปัจจัยใดที่มีความสำคัญในการกำหนดพลวัตความยากจนนั้นจำเป็นจะต้องพิจารณาถึงความสัมพันธ์ระหว่างปัจจัยที่เกี่ยวข้องต่างๆ ว่ามีอิทธิพลต่อกลุ่มพลวัตความยากจนหรือไม่ และมีความสัมพันธ์มากน้อยเพียงใด ซึ่งแนวคิดดังกล่าวได้แก่แนวคิดวิเคราะห์พหุตัวแปรหรือตัวแปรหลายตัว (Multivariate analysis approach) ซึ่งประกอบด้วย 2 รูปแบบสำคัญ ได้แก่ แบบจำลองตัวแปรไม่ต่อเนื่อง และแบบจำลองตัวแปรต่อเนื่อง

(1)แบบจำลองตัวแปรไม่ต่อเนื่อง (Discrete model) เป็นแบบจำลองวิเคราะห์ตัวแปรตามที่มีลักษณะไม่ต่อเนื่อง หรือเป็นตัวแปรหุ่น (Discrete dependent variable approach) ซึ่งตัวแปรตามในที่นี้ได้แก่ การจำแนกครัวเรือนออกเป็นกลุ่มพลวัตความยากจนต่างๆ อาทิ กลุ่มยากจนเรื้อรัง กลุ่มยากจนครั้งคราว และกลุ่มไม่เคยยากจน เป็นต้น โดยอาศัยเทคนิคทางเศรษฐมิติ Multinomial logit model ในการวิเคราะห์

หาความสัมพันธ์ระหว่างตัวแปรอิสระและตัวแปรตาม ซึ่งผลการวิเคราะห์ที่ได้จะทำให้สามารถระบุได้ว่า ปัจจัยใดที่เป็นสาเหตุและเป็นตัวกำหนดกลุ่มพลวัตความยากจนแต่ละกลุ่ม

(2) แบบจำลองตัวแปรต่อเนื่อง (Continuous model) เป็นแบบจำลองวิเคราะห์ตัวแปรตามที่มีลักษณะต่อเนื่อง ซึ่งในที่นี้ได้แก่ การเปลี่ยนแปลงระดับชีวิตความเป็นอยู่ (Living standards) เพื่อสะท้อนถึงการเปลี่ยนแปลงสถานะความยากจนของครัวเรือนได้ โดยวัดระดับความเป็นอยู่ที่เปลี่ยนแปลงไปจากการเปลี่ยนแปลงของการใช้จ่ายรวม การใช้จ่ายต่อหัว รายได้รวม และรายได้ต่อหัวของครัวเรือน เป็นต้น (Field et al, 2003)

โดยแบ่งเนื้อหาในบทนี้เป็น 3 ส่วน ได้แก่ ส่วนที่หนึ่ง กล่าวถึงรายละเอียดแนวคิดของแบบจำลองที่ใช้เป็นเครื่องมือในการวิเคราะห์ ซึ่งในงานวิจัยขั้นนี้จะทำการวิเคราะห์บนพื้นฐานแนวคิดวิเคราะห์พหุตัวแปรหรือตัวแปรหลายตัว (Multivariate analysis approach) ทั้ง 2 รูปแบบ ได้แก่ แบบจำลองตัวแปรไม่ต่อเนื่อง และแบบจำลองตัวแปรต่อเนื่อง ส่วนที่สอง ได้แก่ ผลการวิเคราะห์ปัจจัยกำหนดพลวัตความยากจนที่ได้จากแบบจำลอง และส่วนที่สาม ได้แก่ สรุปผลที่ได้จากแบบจำลองที่สำคัญ

5.2 แบบจำลองที่ใช้เป็นเครื่องมือในการวิเคราะห์

งานวิจัยนี้อาศัยแบบจำลองทั้ง 2 แบบจำลอง โดยมีรายละเอียดของแบบจำลอง สมมติฐาน และตัวแปรที่ใช้ ดังนี้

5.2.1 แบบจำลองตัวแปรไม่ต่อเนื่องของพลวัตความยากจน (Discrete models of poverty status)

เนื่องจากพลวัตความยากจนในการศึกษาขึ้นอยู่กับฐานข้อมูลการสำรวจ Panel survey 2 ช่วงเวลา คือ ในปี 2531 และปี 2552 ส่งผลให้สามารถแบ่งความยากจนของครัวเรือนออกเป็น 4 กลุ่ม (ผลปรากฏในหัวข้อ 4.4.1) ได้แก่

- (1) กลุ่มจนเรื้อรัง (Chronic poor) ได้แก่ ครัวเรือนที่ตกอยู่ในความยากจนทั้งในปี 2531 และ 2552
 - (2) กลุ่มออกจากความยากจน (Move out of poverty) ได้แก่ ครัวเรือนที่อยู่ในความยากจนปี 2531 แต่ไม่อยู่ในความยากจนปี 2552
 - (3) กลุ่มเข้าสู่ความยากจน (Move into poverty) ได้แก่ ครัวเรือนที่ไม่อยู่ในความยากจนปี 2531 แต่ตกอยู่ในความยากจนปี 2552
 - (4) กลุ่มไม่เคยจน (Never poor) ได้แก่ ครัวเรือนที่ไม่อยู่ในความยากจนทั้งในปี 2531 และ 2552
- กลุ่ม ซึ่งทำให้ได้ผล แบบจำลองตัวแปรไม่ต่อเนื่องของพลวัตความยากจน Multinomial logit

การหาความสัมพันธ์ของตัวแปรตามที่มีผลลัพธ์หลายตัวเลือกหรือหลายกลุ่มที่เหมาะสมประกอบด้วย 2 วิธี คือ วิเคราะห์แบบจำลองสมการถดถอยพหุโลจิสติก (Multinomial logit model) และแบบจำลองสมการถดถอยโพรบิต (Probit regression model)

5.2.1.1 วิธีวิเคราะห์แบบจำลองสมการถดถอยพหุโลจิสติก (Multinomial logit regression model)

แบบจำลอง Multinomial logit model เป็นแบบจำลองที่ใช้สำหรับหาความสัมพันธ์ระหว่างตัวแปรอิสระและตัวแปรตามที่มีตัวเลือกมากกว่า 2 ค่าขึ้นไป และค่าตัวแปรไม่มีความหมายในเชิงลำดับก่อนหลัง หรือไม่เรียงลำดับ²² นั่นคือผลลัพธ์ของตัวแปรตามแต่ละตัวมีความเป็นอิสระซึ่งกันและกัน โดยแบบจำลองจะกำหนดตัวแปรตามออกมาในรูปของความน่าจะเป็นของครัวเรือน i ที่ประสบกับทางเลือกของผลลัพธ์ใดผลลัพธ์หนึ่ง j (Greene, 2003)

จะได้ความน่าจะเป็นดังนี้

$$P(Y_i = j) = \frac{e^{\beta_j X_i}}{1 + \sum_{k=1}^J e^{\beta_k X_i}}, \text{ for } j = 1, 2, \dots, J$$

และ

$$P(Y_i = 0) = \frac{1}{1 + \sum_{k=1}^J e^{\beta_k X_i}}$$

จากสมการข้างบน Y_i คือเหตุการณ์หรือผลลัพธ์ที่ครัวเรือนประสบ β_k คือเซตของค่าสัมประสิทธิ์ตัวแปรอิสระ สำหรับการวิเคราะห์พลวัตความยากจนในที่นี้ กำหนดให้มีผลลัพธ์ของตัวแปรตามที่จะทำการศึกษาทั้งหมด 4 กลุ่ม จะได้ $j=3$ นั่นคือ

- (1) $P(Y_i = 0)$ เป็นความน่าจะเป็นที่ครัวเรือนยากจนเรื้อรัง หรือครัวเรือนตกอยู่ในความยากจนทั้งสองปี
- (2) $P(Y_i = 1)$ เป็นความน่าจะเป็นที่ครัวเรือนสามารถออกจากความยากจนได้
- (3) $P(Y_i = 2)$ เป็นความน่าจะเป็นที่ครัวเรือนเข้าสู่ความยากจน
- (4) $P(Y_i = 3)$ เป็นความน่าจะเป็นที่ครัวเรือนไม่ยากจนทั้งสองปี

และเพื่ออธิบายกำหนดความเป็นพลวัตของความยากจน แบบจำลองกำหนดให้ครัวเรือนที่ไม่ยากจนเป็นกลุ่มตัวอย่างฐานในการเปรียบเทียบ (Base case for comparison group) ทั้งนี้ แบบจำลองนี้ประมาณค่าตัวแปรโดยอาศัยวิธี Maximum Likelihood ดังนั้นในการอธิบายผลความสัมพันธ์ที่ได้จากค่าสัมประสิทธิ์ตัวแปรอิสระ จะแสดงอยู่ในรูปของ log-odds ratio คือ $\ln \left[\frac{P_{ij}}{P_{i0}} \right] = X_i (\beta_j - \beta_0)$ (ดู Greene, 2003) ค่า β ที่ได้บ่งชี้เพียงแค่ว่าตัวแปรอิสระต่างๆ มีความสัมพันธ์อย่างมีนัยสำคัญต่อตัวแปรตามหรือไม่ โดยแสดงผลความสัมพันธ์ในรูป Log ratio ของความน่าจะเป็นโดยเปรียบเทียบ

²² ผลลัพธ์ตัวแปรตาม อาทิเช่น รูปแบบการคมนาคม (รถ รถบัส เรือ) หรือ การเลือกประเภทการประกอบอาชีพ เป็นต้น

ทั้งนี้ ค่าที่ได้ในรูป Log odd เมื่อนำมาแปลผลแล้วไม่มีความหมายในการอธิบาย ดังนั้น จึงประมาณการในรูปผลกระทบส่วนเพิ่ม (Marginal effects) ซึ่งอธิบายความหมายของผลที่ได้ในรูปอัตราการเปลี่ยนแปลงของความน่าจะเป็นที่จะเกิดเหตุการณ์ Y เมื่อ X เปลี่ยนไป 1 หน่วย โดยที่ตัวแปรอิสระ X อื่นๆ คงที่

สำหรับการกำหนดตัวแปรอิสระ งานวิจัยนี้ได้อาศัยแนวคิดของแบบจำลองครัวเรือนเกษตรที่แสดงความสัมพันธ์ของรายได้ครัวเรือนที่ถูกกำหนดจากตัวแปรอิสระประเภทสินทรัพย์แรงงาน ทุน ปัจจัยการผลิตอื่นๆ และที่ดิน นอกจากนี้ยังได้อาศัยแนวคิดความสัมพันธ์ของตัวแปรจากงานวิจัยของ Patricia et al. (2008) ซึ่งศึกษาพลวัตความยากจนในประเทศเวียดนาม และงานของ Lawson et al (2006) ซึ่งศึกษาพลวัตความยากจนในประเทศอุกันดา โดยในงานวิจัยอาศัยแบ่งการวิเคราะห์ออกเป็น 2 แบบจำลอง

- (1) แบบจำลองฐาน (Baseline model) ได้แก่ แบบจำลองที่อาศัยตัวแปร ณ ปีเริ่มต้น ซึ่งมีรูปแบบสมการโดยย่อดังนี้

$$\ln \left[\frac{p(Y=f)}{p(Y=b)} \right] = \Phi (R_i, D_i, H_i, L_i, A_i, F_i)$$

โดยตัวแปรอิสระ R_i คือเวกเตอร์ตัวแปรหุ่นระดับหมู่บ้าน D_i คือตัวแปรแสดงลักษณะเชิงประชากรของครัวเรือน (Demographic characteristics) H_i คือตัวแปรแสดงสินทรัพย์ทุนมนุษย์ (Human capital asset) ทั้งด้านคุณภาพ (การศึกษา) และด้านปริมาณ (แรงงาน) L_i คือตัวแปรแสดงสินทรัพย์ที่ดิน (Land asset) A_i คือตัวแปรแสดงสินทรัพย์ทุนกายภาพ (Physical asset) และ F_i คือตัวแปรแสดงสินทรัพย์ทุนทางการเงิน (Financial asset) โดยในการวิเคราะห์นี้กำหนดให้กรณีไม่อยู่ในความยากจนทั้งสองปี หรือ $Y=3$ เป็นกรณีฐาน ($Y=b$)

ตัวแปรอิสระของแบบจำลองฐานจะมีเฉพาะค่าเริ่มต้น ในปี 2531 เท่านั้น โดยการวิเคราะห์ความเป็นพลวัตความยากจนนี้ได้เพิ่มเติมข้อมูลของตัวแปรอิสระที่แสดงการเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นระหว่างปี 2531 และ 2552 ซึ่งแสดงอยู่ในแบบจำลองขยาย

- (2) แบบจำลองขยาย (Extended model) ได้แก่ แบบจำลองที่เพิ่มตัวแปรส่วนเปลี่ยนแปลงระหว่างสองปี เข้าไปด้วย มีรูปแบบสมการโดยย่อดังนี้

$$\ln \left[\frac{p(Y=f)}{p(Y=b)} \right] = \Phi (R_i, D_i, \Delta D_i, H_i, L_i, A_i, F_i)$$

โดย ΔD_i คือตัวแปรการเปลี่ยนแปลงลักษณะประชากรครัวเรือน

5.2.1.2 วิธีวิเคราะห์แบบจำลองสมการถดถอยโพรบิต (Probit regression model)

Bhide and Mehta (2004) และ Lawson et al (2006) แสดงให้เห็นว่าพลวัตความยากจนแต่ละกลุ่มเกิดขึ้นโดยมีความสัมพันธ์กับสถานะความยากจนของครัวเรือน ณ ปีเริ่มต้นที่ทำการศึกษา ยกตัวอย่างเช่น ครัวเรือนที่ออกจากความยากจนได้ มีอิทธิพลมาจาก 2 ปัจจัยสำคัญกล่าวคือ อิทธิพลจากปัจจัยที่ทำให้ครัวเรือนยากจนในปีแรก และปัจจัยที่ทำให้ครัวเรือนสามารถออกจากความยากจนได้ในภายหลัง ดังนั้น จึงสามารถวิเคราะห์ความสัมพันธ์ตัวแปรตามที่มีลักษณะดังกล่าวโดยอาศัยแบบจำลองสมการถดถอยโพรบิต (Binary probit regression model) โดยแบบจำลองนี้จะทำให้สามารถพิจารณาตัวแปรหรือปัจจัยที่มีผลทำให้ครัวเรือนยากจนในปีเริ่มต้นแยกออกจากปัจจัยที่ทำให้ครัวเรือนเปลี่ยนสถานะความยากจนซึ่งเป็นคำถามหลักของงานวิจัยนี้ได้

แบบจำลองโพรบิตนี้แยกออกได้เป็น 3 กรณี คือ

- (1) กรณีแรก พิจารณาทุกครัวเรือน แต่สนใจเฉพาะสถานะความยากจนในปี 2531 โดยกำหนดให้ตัวแปรตามมีค่าเท่ากับ 1 หากครัวเรือนยากจนในปี 2531 และเท่ากับ 0 หากครัวเรือนไม่ยากจนในปี 2531
- (2) กรณีที่สอง มีเงื่อนไขพิจารณาเฉพาะครัวเรือนที่ยากจนในปี 2531 โดยกำหนดให้ตัวแปรตามมีค่าเท่ากับ 1 หากครัวเรือนยังคงยากจน (กลุ่มยากจนเรื้อรัง) และเท่ากับ 0 หากครัวเรือนไม่ยากจน ในปี 2552 (กลุ่มออกจากความยากจน)
- (3) กรณีที่สาม มีเงื่อนไขพิจารณาเฉพาะครัวเรือนที่ไม่ยากจนในปี 2531 โดยกำหนดให้ตัวแปรตามมีค่าเท่ากับ 1 หากครัวเรือนยังคงยากจน (กลุ่มเข้าสู่ความยากจน) และเท่ากับ 0 หากครัวเรือนไม่ยากจน ในปี 2552 (กลุ่มไม่ยากจน)

รูปแบบสมการโพรบิต คือ

$$\begin{aligned} \Pr(Y_i = 1|x) &= \Pr(y > 0) = \Pr(e > -x\beta) \\ &= 1 - G(-x\beta) = G(x\beta) \end{aligned}$$

และประมาณการในรูปผลกระทบส่วนเพิ่ม (Marginal effects) ซึ่งอธิบายความหมายของผลที่ได้ในรูปอัตราการเปลี่ยนแปลงของความน่าจะเป็นที่จะเกิดเหตุการณ์ Y เมื่อ X เปลี่ยนไป 1 หน่วย โดยที่ตัวแปรอิสระ X อื่นๆ คงที่

$$\frac{\partial \Pr(Y_i = 1|x)}{\partial x} = \frac{\partial G(x\beta)}{\partial x} = g(x\beta)\beta$$

5.2.2 แบบจำลองตัวแปรต่อเนื่องของการเปลี่ยนแปลงความเป็นอยู่ครัวเรือน (Continuous model for changes in household living standards)

การวิเคราะห์ปัจจัยกำหนดพลวัตความยากจนโดยใช้แบบจำลองตัวแปรต่อเนื่องข้างต้นเป็นการหาความสัมพันธ์ระหว่างตัวแปรอิสระต่างๆ กับตัวแปรของกลุ่มพลวัตความยากจน ซึ่งมีความเป็นไปได้ที่จะสูญเสียข้อมูลบางส่วนที่สะท้อนความเป็นอยู่ของครัวเรือนที่มีการเปลี่ยนแปลงอย่างต่อเนื่องตลอดเวลา นอกจากนี้ บางครัวเรือนอาจประสบภาวะที่ความเป็นอยู่แย่ลงแม้จะยังไม่ถึงระดับที่ทำให้เข้าสู่ความยากจน ในขณะที่บางครัวเรือนมีความเป็นอยู่ที่ดีขึ้นแต่ยังไม่ทำให้ออกจากความยากจนได้ ดังนั้น หลายงานวิจัยจึงนำแบบจำลองตัวแปรต่อเนื่องมาใช้เพื่อวิเคราะห์ปัจจัยที่เป็นสาเหตุให้เกิดการเปลี่ยนแปลงสภาพความเป็นอยู่ของครัวเรือน (Grootaert et al, 1995; Field et al, 2003; Dercon, 2004, Lawson et al, 2006; Justino et al, 2008)

การประมาณแบบจำลองตัวแปรต่อเนื่องพัฒนามาจากแนวคิดแบบจำลองพลวัตการเติบโต ซึ่งหาความสัมพันธ์ระหว่างการเติบโตทางเศรษฐกิจซึ่งวัดจากรายได้ของครัวเรือนที่เปลี่ยนแปลงไปและปัจจัยต่างๆ ของครัวเรือน

$$\ln y_{it} - \ln y_{it-1} = \alpha + \theta_i + \beta y_{it-1} + \delta X_{it} + \varepsilon_{it}$$

โดย y_{it} คือระดับผลผลิตหรือรายได้ต่อหัวของครัวเรือน i ณ เวลา t , α คือแหล่งที่มาของการเติบโตของรายได้, θ_i คือค่าตัวแปรผลกระทบทางตรงของครัวเรือน, X_{it} คือตัวแปรสำคัญต่างๆ ของครัวเรือน i ณ เวลา t

ซึ่งสามารถเขียนให้อยู่ในรูปสมการ Reduced form ตาม Grootart et al (1995) ได้ดังนี้

$$\Delta \left(\frac{Y_i}{N_i} \right) = f(A_i, \Delta A_i, D_i, \Delta D_i)$$

โดยตัวแปรตามคือ การเปลี่ยนแปลงของรายได้ที่แท้จริงต่อหัว ได้แก่ Y_i คือ รายได้ที่แท้จริงของครัวเรือน i , N_i คือจำนวนสมาชิกในครัวเรือน และตัวแปรอิสระ ได้แก่ A_i คือสินทรัพย์ต่างๆ ของครัวเรือน และ D_i คือลักษณะเชิงประชากรของครัวเรือน

5.3 ผลการวิเคราะห์ปัจจัยกำหนดพลวัตความยากจนจากแบบจำลอง

จากตาราง เห็นว่าผลที่ได้จากแบบจำลองแสดงว่าตัวแปรอิสระตัวแปรอธิบายต่างๆ สามารถอธิบายความเป็นพลวัตความยากจนได้อย่างมีนัยสำคัญแตกต่างกันตามลักษณะของแบบจำลองที่ใช้ดังนี้

5.3.1 ผลจากแบบจำลองสมการถดถอยพหุโลจิสติก (Multinomial logit regression model)

โดยทั่วไปในการอธิบายผลที่ได้จากแบบจำลอง Multinomial logit จะพิจารณาจากสัมประสิทธิ์ของตัวแปรอิสระที่ประมาณการได้จากแบบจำลอง ซึ่งแสดงในรูป Marginal effects ที่อธิบายลักษณะอิทธิพลหรือผลกระทบของตัวแปรแต่ละตัวที่มีต่อความน่าจะเป็นหรือโอกาสในการเกิดพลวัตความยากจนในแต่ละ

ละกรณีเมื่อเปรียบเทียบกับกลุ่มอ้างอิง โดยหากสัมประสิทธิ์มีค่าเป็น บวก หมายความว่าถ้าตัวแปรอิสระดังกล่าวมีค่าสูงขึ้น โอกาสในการเกิดพลวัตความยากจนนั้นๆ จะเพิ่มขึ้น ในขณะที่หากสัมประสิทธิ์มีค่าเป็น ลบ หมายความว่าถ้าตัวแปรดังกล่าวมีค่าสูงขึ้น โอกาสในการเกิดพลวัตความยากจนนั้นจะลดลง นอกจากการพิจารณาเครื่องหมายบวกหรือลบ ระดับหรือค่ามากน้อยของสัมประสิทธิ์ที่ได้จากการประมาณการก็มีความสำคัญเช่นเดียวกัน โดยค่าของสัมประสิทธิ์เป็นเครื่องชี้ระดับอิทธิพลของตัวแปรอิสระที่มีต่อโอกาสในการเกิดพลวัตความยากจน หากมีค่าสูงกว่า อิทธิพลหรือผลกระทบของตัวแปรอิสระดังกล่าวที่มีต่อโอกาสการเกิดพลวัตความยากจนก็จะมีมากกว่า

ผลการวิเคราะห์จากแบบจำลอง Multinomial logit ทั้งสองแบบจำลอง คือแบบจำลองฐานและแบบจำลองขยาย ให้ผลสอดคล้องกัน โดยสามารถแสดงค่าความสัมพันธ์ของตัวแปรอิสระต่างๆ ได้ดังนี้

(1) ลักษณะโครงสร้างประชากรของครัวเรือน (Demographic factors)

เมื่อพิจารณาข้อมูลลักษณะโครงสร้างประชากรของครัวเรือน พบว่า ครัวเรือนที่มีขนาดใหญ่ขึ้นมีความเป็นไปได้ที่จะเป็นครัวเรือนที่อยู่ในความยากจนเรื้อรัง เนื่องจากสมาชิกครัวเรือนที่เพิ่มขึ้นสะท้อนถึงภาระค่าใช้จ่ายและการใช้ทรัพยากรต่างๆ ที่สูงขึ้น ส่งผลให้ครัวเรือนยังคงอยู่ในความยากจนต่อไป²³ หลายการศึกษาได้แสดงให้เห็นถึงความสัมพันธ์นี้ (ดู Jalan and Ravillion, 2000 การศึกษาครัวเรือนชนบทในประเทศจีน ; McCulloch and Baulch, 2000 การศึกษาครัวเรือนในประเทศปากีสถาน; Haddad and Ahmed, 2003 การศึกษาในประเทศอียิปต์) โดยเฉพาะอย่างยิ่งสมาชิกที่เพิ่มขึ้นอยู่ในวัยเด็กหรือวัยรุ่นซึ่งเป็นวัยที่ต้องอาศัยพึ่งพิงคนอื่นและไม่สามารถหาเลี้ยงชีพด้วยตัวเองได้ ซึ่งเป็นการเพิ่มสัดส่วนจำนวนผู้ที่ไม่สามารถหารายได้ในครอบครัวต่อจำนวนผู้มีรายได้ หรือที่เรียกว่าอัตราภาระพึ่งพิง ซึ่งเป็นอีกปัจจัยที่เพิ่มความเป็นไปได้ที่ครัวเรือนจะอยู่ในความยากจนเรื้อรังเช่นเดียวกัน (Haddad and Ahmed, 2003) โดยเมื่อแยกสมาชิกในครัวเรือนตามอายุ พบว่าข้อมูลได้สนับสนุนความสัมพันธ์ข้างต้น เห็นได้จากจำนวนเด็ก อายุ 0-14 ปี ที่เพิ่มขึ้นจะเพิ่มโอกาสการเป็นครัวเรือนยากจนเรื้อรังมากขึ้น นอกจากนี้ยังพบว่า อายุหัวหน้าครัวเรือนมีความสำคัญเช่นกัน นั่นคือ หัวหน้าครัวเรือนที่มีอายุมากขึ้นจะส่งผลให้ครัวเรือนยากจนเรื้อรังมากขึ้น

อย่างไรก็ดี พบว่าปัจจัยอายุของหัวหน้าครัวเรือนและขนาดของครัวเรือนกลับไม่มีผลต่อการเข้าและออกจากความยากจน ในขณะที่เพศหัวหน้าครัวเรือนกลับมีความสำคัญต่อการเข้าสู่ความยากจน โดยหัวหน้าครัวเรือนเพศหญิงเพิ่มความเป็นที่ครัวเรือนจะเข้าสู่ความยากจน แม้ว่าตลาดแรงงานในปัจจุบันจะเปิดโอกาสให้แรงงานเพศหญิงให้เข้าทำงานได้มากขึ้น แต่ครัวเรือนที่สำรวจส่วนใหญ่ยังเป็นครัวเรือนที่ประกอบอาชีพเกษตรกรรมและโดยมากการเปลี่ยนหัวหน้าครัวเรือนเนื่องจากหัวหน้า

²³ แม้ว่าผลการศึกษาจากวิธีเชิงปริมาณจะแสดงความสัมพันธ์ที่เป็นบวกระหว่างขนาดของครัวเรือนและความยากจนเรื้อรัง แต่ในความเป็นจริงความสัมพันธ์มีความซับซ้อนมากกว่านั้น ทั้งนี้ขึ้นอยู่กับสถานการณ์ที่เกิดขึ้นในแต่ละพื้นที่ และแต่ละช่วงเวลา ยกตัวอย่างเช่นในครัวเรือนที่ประกอบอาชีพเกษตรกรรม การมีครัวเรือนที่มีขนาดใหญ่อาจมีประโยชน์ในแง่การเป็นแรงงานครัวเรือนภายใต้ภาวะขาดแคลนแรงงานก็ได้ (ดู Jalan and Ravillion (2000))

ครัวเรือนเพศชายอยู่ในวัยชราเสียชีวิตหรือไม่สามารถดูแลตัวเอง ส่งผลให้หัวหน้าครัวเรือนเพศหญิงซึ่งมีอายุมากไม่สามารถทำงานเพื่อหารายได้ได้อย่างเต็มที่แล้วแต่ต้องรับผิดชอบดูแลสมาชิกที่เหลือทั้งหมด จึงมีโอกาสดังกล่าวจะเข้าสู่ความยากจน

(2) ทูมมนุษย์

เป็นที่เชื่อและกล่าวกันโดยทั่วไปว่าการพัฒนาทรัพยากรมนุษย์ทั้งทางด้านการศึกษาและคุณภาพแรงงานสามารถช่วยลดโอกาสของครัวเรือนไม่ให้อยู่ในความยากจน ซึ่งในหลายการศึกษาและงานวิจัยก็ได้สนับสนุนความสัมพันธ์ดังกล่าวนั้นคือระดับการศึกษาที่เพิ่มขึ้นจะช่วยลดโอกาสการตกเป็นครัวเรือนยากจนเรื้อรัง และโดยเฉพาะการได้รับการศึกษาในระดับที่สูงขึ้นเช่น มัธยมศึกษา (Jalan and Ravillion, 1998, McCulloch and Baulch, 2000, McKay and Lawson, 2003, Justino et al., 2008) และอีกหลายงานวิจัยแสดงว่าอัตราการไม่รู้หนังสือทำให้ครัวเรือนยากจนเรื้อรังมากขึ้น (Jalan and Ravillion, 1999, 2000) นอกจากนี้ การเพิ่มการลงทุนในทุนมนุษย์ไม่เพียงแต่จะอยู่ในรูปของการศึกษาในสถานศึกษาเท่านั้น การอบรมหรือจัดการทางด้านทักษะในที่ทำงานให้แก่แรงงานก็มีส่วนสำคัญต่อการลดโอกาสการตกอยู่ในความยากจนเรื้อรังด้วย (Gaiha and Deolaker, 1993)

ผลการวิเคราะห์ที่ได้จากแบบจำลอง Multinomial logit ก็สอดคล้องกับการศึกษาในหลายประเทศข้างต้น โดยเมื่อพิจารณาด้านคุณภาพของทุนมนุษย์ พบว่า การศึกษาของสมาชิกในครัวเรือนที่เพิ่มขึ้นจะส่งผลให้ครัวเรือนมีโอกาสที่จะอยู่ในความยากจนเรื้อรังลดลง ในขณะที่เดียวกันการศึกษาของสมาชิกในวัยแรงงานที่เพิ่มขึ้นยังเป็นปัจจัยที่ลดโอกาสที่ครัวเรือนจะเข้าสู่ความยากจนด้วย และเมื่อพิจารณาแยกตามระดับการศึกษา จะเห็นแนวโน้มที่ชัดเจนขึ้น นั่นคือ สมาชิกวัยแรงงานที่จบการศึกษาในระดับต่ำกว่าประถมหรือจบเพียงชั้นประถมศึกษา หากมีจำนวนเพิ่มขึ้นจะมีความเป็นไปได้ที่ครัวเรือนดังกล่าวจะยังคงอยู่ในความยากจนเรื้อรังต่อไป ซึ่งสอดคล้องกับข้อมูลเบื้องต้นที่แสดงว่าสมาชิกครัวเรือนเกินครึ่งของกลุ่มยากจนเรื้อรังจบการศึกษาในระดับประถมศึกษาเท่านั้น อย่างไรก็ตาม หากสมาชิกวัยแรงงานจบการศึกษาที่สูงกว่าระดับประถมคือในระดับมัธยมปลายจะลดโอกาสที่จะเป็นครัวเรือนยากจนเรื้อรังได้

เมื่อพิจารณาระดับการศึกษาของหัวหน้าครัวเรือน พบว่ามีความสัมพันธ์ที่ไม่สอดคล้องกับการศึกษาของสมาชิกในวัยแรงงานข้างต้น โดยผลที่ได้ชี้ให้เห็นว่าการศึกษาของหัวหน้าครัวเรือนที่เพิ่มขึ้นกลับเพิ่มโอกาสให้ครัวเรือนยังคงอยู่ในความยากจนเรื้อรัง สะท้อนให้เห็นว่าระดับการศึกษาของหัวหน้าครัวเรือนที่สูงขึ้นเพียงคนเดียวไม่มีผลที่จะช่วยให้ครัวเรือนหลุดพ้นจากความยากจนเรื้อรังได้ แต่มีแนวโน้มที่จะช่วยลดโอกาสกลับเข้าสู่ความยากจนของครัวเรือนได้เท่านั้น โดยปัจจัยสำคัญที่ช่วยเพิ่มโอกาสให้ครัวเรือนหลุดพ้นจากความยากจนเรื้อรังจะต้องเพิ่มระดับการศึกษาโดยเฉลี่ยของสมาชิกในครัวเรือนดังที่กล่าวในข้างต้น

สำหรับด้านปริมาณของทุนมนุษย์ ซึ่งในที่นี้เราพิจารณาจากจำนวนสมาชิกในวัยแรงงาน แยกตามเพศและอายุ จะเห็นว่าจำนวนสมาชิกวัยแรงงานทั้งชายและหญิงที่มีอายุตั้งแต่ 20 ขึ้นไปจนถึง 49 ปี ที่เพิ่มขึ้นส่วนช่วยไม่ให้ครัวเรือนเป็นครัวเรือนยากจนเรื้อรัง รวมทั้งลดโอกาสที่ครัวเรือนไม่ก้าวเข้าสู่ความยากจนอีกด้วย ในทางตรงข้าม การเพิ่มขึ้นของสมาชิกครัวเรือนเพศหญิงในวัย 50-59 ปี กลับมีแนวโน้มที่จะเพิ่มโอกาสของการเข้าสู่ความยากจนของครัวเรือน

(3) ที่ดิน

จากผลการวิเคราะห์ที่ได้จากแบบจำลอง พบว่าพื้นที่ที่ใช้เพาะปลูกข้าวเป็นปัจจัยที่สำคัญต่อการกำหนดพลวัตความยากจน ซึ่งในที่นี้หมายถึงพื้นที่ที่ใช้เพาะปลูกข้าวตลอดปีทั้งพื้นที่ใช้ปลูกข้าวนาปีและข้าวนาปรัง โดยพบว่าพื้นที่เพาะปลูกข้าวที่เพิ่มขึ้นมีแนวโน้มที่จะช่วยให้ครัวเรือนไม่ตกอยู่ในความจนเรื้อรัง ซึ่งสอดคล้องกับหลายการศึกษาที่ผ่านมา (Gaiha and Deolaiker, 1993; Jalan and Ravallion, 1999; Haddad and Ahmed, 2003) ขณะเดียวกัน ครัวเรือนที่มีพื้นที่เพาะปลูกข้าวเพิ่มขึ้นยังมีแนวโน้มที่จะไม่เข้าสู่ความยากจนเช่นกัน ในขณะที่แบบจำลองแสดงให้เห็นว่าขนาดของฟาร์มไม่มีความสัมพันธ์กับพลวัตความยากจนเลย ส่วนหนึ่งสะท้อนให้เห็นว่าการใช้ประโยชน์จากที่ดินที่ครัวเรือนมีอยู่โดยวัดจากพื้นที่เพาะปลูกนั้นมีความสำคัญกว่าขนาดของที่ดิน จะเห็นจากข้อมูลในเบื้องต้นว่าครัวเรือนมีแนวโน้มที่จะถือครองที่ดินที่มีขนาดเล็กลงเรื่อยๆ ซึ่งสอดคล้องกับ Lanjouw and Stern (1993) ที่ได้กล่าวไว้ในการศึกษาเกี่ยวกับความยากจนในประเทศอินเดียว่าปริมาณการสะสมสินทรัพย์ที่เพิ่มขึ้นของครัวเรือนมีความสำคัญน้อยกว่าผลตอบแทนหรือประโยชน์ที่ได้จากสินทรัพย์นั้น

ส่วนปัจจัยทางด้านผลผลิตข้าวต่อไร่พบว่าไม่มีนัยสำคัญต่อการกำหนดความยากจนเรื้อรัง แต่มีผลต่อการออกจากความยากจน โดยครัวเรือนที่สามารถผลิตข้าวต่อเนื้อที่เพาะปลูกได้มากมีโอกาสดังนั้น ออกจากความยากจนได้มากขึ้น

(4) ทุนกายภาพ

ในแบบจำลองนี้ กำหนดให้การถือครองสินทรัพย์ทางกายภาพ ประกอบด้วยสินทรัพย์ภาคเกษตรและสินทรัพย์นอกภาคเกษตร²⁴ ผลการวิเคราะห์แสดงให้เห็นว่าการถือครองสินทรัพย์ทั้งภาคเกษตรและนอกภาคเกษตรเพิ่มขึ้นส่งผลให้โอกาสเป็นครัวเรือนยากจนเรื้อรังลดลง ในขณะที่การถือครองสินทรัพย์กายภาพทั้งสองกลับไม่มีอิทธิพลต่อการเข้าและออกจากความยากจน สำหรับ มูลค่าสุทธิของปศุสัตว์ และพืชผักสวนครัวที่ปลูกในครัวเรือนที่เพิ่มขึ้นสนับสนุนให้ครัวเรือนออกจากความยากจนมากขึ้น

²⁴ สินทรัพย์ทุนภาคเกษตร หมายถึง เครื่องมือเครื่องจักรที่ใช้ในการเพาะปลูกทางการเกษตรที่ครัวเรือนครอบครอง ได้แก่ รถไถเดินตาม เครื่องสูบน้ำรวมหัวสูบ และเครื่องฉีดพ่นแมลง และสินทรัพย์ทุนนอกภาคเกษตร หมายถึง ยานพาหนะที่ครัวเรือนครอบครอง ได้แก่ จักรยานยนต์ และจักรยาน และเครื่องใช้ไฟฟ้าในบ้าน ได้แก่ โทรทัศน์

(5) การเปลี่ยนแปลงสินทรัพย์

จากข้อมูลที่แสดงหัวข้อ 4.5 จะเห็นว่าไม่เพียงแต่ปัจจัยต่างๆ จะกำหนดพลวัตความยากจน แต่การเปลี่ยนแปลงความยากจนอาจสะท้อนให้เห็นถึงการเปลี่ยนแปลงในตัวแปรอื่นๆ ของครัวเรือนได้ เช่นเดียวกัน ซึ่งนั่นหมายความว่าตัวแปรหลายตัวมีลักษณะที่ถูกกำหนดโดยระดับความยากจน (Endogenously determined) อาทิ การถือครองสินทรัพย์ต่างๆ ส่งผลให้ปัจจัยการเปลี่ยนแปลงเหล่านี้ไม่สามารถนำมาเป็นตัวแปรอิสระในแบบจำลองได้ อย่างไรก็ตาม บางปัจจัยที่ไม่ถูกกำหนดโดยระดับความยากจนและสามารถใช้วิเคราะห์หาความสัมพันธ์กับพลวัตความยากจนได้ ได้แก่ ปัจจัยทางลักษณะทั่วไปของครัวเรือน ประกอบด้วย การเปลี่ยนแปลงขนาดครัวเรือน การเปลี่ยนแปลงหัวหน้าครัวเรือน การเปลี่ยนแปลงเพศหัวหน้าครัวเรือนจากชายเป็นหญิง การเปลี่ยนแปลงจำนวนเด็กในครัวเรือน โดยผลจากแบบจำลองแสดงให้เห็นว่าการเปลี่ยนแปลงขนาดของครัวเรือนมีอิทธิพลสำคัญที่จะทำให้ครัวเรือนยากจนเรื้อรัง โดยขนาดของครัวเรือนที่เพิ่มขึ้นโดยเฉพาะการเพิ่มขึ้นของจำนวนสมาชิกที่เป็นเด็กจะส่งผลให้ครัวเรือนมีโอกาสเป็นครัวเรือนยากจนเรื้อรังมากขึ้น ซึ่งยืนยันผลความสัมพันธ์ที่กล่าวถึงข้างต้น นอกจากนี้ การเปลี่ยนแปลงหัวหน้าครัวเรือนจากชายเป็นหญิงยังส่งผลให้ครัวเรือนมีโอกาสเข้าสู่ความยากจนมากขึ้นด้วย

ตาราง 5.1 แสดงผลจากแบบจำลองสมการถดถอยพหุโลจิสติก (Multinomial logit regression model) กรณีฐาน

Poverty dynamics in rural Thailand: Multinomial logit results (Base Model)								
Pseudo R2 = 0.7188, LR chi2(114) = 398.97								
	ยากจนเรื้อรัง		ออกจากความยากจน		เข้าสู่ความยากจน		ไม่เคยจน	
ตัวแปร	Marginal effect	T ratio	Marginal effect	T ratio	Marginal effect	T ratio	Marginal effect	T ratio
ค่าคงที่	-0.4371	(-1.35)	-0.7100	(-0.18)	-12.2948	(-1.3)	0.6322	(2.13)**
ลักษณะประชากร								
อายุหัวหน้าครัวเรือน	0.0073	(2.15)**	0.0232	(1.62)	0.0001	(-1.53)	-0.0232	(-1.65)
หัวหน้าครัวเรือนเป็นเพศหญิง	0.0042	(1.79)*	0.1499	(0.33)	0.0771	(2.36)**	-0.1499	(-0.36)
อัตราการว่างงาน	0.0005	(1.43)*	-0.0048	(-2.37)**	-0.0001	(-1.66)*	-0.0048	(-2.41)**
ขนาดครัวเรือน	-0.0031	(-1.64)*	-0.3486	(-1.01)	-0.0035	(0.29)	0.3486	(1.02)
จำนวนสมาชิกครัวเรือนตามอายุ								
0-14 ปี	0.0081	(2.42)*	0.9602	(1.95)**	-0.0024	(-2.04)	-0.9602	(-2.0)**
ชาย 0-14 ปี	-0.0076	(-2.37)*	-0.6928	(-1.56)	0.0075	(2.26)**	0.6928	(1.58)
ชาย 60 ปีขึ้นไป	0.0007	(1.93)**	-0.3714	(-0.89)	-0.0013	(-2.33)	0.3714	(0.89)

ชาย 15-19 ปี	0.0002	(-0.32)	0.9201	(2.07)**	0.0013	(0.18)	-0.9201	(-2.11)**
ชาย 20-29 ปี	0.0004	(0.98)	0.7699	(1.85)*	0.0012	(-2.43)***	-0.7699	(-1.9)*
ชาย 30-39 ปี	0.0008	(0.37)	0.6993	(1.63)	0.0071	(-2.77)***	-0.6993	(-1.68)*
ชาย 40-49 ปี	0.0001	(0.04)	-0.4718	(-1.21)	0.0619	(-2.75)***	0.4718	(1.52)
ชาย 50-59 ปี	0.0006	(1.85)**	0.0425	(0.11)	-0.0012	(-0.85)	-0.0425	(-0.11)
หญิง 15-19 ปี	-0.0056	(-1.95)**	0.0980	(0.56)	0.0067	(2.26)**	-0.1682	(-0.56)
หญิง 20-29 ปี	-0.0094	(-2.67)***	-0.2046	(-0.38)	-0.0010	(-2.19)**	0.1260	(0.38)
	ยากจนเรื้อรัง		ออกจากความยากจน		เข้าสู่ความยากจน		ไม่เคยจน	
ตัวแปร	Marginal	T ratio	Marginal	T ratio	Marginal	T ratio	Marginal	T ratio
หญิง 30-39 ปี	-0.0004	(-1.7)*	0.0800	(0.46)	-0.0029	(-1.76)*	-0.1388	(-0.45)
หญิง 40-49 ปี	-0.0003	(-1.23)	-0.0264	(-0.23)	-0.0001	(-0.26)	-0.0724	(-0.23)
หญิง 50-59 ปี	0.0058	(1.87)**	-0.4154	(-1.29)	0.9066	(2.60)***	-0.5636	(-5.45)***
สินทรัพย์ทุนมนุษย์								
การศึกษาหัวหน้าครัวเรือน	0.0073	(2.15)**	-0.0250	(-0.36)	0.0001	(-2.08)**	0.0250	(0.36)
การศึกษาสมาชิกวัยแรงงาน	-0.0032	(-1.68)*	-0.1448	(-1.13)	-0.0021	(-2.03)**	0.1448	(1.13)
สัดส่วนเพศชายในวัยแรงงาน	-0.0062	(-1.99)**	-0.0743	(-0.05)	-0.0116	(-0.40)	0.0743	(0.05)
สัดส่วนเพศหญิงในวัยแรงงาน	-0.0092	(-2.51)***	4.3035	(1.98)**	-0.0110	(-2.24)**	4.3035	(2.02)**
จำนวนสมาชิกวัยแรงงาน								
ไม่จบประถมศึกษา	0.0074	(2.24)***	0.8075	(0.75)	-0.0011	(-0.64)	-0.8075	(-2.82)***
ประถมศึกษา	0.0103	(2.83)***	0.4318	(1.13)	0.0004	(-0.54)	-0.4318	(-3.12)***
มัธยมศึกษาตอนต้น	0.0003	(0.88)	0.1606	(0.59)	-0.0036	(-2.29)***	-0.1606	(-0.59)
มัธยมศึกษาตอนปลาย	-0.0012	(-1.26)	-0.2524	(-0.61)	0.0025	(0.94)	0.2524	(0.62)
สัดส่วนผู้ประกอบการอาชีพ								
เกษตรกร	0.0001	(0.34)	-0.0011	(-0.48)	-0.0002	(-0.50)	0.0011	(0.49)
รับจ้างทางการเกษตร	0.0014	(0.58)	0.0003	(0.10)	-0.0001	(-0.47)	-0.0003	(-0.09)
รับจ้างนอกภาคเกษตร	0.0002	(0.44)	-0.0013	(-0.51)	0.0000	(0.00)	0.0013	(0.61)
ผู้มีรายได้เงินเดือนประจำ	-0.0002	(-0.67)	0.0035	(1.03)	-0.0001	(-0.38)	-0.0035	(-1.03)
ธุรกิจส่วนตัว	-0.0039	(-0.82)	0.0035	(0.44)	-0.0002	(-0.54)	-0.0035	(-0.66)
สินทรัพย์ที่ดิน								
ขนาดฟาร์ม	-0.0002	(-1.04)	-4.9595	(0.54)	0.0492	(2.16)**	0.5993	(1.34)
พื้นที่เพาะปลูกข้าว	-0.0210	(-3.22)***	0.4411	(3.84)***	0.0028	(-2.24)**	4.9595	(3.74)***
ผลผลิตข้าวต่อไร่	-0.0042	(-1.85)*	-0.7017	(4.03)***	0.0005	(-1.84)**	0.7017	(3.76)***
สินทรัพย์ทุนกายภาพ								
สินทรัพย์ทุนภาคเกษตร	-0.0075	(-2.24)**	-0.0900	(-1.60)*	0.0000	(-0.70)	0.0900	(1.6)
สินทรัพย์ทุนนอกภาคเกษตร	-0.0077	(-2.37)***	-0.0241	(-0.57)	0.0000	(-0.91)	0.0241	(0.58)
มูลค่าปศุสัตว์	0.0084	(2.46)***	0.4165	(3.08)***	0.0026	(1.54)*	-0.4165	(-2.95)***
มูลค่าพืชผักสวนครัว	-0.0049	(-2.07)**	-0.0002	(-3.31)***	0.0032	(2.25)***	0.0002	(3.3)***
สินทรัพย์ทุนการเงิน								
ครัวเรือนได้รับเงินสงฆ์กลับ	-0.0034	(-1.17)	-0.4531	(-1.60)	0.0380	(2.14)**	0.4531	(2.16)**

ตัวแปรหมู่บ้าน							
หมู่บ้านภาคกลาง2	0.0053	(1.89)**	-0.2258	(-0.61)	-0.0010	(-1.85)**	0.2258 (0.63)
หมู่บ้านภาคกลาง3	0.0620	(3.80)***	0.7468	(4.37)***	-0.0021	(-1.56)*	-0.7468 (-7.83)***
หมู่บ้านภาค							
ตะวันออกเฉียงเหนือ2	0.0492	(2.74)***	0.5422	(2.40)***	-0.0053	(-1.80)*	-0.5422 (-3.61)***
หมู่บ้านภาค							
ตะวันออกเฉียงเหนือ3	0.0043	(1.66)*	-0.3539	(-0.95)	-0.0060	(-2.24)**	0.3539 (1.06)

หมายเหตุ ตัวเลขในวงเล็บแสดงค่า t-value ของตัวแปรอิสระ ซึ่งมีนัยสำคัญทางสถิติ ณ ระดับ *** นัยสำคัญทางสถิติ ร้อยละ 1 ** นัยสำคัญทางสถิติ ร้อยละ 5 * นัยสำคัญทางสถิติ ร้อยละ 10 ตามลำดับ

ตาราง 5.2 แสดงผลจากแบบจำลองสมการถดถอยพหุโลจิสติก (Multinomial logit regression model) กรณีเพิ่มตัวแปร

Poverty dynamics in rural Thailand: Multinomial logit results (Extended Model)

Pseudo R2 = 0.5831, LR chi2(111) = 323.50								
	ยากจนเรื้อรัง		ออกจากความยากจน		เข้าสู่ความยากจน		ไม่เคยจน	
ตัวแปร	Marginal effect	T ratio	Marginal effect	T ratio	Marginal effect	T ratio	Marginal effect	T ratio
ค่าคงที่	-15.1338	(-2.27)**	7.0739	(2.98)***	5.7093	(1.47)	4.7643	-1.98
ลักษณะประชากร								
อายุหัวหน้าครัวเรือน	0.0001	(2.4)**	0.0050	(0.64)	0.0000	(0.31)	-0.0051	(-0.65)
หัวหน้าครัวเรือนเป็นเพศหญิง	-0.0006	(-0.12)	0.1986	(1.08)	0.1938	(3.08)***	-0.3917	(-3.46)***
อัตราการว่างงาน	0.0000	(2.0)**	-0.0015	(-1.67)	0.0000	(-1.4)	0.0015	(1.72)*
ขนาดครัวเรือน	0.0034	(2.97)***	0.1166	(0.68)	-0.0033	(-1.59)	-0.1167	(-0.68)
จำนวนสมาชิกครัวเรือนตามอายุ								
วัยแรงงานเพศชาย	-0.0018	(-2.53)***	-0.0873	(-0.74)	0.0027	(1.28)	0.0864	(0.74)
ชาย 15-19 ปี	-0.0015	(-1.31)	0.1722	(0.91)	0.0027	(1.84)*	-0.1734	(-0.91)
ชาย 20-29 ปี	-0.0006	(-0.25)	0.2867	(1.63)	-0.0004	(0.35)	-0.2857	(-1.64)
ชาย 30-39 ปี	-0.0036	(-2.54)***	0.1152	(0.51)	0.0043	(2.05)**	-0.1160	(-0.51)
ชาย 40-49 ปี	-0.0018	(-2.6)***	-0.2912	(-1.19)	0.0173	(1.33)	0.2758	(1.21)
ชาย 50-59 ปี	0.0006	(0.97)	0.1462	(0.71)	-0.0002	(0.14)	-0.1466	(-0.72)
หญิง 15-19 ปี	-0.0019	(-1.45)	0.3159	(1.76)	0.0034	(2.33)**	-0.3174	(-1.77)*
หญิง 20-29 ปี	-0.0023	(-2.0)**	0.2030	(1.07)	-0.0029	(-1.15)	-0.1978	(-1.06)
หญิง 30-39 ปี	-0.0013	(-0.92)	0.2687	(1.42)	-0.0043	(-1.53)	-0.2630	(-1.4)
หญิง 40-49 ปี	-0.0003	(-0.22)	0.0724	(0.41)	-0.0011	(-0.42)	-0.0710	(-0.41)
หญิง 50-59 ปี	-0.0005	(0.1)	-0.1570	(0.99)	0.5012	(2.65)***	-0.3438	(-2.36)**
สินทรัพย์ทุนมนุษย์								
การศึกษาหัวหน้าครัวเรือน	0.0016	(3.09)***	-0.0756	(-1.47)	-0.0003	(-0.92)	0.0743	(1.45)
การศึกษาสมาชิกวัยแรงงาน	-0.0011	(-2.33)**	-0.0739	(-1.15)	-0.0006	(-0.96)	0.0756	(1.17)
สัดส่วนสมาชิกวัยแรงงาน ตามการศึกษา								
มัธยมตอนต้น	0.0034	(0.89)	-0.5153	(-0.96)	-0.0111	(-1.16)	0.5230	(0.97)
มัธยมตอนปลาย	-0.0089	(-2.14)**	-1.0284	(-1.28)	0.0145	(0.92)	1.0228	(1.28)

ตัวแปร	ยากจนเรื้อรัง		ออกจากความยากจน		เข้าสู่ความยากจน		ไม่เคยจน	
	Marginal	T ratio	Marginal	T ratio	Marginal	T ratio	Marginal	T ratio
สัดส่วนผู้ประกอบการอาชีพ								
เกษตรกร	-0.0002	(-1.89)*	-0.0021	(-1.72)	0.0002	(0.43)	0.0021	(0.91)
รับจ้างทางการเกษตร	-0.0001	(-0.52)	-0.0025	(-0.91)	-0.0004	(-0.81)	0.0024	(0.63)
รับจ้างนอกภาคเกษตร	0.0001	(0.86)	-0.0022	(-0.63)	0.0012	(0.98)	0.0022	(0.86)
ผู้มีรายได้เงินเดือนประจำ	0.0000	(0.03)	0.0023	(1.86)*	0.0000	(0.34)	-0.0023	(-0.71)
ธุรกิจส่วนตัว	0.0000	(0.31)	0.0040	(0.71)	0.0001	(0.52)	-0.0040	(-0.56)
สินทรัพย์ที่ดิน								
ขนาดฟาร์ม	-0.0043	(-1.69)*	-0.1003	(-0.19)	0.0130	(1.91)*	0.0916	(0.18)
พื้นที่เพาะปลูก	-0.0012	(-1.69)*	2.3334	(3.77)***	-0.0087	(-2.34)**	2.3433	(3.8)***
ผลผลิตข้าวต่อไร่	-0.0014	(-3.16)***	0.3434	(3.75)***	0.0003	(-0.77)	0.3445	(3.66)***
สินทรัพย์ทุนกายภาพ								
มูลค่าพืชผักสวนครัว	0.0000	(-1.17)	-0.0001	(-2.89)***	0.0000	(0.43)	0.0001	(2.9)***
สินทรัพย์ทุนการเงิน								
ครัวเรือนได้รับเงินสงกลับ	0.0012	(0.52)	-0.2490	(-1.27)	0.0095	(1.11)	0.2382	(1.83)*
ตัวแปรหมู่บ้าน								
หมู่บ้านภาคกลาง2	0.0045	(0.76)	-0.2223	(-0.82)	-0.0022	(-1.61)*	0.2200	(0.84)
หมู่บ้านภาคกลาง3	0.0002	(1.94)**	0.5276	(3.56)***	-0.0021	(-0.51)	-0.5258	(-6.79)***
หมู่บ้านภาค	0.0091	(1.14)	-0.4260	(-1.78)*	-0.0094	(-2.91)***	0.4263	*2.14)**
การเปลี่ยนแปลงของตัว								
การเปลี่ยนแปลงขนาดครัวเรือน	0.0004	(2.25)**	-0.0033	(-0.11)	0.0000	(-0.01)	0.0029	(0.11)
การเปลี่ยนแปลงอาชีพจากภาคเกษตรไปนอกภาคเกษตร	0.0005	(0.12)	-0.1831	(-0.99)	-0.0012	(-0.86)	0.1838	(1.01)
การเปลี่ยนแปลงหัวหน้าครัวเรือนเป็นเพศหญิง	-0.0001	(0.37)	0.2409	(1.69)	0.0331	(2.84)***	-0.2739	(-1.98)**
การเปลี่ยนแปลงหัวหน้าครัวเรือน	0.0002	(0.16)	-0.0622	(-0.42)	0.0092	(2.1)**	0.0711	(0.44)
การเปลี่ยนแปลงจำนวนเด็ก	0.0013	(2.64)***	0.0231	(0.24)	-0.0007	(-0.57)	-0.0237	(-0.24)

หมายเหตุ ตัวเลขในวงเล็บแสดงค่า t-value ของตัวแปรอิสระ ซึ่งมีนัยสำคัญทางสถิติ ณ ระดับ *** นัยสำคัญทางสถิติ ร้อยละ 1 ** นัยสำคัญทางสถิติ ร้อยละ 5 * นัยสำคัญทางสถิติ ร้อยละ 10 ตามลำดับ

5.4.2 ผลจากแบบจำลองสมการถดถอยโพรบิต (Probit regression model)

ผลประมาณการที่ได้จากแบบจำลอง Probit ดังแสดงในตาราง สรุปได้ดังนี้

- (1) **กรณีแรก** ตัวแปรตามคือ โอกาสที่ครัวเรือนตกอยู่ในความยากจนในปี 2531 ซึ่งเป็นเริ่มต้นการศึกษา โดยกำหนดให้ตัวแปรตามมีค่าเท่ากับ 1 หากครัวเรือนยากจนในปี 2531 และมีค่าเท่ากับ 0 หากครัวเรือนไม่ยากจนในปี 2531

จากแบบจำลองชี้ให้เห็นว่า ความเป็นไปได้หรือโอกาสที่ครัวเรือนจะอยู่ในความยากจนปี 2531 มีความสัมพันธ์อย่างมีนัยสำคัญในทางบวกกับอายุของหัวหน้าครัวเรือน อัตราภาระพึ่งพิง จำนวนสมาชิกวัยเด็ก และจำนวนสมาชิกวัยแรงงานที่จบการศึกษาต่ำกว่าระดับประถมหรือไม่มีการศึกษา นั่นหมายความว่าหากปัจจัยต่างๆ เหล่านี้เพิ่มขึ้น จะทำให้โอกาสเป็นครัวเรือนยากจนในปี 2531 มากขึ้น ในขณะที่มีความสัมพันธ์ในทางลบกับพื้นที่ที่ใช้เพาะปลูกข้าว ผลผลิตข้าวต่อไร่ การสินทรัพย์กายภาพ ทั้งสินทรัพย์ภาคเกษตรและนอกภาคเกษตร หมายความว่าหากปัจจัยเหล่านี้เพิ่มขึ้นจะทำให้ครัวเรือนมีโอกาสอยู่ในความยากจนน้อยลง

- (2) **กรณีที่สอง** มีเงื่อนไขพิจารณาเฉพาะครัวเรือนที่ยากจนในปี 2531 โดยกำหนดให้ตัวแปรตามมีค่าเท่ากับ 1 หากครัวเรือนยังคงยากจน ในปี 2552 (กลุ่มยากจนเรื้อรัง) และเท่ากับ 0 หากครัวเรือนไม่ยากจน ในปี 2552 (กลุ่มออกจากความยากจน)

เมื่อทดสอบความสัมพันธ์โดยแบบจำลอง Probit marginal effect แล้ว พบว่า อายุหัวหน้าครัวเรือน อัตราภาระพึ่งพิง จำนวนสมาชิกวัยเด็ก จำนวนสมาชิกผู้สูงอายุพิเศษ การประกอบอาชีพรับจ้างภาคเกษตร การเปลี่ยนแปลงขนาดครัวเรือน และการเปลี่ยนแปลงเพศหัวหน้าครัวเรือนเป็นเพศหญิง มีอิทธิพลในการทำให้ครัวเรือนอยู่ในความยากจนเรื้อรังมากขึ้น ในขณะที่ครัวเรือนที่มีพื้นที่เพาะปลูกข้าว ผลผลิตต่อไร่ การสะสมสินทรัพย์ทุนกายภาพประเภทเครื่องมือเครื่องจักร มูลค่าสุทธิของปศุสัตว์และพืชสวน และการเปลี่ยนแปลงจากการประกอบอาชีพภาคเกษตรเป็นภาคนอกเกษตรของหัวหน้าครัวเรือน จะมีความเป็นไปได้ที่จะหลุดพ้นจากความยากจน โดยผลกระทบของปัจจัยเหล่านี้เห็นได้ชัดเจนในพื้นที่ภาคตะวันออกเฉียงเหนือ

- (3) **กรณีที่สาม** มีเงื่อนไขพิจารณาเฉพาะครัวเรือนที่ไม่ยากจนในปี 2531 โดยกำหนดให้ตัวแปรตามมีค่าเท่ากับ 1 หากครัวเรือนยังคงยากจน (กลุ่มเข้าสู่ความยากจน) และเท่ากับ 0 หากครัวเรือนไม่ยากจน ในปี 2552 (กลุ่มไม่ยากจน)

ผลความสัมพันธ์แสดงให้เห็นว่า การเข้าสู่ความยากจนของครัวเรือนมีความสัมพันธ์ทางบวกกับหัวหน้าครัวเรือนที่เป็นเพศหญิงและจำนวนสมาชิกพิเศษหญิงในวัยชรา สอดคล้องกับผลจาก Multinomial logit ในขณะที่มีความสัมพันธ์ในทางตรงข้ามกับจำนวนสมาชิกในวัยแรงงาน ผลผลิตต่อไร่ และมูลค่าปศุสัตว์และพืชสวน

ตาราง แสดงผลจากแบบจำลองสมการถดถอยโพรบิต (Probit regression model)

ตาราง 5.3 Probit regressions 2531/2552 panel: Marginal effects

	(1)		(2)		(3)	
	Pseudo R2 = 0.6237		Pseudo R2 = 0.5323		Pseudo R2 = 0.5963	
	LR chi2(42) = 207.35		LR chi2(32) = 63.31		LR chi2(27) = 61.69	
	จน/ ไม่จนในปี 2531 (จน=1, ไม่จน=0)		เงื่อนไขจนในปี 2531 (จนเรื้อรัง=1, ออกจากความจน=0)		เงื่อนไขไม่จนในปี 2531 (เข้าสู่ความจน=1, ไม่เคยจน=0)	
ตัวแปร	Marginal effect	T ratio	Marginal effect	T ratio	Marginal effect	T ratio
ลักษณะประชากร						
อายุหัวหน้าครัวเรือน	0.0153	(1.86)**	0.0017	(1.97)**	0.0002	(0.76)
หัวหน้าครัวเรือนเป็นเพศหญิง	-0.0212	(-0.11)	-0.0059	(-0.38)	0.1943	(1.90)**
อัตราการว่างงาน	0.0027	(2.7)***	0.0005	(2.24)***	-0.0002	(-1.54)
ขนาดครัวเรือน	-0.0392	(-0.26)	-0.0148	(-1.46)*	0.0022	(0.84)
จำนวนสมาชิกครัวเรือน						
0-14 ปี	0.5883	(3.36)***	0.0345	(2.23)***	0.0058	(1.15)
ชาย 15-19 ปี	-0.1244	(-0.75)	0.0002	(0.43)	0.0004	(0.59)
ชาย 20-29 ปี	0.0238	(0.14)	0.0022	(0.22)	-0.0008	(-0.28)
ชาย 30-39 ปี	-0.3700	(-1.7)*	-0.0333	(-1.75)**	0.0087	(1.80)*
ชาย 40-49 ปี	-0.6701	(-3.7)***	-0.0120	(-1.02)	0.1546	(2.10)**
ชาย 50-59 ปี	-0.2441	(-1.45)*	0.0019	(0.1)	0.0099	(1.52)*
หญิง 15-19 ปี	-0.0799	(-0.54)	0.0049	(0.92)	-0.0002	(-0.73)
หญิง 20-29 ปี	0.0838	(0.51)	-0.0209	(-1.69)*	-0.0080	(-2.13)**
หญิง 30-39 ปี	0.4353	(2.35)***	-0.0066	(-0.43)	-0.0044	(-0.90)
หญิง 40-49 ปี	0.2154	(1.23)	0.0085	(0.53)	-0.0020	(-0.46)
หญิง 50-59 ปี	0.2505	(0.88)	0.9375	(1.84)**	0.3356	(1.79)*
สินทรัพย์ทุนมนุษย์						
การศึกษาหัวหน้าครัวเรือน	-0.0348	(-0.76)	0.0168	(2.78)***	-0.0021	(-1.20)
การศึกษาสมาชิกวัยแรงงาน	-0.0811	(-1.1)	-0.0024	(-0.43)	-0.0010	(-0.58)
จำนวนสมาชิกวัยแรงงาน						
ไม่จบประถมศึกษา	0.2359	(2.14)**	0.0287	(2.67)***	0.0003	(0.63)
ประถมศึกษา	0.1406	(2.12)**	0.0472	(2.81)***	0.0082	(0.77)
มัธยมศึกษาตอนต้น	0.1627	(1.03)	0.0027	(0.39)	-0.0241	(-2.28)**
มัธยมศึกษาตอนปลาย	-0.4591	(-2.45)**	-0.0209	(-1.2)	-0.0001	(-0.83)

	(1)		(2)		(3)	
	(จน=1, ไม่จน=0)		(จนเรื้อรัง=1, ออกจาก ความจน=0)		(เข้าสู่ความจน=1, ไม่ เคยจน=0)	
ตัวแปร	Marginal	T ratio	Marginal	T ratio	Marginal	T ratio
สัดส่วนผู้ประกอบอาชีพ						
เกษตรกร	0.0028	(0.62)	-0.0084	(-1.37)	-0.0003	(-1.98)**
รับจ้างทางการเกษตร	0.0222	(2.44)**	-0.0086	(-0.92)	0.0002	(0.90)
รับจ้างนอกภาคเกษตร	-0.0031	(-0.73)	0.0090	(1.18)	-0.0003	(-1.76)*
ผู้มีรายได้เงินเดือนประจำ	-0.0286	(-2.02)**	0.0033	(0.27)	-0.0008	(-0.46)
ธุรกิจส่วนตัว	-0.0048	(-0.43)	-0.0034	(-0.32)	-0.0002	(-0.24)
สินทรัพย์ที่ดิน						
พื้นที่เพาะปลูกข้าว	-1.9611	(-5.66)***	-0.0797	(-1.52)*	-0.0227	(-2.27)***
พื้นที่เช่าของคนอื่น	-0.7997	(-2.47)***	-	-	-	-
ผลผลิตข้าวต่อไร่	-0.3507	(-3.85)***	0.0024	(0.37)	-0.0043	(-1.71)*
สินทรัพย์ทุนกายภาพ						
สินทรัพย์ทุนภาคเกษตร	-0.0678	(-1.81)***	-0.0090	(-2.25)**	0.0009	(0.65)
สินทรัพย์ทุนนอกภาคเกษตร	0.0096	(0.29)	-0.0082	(-2.36)**	-0.0014	(-1.20)
มูลค่าปศุสัตว์	-0.0498	(-1.13)	-0.0112	(-1.92)**	-0.0023	(-1.83)**
มูลค่าพืชผักสวนครัว	-0.1752	(-3.02)***	-0.0839	(-2.87)**	-0.6581	(-3.22)**
สินทรัพย์ทางการเงิน						
ครัวเรือนได้รับเงินส่งกลับ	-0.4943	(-3.24)***	-0.0103	(-0.91)	0.0452	(1.20)
การเปลี่ยนแปลงของตัวแปร						
การเปลี่ยนแปลงขนาดครัวเรือน	-	-	0.0342	(1.97)**	0.0002	(0.39)
การเปลี่ยนแปลงอาชีพจากภาคเกษตรไป	-	-	-0.0052	(-1.82)**	-0.0018	(-1.02)
การเปลี่ยนแปลงหัวหน้าครัวเรือนเป็น	-	-	0.0139	(2.24)***	-0.0021	(-0.39)
การเปลี่ยนแปลงหัวหน้าครัวเรือน	-	-	0.0033	(0.58)	-0.0008	(-0.039)
การเปลี่ยนแปลงจำนวนเด็ก	-	-	0.0433	(1.09)	0.0371	(1.00)
ตัวแปรหมู่บ้าน						
หมู่บ้านภาคกลาง2	-0.0238	(-0.10)	0.1224	(1.30)	0.0054	(0.49)
หมู่บ้านภาคกลาง3	0.7152	(5.05)***	0.2057	(1.42)*	-0.0036	(-0.92)
หมู่บ้านภาคตะวันออกเฉียงเหนือ2	0.5251	(2.92)***	0.9691	(2.86)**	-0.0011	(-0.31)
หมู่บ้านภาคตะวันออกเฉียงเหนือ3	0.3517	(1.51)*	0.3576	(2.13)***	-0.0027	(-1.17)

หมายเหตุ ตัวเลขในวงเล็บแสดงค่า t-value ของตัวแปรอิสระ ซึ่งมีนัยสำคัญทางสถิติ ณ ระดับ *** นัยสำคัญทางสถิติ ร้อยละ 1 ** นัยสำคัญทางสถิติ ร้อยละ 5 * นัยสำคัญทางสถิติ ร้อยละ 10 ตามลำดับ

5.3.2 ผลจากแบบจำลองตัวแปรต่อเนื่องของการเปลี่ยนแปลงรายได้ครัวเรือน (Continuous model for changes in household income)

แบบจำลองตัวแปรต่อเนื่องนี้เป็นแบบจำลองที่ใช้หาว่ามีปัจจัยใดบ้างที่มีความสัมพันธ์หรือมีอิทธิพลต่อการเปลี่ยนแปลงรายได้ของครัวเรือน ซึ่งในที่นี้กำหนดให้รายได้ต่อหัวของครัวเรือนเป็นตัวแปรตาม โดยเมื่อทดสอบหาความสัมพันธ์ของการเปลี่ยนแปลงรายได้ต่อหัวและรายได้ ณ ระดับเริ่มต้น (ปี 2531) ตามแนวคิดพื้นฐานของแบบจำลองการเติบโตโดยทั่วไป พบว่ามีความสัมพันธ์อย่างมีนัยสำคัญในทางลบ แสดงให้เห็นว่าในครัวเรือนที่มีรายได้เริ่มต้นที่ต่ำหรือครัวเรือนที่ยากจนกว่าจะมีอัตราการขยายตัวของรายได้ต่อหัวสูงขึ้นมากกว่าหรือเร็วกว่า

และเมื่อพิจารณาจากปัจจัยที่สำคัญอื่น พบว่ารายได้ต่อหัวของครัวเรือนจะขยายตัวเร็วขึ้นเมื่อหัวหน้าครัวเรือนมีระดับการศึกษามากขึ้น ขนาดของที่ดินที่ถือครองและพื้นที่เพาะปลูกข้าวมากขึ้น การถือครองสินทรัพย์ทุนภาคเกษตรมากขึ้น และสัดส่วนสมาชิกในครัวเรือนประกอบอาชีพนอกภาคเกษตร โดยเฉพาะอย่างยิ่งมีรายได้จากเงินเดือนประจำเพิ่มขึ้น ในขณะที่รายได้ต่อหัวจะขยายตัวช้ากว่าเมื่อครัวเรือนมีอัตราการระพังกสูง และมีจำนวนสมาชิกครัวเรือนเพศหญิงวัยชรามาก นอกจากนี้ ยังเป็นผลมาจากขนาดของครัวเรือนที่มากขึ้นด้วย

ตาราง 5.4 แสดงผลจากแบบจำลองตัวแปรต่อเนื่องของการเปลี่ยนแปลงรายได้ครัวเรือน

Change in log percapita income				
	Baseline model		Extended model	
	R ² =0.5670	AdjR ² =0.4406	R ² =0.6338	AdjR ² =0.5027
ตัวแปร	Coefficient	T ratio	Coefficient	T ratio
ค่าคงที่	6.3489	(8.29)***	5.9936	(8.2)***
ลักษณะประชากร				
อายุหัวหน้าครัวเรือน	-0.0069	(-1.46)	-0.0050	(-1.1)
หัวหน้าครัวเรือนเป็นเพศหญิง	-0.0919	(-0.82)	-0.1384	(-1.26)
อัตราการระพังก	-0.0009	(-1.97)**	-0.0007	(-1.55)*
ขนาดครัวเรือน	0.0226	(0.26)	-0.0262	(-0.31)
จำนวนสมาชิกครัวเรือน ตามอายุ				
จำนวนเด็ก 0-14 ปี	0.2455	(1.23)	0.2360	(1.19)
จำนวนผู้สูงอายุ 60 ปีขึ้นไป	-0.2942	(-1.21)	-0.1650	(-0.7)
ชาย 15-19 ปี	-0.1377	(-0.65)	-0.1578	(-0.77)
ชาย 20-29 ปี	0.0462	(0.31)	0.0468	(0.32)
ชาย 30-39 ปี	-0.0038	(-0.02)	0.0434	(0.22)

ชาย 40-49 ปี	0.1141	(0.52)	0.2022	(0.94)
--------------	--------	--------	--------	--------

	Baseline model		Extended model	
ตัวแปร	Coefficient	T ratio	Coefficient	T ratio
ชาย 50-59 ปี	-0.1340	(-0.7)	0.0399	(0.21)
หญิง 15-19 ปี	-0.0588	(-0.48)	-0.0365	(-0.31)
หญิง 20-29 ปี	0.1468	(1.53)	0.1301	(1.42)
หญิง 30-39 ปี	0.0533	(0.27)	0.1654	(0.87)
หญิง 40-49 ปี	0.2326	(1.5)	0.1769	(1.2)
หญิง 50-59 ปี	-0.4533	(-2.52)***	-0.3309	(-1.89)**
สินทรัพย์ทุนมนุษย์				
การศึกษาหัวหน้าครัวเรือน	0.0997	(1.92)**	0.0945	(1.89)**
การศึกษาสมาชิกวัยแรงงาน	0.0090	(0.14)	0.0484	(0.77)
สัดส่วนผู้ประกอบการอาชีพ				
เกษตรกร	0.0275	(0.61)	0.0490	(0.95)
รับจ้างทางการเกษตร	0.0032	(0.23)	0.0537	(0.39)
รับจ้างนอกภาคเกษตร	0.0899	(2.29)**	0.1025	(2.32)**
ผู้มีรายได้เงินเดือนประจำ	0.9201	(2.77)***	0.9722	(2.80)***
ธุรกิจส่วนตัว	0.2284	(1.09)	0.3371	(1.32)
สินทรัพย์ที่ดิน				
ขนาดฟาร์ม	0.5903	(2.87)***	0.4852	(2.31)***
พื้นที่เพาะปลูก	0.4339	(2.16)**	0.2911	(1.36)
พื้นที่เช่าของคนอื่น	-0.0126	(-0.88)	-0.0166	(-1.2)
ผลผลิตข้าวต่อไร่	-0.0102	(-0.34)	0.0056	(0.19)
สินทรัพย์ทุนกายภาพ				
สินทรัพย์ทุนภาคเกษตร	0.0344	(1.94)**	0.0220	(1.27)
สินทรัพย์ทุนนอกภาคเกษตร	0.0147	(1.27)	0.0139	(1.21)
มูลค่าพืชผักสวนครัว	-0.0058	(-0.26)	0.0048	(0.22)
สินทรัพย์ทุนการเงิน				
ครัวเรือนได้รับเงินสงกลับ	-0.0163	(-0.21)	-0.0185	(-0.24)
รายได้เริ่มต้นปี 2531	-0.9765	(-7.88)***	-0.9609	(-7.8)***
ตัวแปรหมู่บ้าน				
หมู่บ้านภาคกลาง2	0.1085	(0.85)	0.0654	(0.52)
หมู่บ้านภาคกลาง3	-0.0060	(-0.05)	-0.0610	(-0.56)

หมู่บ้านภาคตะวันออกเฉียงเหนือ2	-0.2981	(-2.7)***	-0.2877	(-2.67)***
	Baseline model		Extended model	
ตัวแปร	Coefficient	T ratio	Coefficient	T ratio
หมู่บ้านภาคตะวันออกเฉียงเหนือ3	-0.0511	(-0.53)	-0.0544	(-0.59)
การเปลี่ยนแปลงของตัวแปร				
การเปลี่ยนแปลงขนาดครัวเรือน	-	-	-0.0600	(-4.08)***
การเปลี่ยนแปลงระดับการศึกษาวัย แรงงาน	-	-	0.0168	(2.37)***
การเปลี่ยนแปลงอาชีพจากภาคเกษตร ไปนอกภาคเกษตร	-	-	0.0784	(1.14)
การเปลี่ยนแปลงหัวหน้าครัวเรือนเป็น เพศหญิง	-	-	-0.0405	(-0.7)
การเปลี่ยนแปลงหัวหน้าครัวเรือน	-	-	-0.0052	(-0.0)
การเปลี่ยนแปลงจำนวนเด็ก	-	-	-0.0247	(-0.32)

หมายเหตุ ตัวเลขในวงเล็บแสดงค่า t-value ของตัวแปรอิสระ ซึ่งมีนัยสำคัญทางสถิติ ณ ระดับ *** นัยสำคัญทางสถิติ ร้อยละ 1 ** นัยสำคัญทางสถิติ ร้อยละ 5 * นัยสำคัญทางสถิติ ร้อยละ 10 ตามลำดับ

5.4 สรุป

เนื้อหาในบทนี้มีจุดมุ่งหมายสำคัญเพื่อทดสอบหาสาเหตุหรือปัจจัยสำคัญที่มีผลต่อพลวัตความยากจน โดยคำถามย่อยของงานวิจัยที่ว่า “ปัจจัยใดเป็นปัจจัยสำคัญที่กำหนดพลวัตความยากจนของครัวเรือนในกลุ่มต่างๆ ทั้งปัจจัยที่ทำให้สามารถออกจากความยากจนได้ ปัจจัยที่ทำให้เข้าสู่ความยากจน และปัจจัยที่ทำให้ครัวเรือนยังคงอยู่ในความยากจนหรือความยากจนเรื้อรังต่อไป” ซึ่งในการพิจารณาถึงความสัมพันธ์ระหว่างปัจจัยที่เกี่ยวข้องต่างๆ ว่ามีอิทธิพลต่อกลุ่มพลวัตความยากจนหรือไม่ และมีความสัมพันธ์มากน้อยเพียงใด จำเป็นต้องอาศัยแนวคิดวิเคราะห์เชิงปริมาณโดยใช้พหุตัวแปรหรือตัวแปรหลายตัว (Multivariate analysis approach) ซึ่งประกอบด้วย 2 รูปแบบสำคัญ ได้แก่ แบบจำลองตัวแปรไม่ต่อเนื่อง และแบบจำลองตัวแปรต่อเนื่อง

ผลความสัมพันธ์ที่ได้จากแบบจำลองทั้งสองแสดงให้เห็นว่าปัจจัยที่ทำให้ครัวเรือนอยู่ในความยากจนเรื้อรังและปัจจัยที่ทำให้ครัวเรือนเข้าหรือออกจากความยากจน โดยพบว่าแบบจำลองให้ผลในการประมาณการค่าความสัมพันธ์ตัวแปรที่มีผลต่อความยากจนเรื้อรังที่มีนัยสำคัญทางสถิติมากกว่าความยากจนแบบครั้งคราว นั่นหมายความว่าแบบจำลองสามารถแสดงค่าความสัมพันธ์ของปัจจัยที่กำหนด

ความยากจนเรื้อรังได้ค่อนข้างแม่นยำกว่า ซึ่งตรงกับหลายการศึกษาของประเทศอื่นๆ (Baulch and Hoddinott, 2000)

ปัจจัยที่ทำให้ครัวเรือนอยู่ในความยากจนเรื้อรังที่สำคัญ ประกอบด้วย (1) ปัจจัยทางลักษณะประชากรของครัวเรือน ซึ่งได้แก่ อายุเฉลี่ยหัวหน้าครัวเรือนที่สูงขึ้น อัตราภาระการพึ่งพิงหรือภาระในการเลี้ยงดูที่สูง และขนาดของครัวเรือนใหญ่ (2) ปัจจัยทางด้านการครอบครองสินทรัพย์ทุนต่างๆ ในระดับต่ำ ได้แก่ (2.1) ทุนมนุษย์ พบว่ามีระดับการศึกษาเฉลี่ยของสมาชิกในวัยแรงงานอยู่ในระดับต่ำ โดยเฉพาะอย่างยิ่งต่ำกว่าประถมศึกษา จะทำให้ครัวเรือนอยู่ในความยากจนเรื้อรัง นอกจากนี้ สัดส่วนของวัยแรงงานทั้งชายและหญิงที่มีอายุตั้งแต่ 20 ขึ้นไปจนถึง 49 ปี ต่อสมาชิกทั้งหมดในครัวเรือนที่น้อยลงทำให้ครัวเรือนเป็นครัวเรือนยากจนเรื้อรัง (2.2) ที่ดิน ได้แก่ ขนาดพื้นที่เพาะปลูกข้าวต่ำ ขนาดที่ดินในพื้นที่ชลประทานมีสัดส่วนต่ำ และผลผลิตต่อไร่ต่ำ (2.3) ทุนกายภาพ พบว่าครอบครองสินทรัพย์ประเภทเครื่องมือเครื่องจักรทางการเกษตรและสินทรัพย์นอกภาคเกษตรอยู่ในระดับต่ำ

ในขณะที่ปัจจัยที่มีความสำคัญต่อความยากจนชั่วคราวหรือการเข้าสู่ความยากจนของครัวเรือนที่เห็นได้อย่างชัดเจนที่สุด ได้แก่ (1) ปัจจัยลักษณะประชากร ได้แก่ หัวหน้าครัวเรือนเป็นเพศหญิง (2) ปัจจัยทางด้านการครอบครองสินทรัพย์ทุนต่างๆ ประกอบด้วย (2.1) ทุนมนุษย์ ได้แก่ สัดส่วนสมาชิกครัวเรือนที่มีเพศหญิงวัยสูงอายุมาก ในขณะที่มีสัดส่วนสมาชิกวัยกำลังแรงงานน้อย ส่วนการประกอบอาชีพ ได้แก่ มีสัดส่วนผู้ที่เปลี่ยนไปประกอบอาชีพในภาคนอกเกษตรน้อย (2.2) ที่ดิน ได้แก่ ขนาดพื้นที่เพาะปลูกน้อย และผลผลิตต่อไร่ต่ำ

กล่าวโดยสรุปคือปัจจัยที่มีผลต่อความยากจนทั้งความยากจนเรื้อรังและความยากจนชั่วคราวเหมือนกันประกอบด้วยปัจจัยด้านลักษณะโครงสร้างประชากร และปัจจัยการถือครองที่ดิน เป็นหลัก ในขณะที่ปัจจัยอื่นๆ ไม่ว่าจะเป็นปัจจัยด้านทรัพยากรมนุษย์ทางการศึกษาของสมาชิกในครัวเรือน ขนาดของครัวเรือน และการถือครองสินทรัพย์ทุนกายภาพดูเหมือนจะมีความสำคัญกับความยากจนเรื้อรังมากกว่าความยากจนชั่วคราว ในการกำหนดวางแผนนโยบายเพื่อแก้ไขปัญหาความยากจนของครัวเรือนจึงต้องปรับใช้นโยบายที่แตกต่างกันตามลักษณะของพลวัตความยากจนแต่ละประเภท

บทที่ 6

พลวัตความยากจนจากมุมมองของชาวบ้าน: วิธีวิเคราะห์เชิงคุณภาพ

6.1 บทนำ

ในช่วงสิบปีที่ผ่านมาได้มีความพยายามอย่างต่อเนื่องจากนักวิชาการในการศึกษาวิจัยและทำความเข้าใจเกี่ยวกับพลวัตความยากจนอย่างลึกซึ้ง โดยเฉพาะอย่างยิ่งความพยายามในการเชื่อมโยงวิธีการวิจัยเชิงคุณภาพและวิธีการเชิงปริมาณในการศึกษาพลวัตความยากจน โดยอาศัยข้อได้เปรียบหรือจุดแข็งของแต่ละรูปแบบที่แตกต่างกันเพื่อความเข้าใจที่เพิ่มมากขึ้นในความซับซ้อนของพลวัตความยากจน เนื่องจากพบว่ามีข้อจำกัดของการศึกษาความยากจนโดยอาศัยวิธีเชิงปริมาณอย่างเดียวหรือใช้วิธีเชิงคุณภาพวิธีใดวิธีหนึ่งเพียงอย่างเดียว (Lawson et al., 2007, Hulme, 2007, Addison et al., 2009)

สิ่งสำคัญของการศึกษาวิจัยคือไม่เพียงแต่การทำความเข้าใจถึงรูปแบบของพลวัตความยากจน แต่ยังมีความจำเป็นที่จะต้องเข้าใจเกี่ยวกับกระบวนการผลักดันหรือปัจจัยต่างๆ ที่มีอิทธิพลต่อพลวัตเหล่านั้น หรือพูดง่าย ๆ คือทำไมจึงเกิดการเปลี่ยนแปลงอย่างเป็นพลวัตของความยากจน ดังเช่นที่ Baulch และ Hoddinott (2000) ได้ระบุไว้ว่า เป็นสิ่งที่จำเป็นที่จะเรียนรู้มากกว่าในเรื่องของขบวนการที่ก่อให้เกิดการเคลื่อนไหวเปลี่ยนแปลงในระดับของชุมชนและครัวเรือน โดยจุดแข็งของวิธีการเชิงปริมาณคือความสามารถในการระบุรูปแบบและแยกแยะว่าครัวเรือนใดยากจนหรือไม่ ตกอยู่ในกลุ่มพลวัตใด และมีความสัมพันธ์กันอย่างไร (Identification and correlation) ในขณะที่จุดแข็งของวิธีเชิงคุณภาพสามารถอธิบายกระบวนการและปัจจัยตามบริบทของสาเหตุการเปลี่ยนแปลงของครัวเรือนในเชิงลึกได้ (Process elaboration) ในการศึกษาความยากจนของประเทศอุกันดา McGee (2000) กล่าวว่าวิธีการทั้งสองเสริมซึ่งกันและกันโดยข้อมูลการวิจัยเชิงคุณภาพได้เพิ่มความเข้าใจอย่างมากเกี่ยวกับการลดลงของอัตราความยากจนซึ่งเป็นข้อมูลการสำรวจเชิงปริมาณ โดยพบว่าบางผลลัพธ์ที่ได้จากคำอธิบายโดยวิธีการแบบมีส่วนร่วมช่วยให้ผลที่ได้การสำรวจมีความกระจ่างชัดเจนยิ่งขึ้น และสะท้อนให้เห็นว่าในบางประเด็นไม่สามารถที่จะอธิบายจากการสำรวจข้อมูลในเชิงปริมาณอย่างเดียว เธอได้สรุปว่าทั้งสองวิธีเติมเต็มซึ่งกันและกัน สอดคล้องและเข้ากันได้ซึ่ง “แง่มุมหนึ่งของการเติมเต็มซึ่งกันและกันคือว่า ผลจากการสำรวจให้ความกว้าง โดยครอบคลุมภาพตัวแทนทางสถิติทางเศรษฐกิจและสังคมทั้งหมด - ในขณะที่กระบวนการเชิงคุณภาพแบบมีส่วนร่วม ให้ความลึก และรายละเอียดในกระบวนการของความยากจน” ดังนั้นจึงเป็นที่เชื่อว่าการผสมผสานกันของวิธีการเชิงคุณภาพและปริมาณจะสามารถให้ความเข้าใจที่ดีกว่าและตอบคำถามงานวิจัยด้านความยากจนที่เกี่ยวข้องกับวิถีชีวิตของครัวเรือนซึ่งมีความซับซ้อนได้เป็นอย่างดี

สำหรับการศึกษาพลวัตความยากจนโดยทั่วไป จะอาศัยระเบียบวิธีวิจัย 2 วิธีหลัก ได้แก่ (i) วิธีการเชิงปริมาณที่ขึ้นอยู่กับข้อมูล Panel และ (ii) วิธีเชิงคุณภาพที่ขึ้นอยู่กับข้อมูลพลวัตของสภาพ

ความเป็นอยู่ตลอดเวลาโดยใช้แนวคิดทางสังคมและมนุษยวิทยาเช่นคำถามย้อนถึงเหตุการณ์ที่ผ่านมาแล้ว การสัมภาษณ์ประวัติชีวิต และวิธีการแบบมีส่วนร่วมจากชาวบ้าน Shaffer (2006) ระบุว่าแนวทางรวมทั้งสองระเบียบวิธีวิจัยเข้าด้วยกัน ประกอบด้วยสองแนวทาง แนวทางแรกคือ ‘การทำการวิเคราะห์พร้อมกัน (Putting together)’ ซึ่งเป็นการดำเนินการวิจัยโดยใช้ทั้งสองวิธีที่แยกกันแล้วจึงนำผลลัพธ์ที่ได้นำมาใส่เข้าไว้ในการศึกษาเดียวกัน ในขณะที่ แนวทางที่สองคือ ‘การผสมผสานกันทางระเบียบวิธี (Methodological intergration)’ ซึ่งเป็นการดำเนินการอย่างเป็นลำดับ โดยเริ่มจากวิธีใดวิธีหนึ่งก่อน และผลจากวิธีหนึ่งถูกนำไปใช้ในการออกแบบของอีกวิธีหนึ่ง โดยพบว่า ในปัจจุบัน การประยุกต์ใช้โดยการรวมวิธีเชิงปริมาณและเชิงคุณภาพในเรื่องพลวัตความยากจนยังมีอยู่น้อยมาก โดยเฉพาะอย่างยิ่งในกรณีศึกษาของประเทศไทยยังไม่มีการศึกษาอย่างจริงจัง งานวิจัยชิ้นนี้จึงถือเป็นงานชิ้นแรกที่ศึกษาเกี่ยวกับพลวัตความยากจนของครัวเรือนชาวนาในชนบทของไทย ซึ่งจะใช้วิธีการรวมกันทางระเบียบวิธีที่เป็นลำดับโดยใช้กรอบตัวอย่างของครัวเรือนที่ใช้ในการสำรวจ Panel survey แล้วจึงเลือกกลุ่มตัวอย่างครัวเรือนที่มีขนาดเล็กลงจากกลุ่มตัวอย่างเดิม และใช้ข้อมูลลักษณะของครัวเรือนจาก Panel survey เป็นฐานข้อมูลเบื้องต้นเพื่อนำไปใช้วิเคราะห์ต่อในเชิงคุณภาพทั้งการสัมภาษณ์กึ่งโครงสร้าง และสัมภาษณ์ประวัติชีวิต

เนื้อหาในบทนี้ประกอบด้วย 4 ส่วน ส่วนแรก กล่าวถึงวิธีการที่ใช้ในการศึกษา ได้แก่ ส่วนที่สอง นำเสนอนิยามความยากจนและการจำแนกกลุ่มความยากจนที่ได้มาจากการคิดเห็นของชาวบ้าน ส่วนที่สามอธิบายสาเหตุพลวัตความยากจนจากการประเมินโดยอาศัยมุมมองที่ได้รับจากชาวบ้าน ส่วนที่สี่แสดงผลจากการศึกษาประวัติชีวิตจากกลุ่มตัวอย่างครัวเรือน

6.2 วิธีการศึกษา

6.2.1 ขั้นตอนการศึกษา

งานวิจัยนี้อาศัยการเก็บและวิเคราะห์ข้อมูลเชิงคุณภาพ (Quantitative methods) ประกอบด้วย การสัมภาษณ์กึ่งโครงสร้าง (Semi-structured interviews) และการสัมภาษณ์เชิงลึกเกี่ยวกับประวัติชีวิต (Life history interviews) โดยวิธีการวิเคราะห์เชิงคุณภาพจะสามารถนำมาช่วยอธิบายผลที่ได้จากการวิเคราะห์ข้อมูลเชิงปริมาณให้เข้าใจได้อย่างลึกซึ้งและเพิ่มเติมในส่วนข้อมูลสนับสนุนที่ยังขาดอยู่ให้มีความสมบูรณ์มากยิ่งขึ้น ทั้งนี้ การวิเคราะห์ข้อมูลเชิงคุณภาพโดยการสัมภาษณ์พูดคุยโดยตรงจากชาวบ้านนับเป็นวิธีการศึกษาที่สร้างความเข้าใจ และเปิดโอกาสให้ได้รับทราบถึงความคิดเห็นของชาวบ้านต่อวิถีชีวิตความเป็นอยู่ของครัวเรือนและสภาพแวดล้อมต่างๆ รวมถึงปัจจัยที่เกี่ยวข้องกับชีวิตของครัวเรือนชาวนาในแต่ละช่วงชีวิต ทั้งปัจจัยทางด้านเศรษฐกิจ สังคม สิ่งแวดล้อม และวัฒนธรรมซึ่งมีความแตกต่างและหลากหลายในแต่ละพื้นที่ ซึ่งเป็นปัจจัยที่ข้อมูลเชิงปริมาณอาจจะเลยและไม่สามารถอธิบายและสะท้อนให้เห็นถึงความเป็นจริงที่เกิดขึ้นได้

ทั้งนี้ วิธีการศึกษาหลักประกอบด้วย 2 วิธีคือ

(1) การสัมภาษณ์กึ่งโครงสร้างกับครัวเรือน (Semi-structured interviews) โดยจะสอบถามพูดคุยและรับฟังความคิดเห็นจากหัวหน้าครัวเรือน ประกอบด้วยคำถามเกี่ยวกับ (i) ความหมายของความยากจนตามความเข้าใจของชาวบ้านซึ่งอาจมีความแตกต่างกันในแต่ละท้องถิ่นและภูมิภาค (ii) องค์ประกอบหรือลักษณะของครัวเรือนที่ตกในความยากจนและครัวเรือนที่ไม่ยากจนว่ามีลักษณะที่แตกต่างกันอย่างไร

(2) การสัมภาษณ์เชิงลึกเกี่ยวกับประวัติชีวิตของครัวเรือน (Life history interviews) เป็นการสัมภาษณ์จากครัวเรือนกลุ่มตัวอย่างที่ถูกคัดเลือกแบบสุ่มจำนวน 2 ครัวเรือนต่อกลุ่มพลวัตความยากจนเพื่อใช้เป็นตัวอย่างกรณีศึกษาจาก 4 กลุ่มพลวัตความยากจน (กลุ่มยากจนเรื้อรัง กลุ่มออกจากความยากจน กลุ่มเข้าสู่ความยากจน และกลุ่มไม่เคยจน) ทำให้มีครัวเรือนที่ถูกคัดเลือกทั้งสิ้น 16 ครัวเรือน (8 ครัวเรือนต่อจังหวัด) ประเด็นคำถามหลักของการสัมภาษณ์จะเกี่ยวกับการเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นในช่วงชีวิตและการเปลี่ยนแปลงลักษณะความเป็นอยู่ของครัวเรือนเมื่อเปรียบเทียบกับช่วงชีวิต 20 ปีที่ผ่านมาหรือในปี 2531 โดยข้อมูลและเนื้อหาที่ได้จากการสัมภาษณ์จะถูกนำมาวาดเส้นกราฟชีวิตของครัวเรือนเพื่อดูลักษณะและแนวโน้มการเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นในแต่ละช่วงเวลาของครัวเรือน รวมทั้งเหตุการณ์สำคัญที่มีผลกระทบต่อการเปลี่ยนแปลงดังกล่าว และสาเหตุและปัจจัยที่ครัวเรือนคิดว่ามีผลต่อการเปลี่ยนแปลงต่อชีวิตความเป็นอยู่ของครัวเรือน

6.2.2 การเลือกกลุ่มครัวเรือนตัวอย่าง

กลุ่มตัวอย่างเพื่อการสัมภาษณ์ประวัติชีวิตมีจำนวน 24 ครัวเรือนจากทั้งสองจังหวัดคือจังหวัดสุพรรณบุรีและขอนแก่นซึ่งเป็นตัวแทนของภาคกลางและภาคตะวันออกเฉียงเหนือตามลำดับ โดยคัดเลือกแบบสุ่มจากแต่ละกลุ่มพลวัตความยากจนที่ได้จากการวิเคราะห์เมตริกซ์การเปลี่ยนผ่าน (Transition matrix analysis) ในขั้นตอนวิธีวิเคราะห์เชิงปริมาณ โดยในแต่ละจังหวัด มีจำนวนครัวเรือนที่ถูกคัดเลือก 12 ครัวเรือน (หรือ 4 ครัวเรือนต่อหมู่บ้าน) นั่นคือในแต่ละหมู่บ้านจะมีครัวเรือนที่ได้รับการคัดเลือก 1 ครัวเรือนเพื่อเป็นตัวแทนของแต่ละกลุ่มพลวัตความยากจนซึ่งแบ่งออกเป็น 4 กลุ่ม ได้แก่ (1) กลุ่มจนเรื้อรัง (Chronic poor) (2) กลุ่มออกจากความยากจน (Move out of poverty) (3) กลุ่มเข้าสู่ความยากจน (Move into poverty) (4) กลุ่มไม่เคยจน (Never poor)

6.3 นิยามความยากจนและการกำหนดกลุ่มความยากจนจากมุมมองของชาวบ้าน

ในการศึกษาเกี่ยวกับความยากจน ประเด็นสำคัญที่ต้องทำความเข้าใจคือนิยามหรือความหมายของคำว่า “ยากจน” ซึ่งความหมายของคำว่ายากจนแตกต่างกันไปในแต่ละสังคม และแต่ละมุมมอง นอกจากนิยามความยากจนในรูปตัวเงินที่สะท้อนระดับรายได้หรือรายจ่ายที่ต่ำกว่าระดับเส้นความยากจนที่ประเมินว่าเป็นระดับที่จำเป็นต่อการดำรงชีพของมนุษย์ ซึ่งเป็นมุมมองของนักวิชาการส่วนใหญ่ ที่ให้การยอมรับและใช้กันอย่างแพร่หลายแล้ว การรับฟังและทำความเข้าใจถึงการให้นิยามความยากจนที่แตกต่างกันออกไปโดยผ่านมุมมองของผู้ที่ประสบกับความยากจนเองก็เป็นแนวทางสำคัญที่จะทำให้

สามารถสะท้อนความรู้สึกนึกคิดของชาวบ้าน และเข้าใจความยากจนได้อย่างชัดเจนและลึกซึ้งมากยิ่งขึ้น
 ดังจะเห็นได้จากหลายการศึกษาที่ได้ให้ความสำคัญกับการทำความเข้าใจในความหมายจากมุมมองของ
 คนจน และผลการสัมภาษณ์กลุ่มคนจนจากหลายประเทศที่รวบรวมไว้ในงาน Voices of the poor (Narayan
 et al, 2000; DFID, 2001)

Chambers (2007) ได้สรุปในงานวิจัยเมื่อเร็ว ๆ นี้เกี่ยวกับการวิเคราะห์ความยากจนว่ามีสามแนวคิด
 หลักสำหรับการศึกษาวิจัยเกี่ยวกับความยากจน

แนวคิดวิธีเชิงปริมาณ (Quantitative methods) หรือวิธีที่เริ่มจากศึกษาทฤษฎีก่อนแล้วจึง
 ตั้งสมมติฐานและทำการทดสอบสมมติฐานดังกล่าวเพื่อหาข้อสรุปที่จะยืนยันทฤษฎีดังกล่าว (Deductive
 approach) ซึ่งวิธีเชิงปริมาณนี้ตั้งอยู่บนการวัดออกมาเป็นตัวเงิน อาทิ การวัดเส้นความจน โดยในการ
 วิเคราะห์และได้มาของข้อมูลความยากจนนี้ได้รับมาจากการสำรวจโดยใช้แบบสอบถามที่เป็นวิธีการที่ให้
 กันแพร่หลาย

แนวคิดวิธีเชิงคุณภาพ (Qualitative methods) หรือวิธีมนุษยวิทยาเฉพาะอย่างที่มีมักจะเริ่มจากการ
 สังเกตสิ่งที่เกิดขึ้นอย่างเฉพาะเจาะจงก่อนนำไปสร้างรูปแบบความสัมพันธ์แล้วทำการทดสอบสมมติฐาน
 เพื่อสร้างเป็นทฤษฎีในภายหลัง (Inductive approach) โดยทั่วไปวิธีนี้จะเกี่ยวข้องกับการพูดคุย สังเกต
 เพื่อที่จะได้ข้อมูลเกี่ยวกับความสัมพันธ์ทางสังคม วัฒนธรรม และชุมชน. โดยส่วนใหญ่การศึกษาความ
 ยากจนภายใต้แนวคิดนี้ได้ถูกอธิบายในแง่ของความสัมพันธ์ทางและพฤติกรรมทางสังคมมากกว่าที่จะ
 เน้นไปที่ประเด็นของคำนิยามการวัดความยากจน

แนวคิดวิธีการแบบมีส่วนร่วมโดยอาศัยความเข้าใจและมุมมองของคนจนเอง (Participatory
 methods) ในวิธีนี้ขึ้นอยู่กับความเข้าใจความยากจนที่ได้จากประสบการณ์โดยตรงของคนจน ซึ่งสะท้อน
 แง่คิด มุมมองและทัศนคติของคนจนเอง รวมถึงความเป็นจริงของวิถีชีวิตความเป็นอยู่ของชุมชนและ
 ความแตกต่างทางวัฒนธรรมในแต่ละพื้นที่

ทั้งนี้ สามารถสรุปลักษณะความแตกต่างที่สำคัญโดยการเปรียบเทียบระหว่างวิธีการศึกษาความ
 ยากจนจากมุมมองของนักวิชาการและมุมมองคนจนเองได้ ดังนี้

มุมมองนักวิชาการ	มุมมองชาวบ้าน/ คนจน
Universal	Local, specific
Simplified	Complex
Reductionist	Holistic
Standardized	Diverse
Physical	Experiential
Quantified	Unquantified
Income poverty	Multi-dimensional poverty
Employment	Livelihood

Source: Chambers (1995)

6.3.1 นิยามความยากจนจากมุมมองของชาวบ้าน

ในการสัมภาษณ์ คำถามหลักที่ถามหัวหน้าครัวเรือนคือ “ท่านคิดว่าความยากจนมีความหมายว่าอย่างไร” ซึ่งพบว่าคำว่ายากจนในแต่ละจังหวัดมีภาษาท้องถิ่นที่แตกต่างกันออกไป ยกตัวอย่างเช่นในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ ศัพท์ท้องถิ่นของคำว่ายากจน มักจะใช้คำว่า “ทุกข์” ซึ่งในความเข้าใจของชาวบ้านโดยทั่วไปผู้ที่ประสบกับความทุกข์หมายความว่ารวมถึงผู้ที่ตกอยู่ในความยากลำบาก อดอยาก อดมือกินมือ ไม่มีอันจะกิน และมีความขัดสนในการดำรงอยู่ของชีวิต ทำให้ทราบในเบื้องต้นว่าชาวบ้านให้นิยามคำว่ายากจนที่ครอบคลุมในมิติที่หลากหลายและลึกซึ้งกว่าเพียงการขาดแคลนในมิติด้านรายได้เพียงอย่างเดียว

เมื่อประมวลความหมายของความยากจนที่ได้จากการสัมภาษณ์ชาวบ้านทั้งสองจังหวัดแล้ว ทำให้สามารถสรุปความหมายของความยากจนที่ชาวบ้านส่วนใหญ่ให้นิยามไว้โดยรวมได้ดังนี้

ความขาดแคลนในรูปของทรัพย์สินที่ใช้สำหรับยังชีพ ทั้งที่เป็นตัวเงิน และสินทรัพย์ทางกายภาพที่สำคัญ ได้แก่ ที่ดินทำกิน ที่อยู่อาศัย รวมถึงเครื่องมือเครื่องใช้ในการทำมาหากิน

การมีภาระหนี้สินมาก รายได้ไม่เพียงพอต่อรายจ่ายต้องกู้ยืมจากผู้อื่น

ความไม่มั่นคงด้านการประกอบอาชีพ ความยากลำบากในการหาเลี้ยงชีพ ทำงานหาเช้ากินค่ำ

สุขภาพร่างกายไม่ดี ทั้งจากโรคภัยไข้เจ็บและอายุที่มากขึ้น จนไม่สามารถทำอะไรได้เอง

สถานะทางสังคมต่ำ การไม่ได้รับการยอมรับนับถือจากบุคคลอื่นในสังคม หรือไม่ได้รับความช่วยเหลือเมื่อมีปัญหา

การขาดโอกาสในการเข้าถึงทรัพยากรโครงสร้างพื้นฐานต่างๆ ที่สนับสนุนและเป็นประโยชน์ต่อการทำมาหาเลี้ยงชีพ เช่น การศึกษา การสาธารณสุข การคมนาคม

ความลำบากใจ หรือที่เรียกว่าจนใจ ความท้อแท้ หดหู่ รวมไปถึงการโดนทอดทิ้ง อยู่ลำพังคนเดียว ไม่มีลูกหลานสนใจเลี้ยงดู

ความเกียจคร้าน ไม่ขยันทำมาหากิน

จากนิยามความยากจนที่สรุปได้จากการสัมภาษณ์ความคิดเห็นของชาวบ้านสะท้อนว่ามุมมองของชาวบ้านเห็นว่าความยากจนเกี่ยวข้องกับกำเริบของการเป็นเจ้าของทรัพย์สินที่สำคัญสำหรับการดำรงชีพมากกว่าการมองระดับรายได้เป็นสำคัญเพียงอย่างเดียว นั่นคือคนจนไม่ใช่คนที่ไม่มีรายได้ แต่ยังหมายความว่ารวมถึงคนที่ไม่มีที่ดิน ไม่มีที่อยู่อาศัย ซึ่งสอดคล้องกับหลายผลการศึกษา อาทิ งานศึกษา Consult with the poor โดย Paitoonpong (1999) ที่สรุปว่าความจนในมุมมองของคนจนนั้นไม่ได้มองเพียงแค่การขาดแคลนรายได้ แต่ครอบคลุมกว้างไปถึงการขาดแคลนความอยู่ดีมีสุขและการมีคุณภาพชีวิตที่ดี ซึ่งได้แก่การครอบครองทรัพย์สินทั้งที่อยู่อาศัย ที่ดิน การมีงานทำ สุขภาพแข็งแรง และการมีครอบครัวที่อบอุ่น เป็นต้น รวมทั้งงานวิจัยเกี่ยวกับการพัฒนาเครื่องชี้วัดความยากจนเชิงโครงสร้างสำหรับประเทศไทยโดยอาจารย์วิทยากร เชียงกูลและคณะ (2545) ที่กล่าวว่าตัวชี้วัดความยากจนควรมีความหมายกว้างกว่าการวัดในเชิงรายได้ นั่นคือ ควรจะมองความยากจนในเชิงโครงสร้างที่สะท้อนมิติคุณภาพชีวิตของประชาชนด้วย เป็นความยากจนขัดสนทั้งในด้านเศรษฐกิจ สังคม การเมือง และ

วัฒนธรรม ซึ่งครอบคลุมองค์ประกอบต่างๆ อาทิ การถือครองทรัพย์สินที่ใช้เป็นปัจจัยการผลิต การดำรงชีพ ภาระหนี้สิน การเข้าถึงทรัพยากรและบริการทั้งสังคม การมีส่วนร่วมทางสังคมและการเมือง ความสามารถในการพึ่งตนเอง เป็นต้น

6.3.2 การจำแนกครัวเรือนตามกลุ่มความยากจน

นอกเหนือจากนิยามความหมายของคำว่ายากจนที่สัมภาษณ์จากชาวบ้านแล้ว ประเด็นที่สำคัญอีกประการคือการให้ชาวบ้านจำแนกความยากจนออกเป็นกลุ่มต่างๆ²⁵ เนื่องจากแต่ละครัวเรือนมีสภาพความเป็นอยู่และฐานะที่แตกต่างกัน การแบ่งสภาพความเป็นอยู่และฐานะครัวเรือนออกเป็นกลุ่มจะทำให้สามารถเปรียบเทียบครัวเรือนว่าแต่ละครัวเรือนใดตกอยู่ในกลุ่มยากจนใดบ้าง นอกจากนี้ ยังทำให้ทราบถึงความเห็นของชาวบ้านว่าปัจจัยหรือคุณลักษณะใดที่ชาวบ้านเห็นว่ามีสำคัญต่อการกำหนดความยากจน ในการสัมภาษณ์ ผู้วิจัยเริ่มจากคำถามว่า “ท่านคิดว่ามีความแตกต่างระหว่างครัวเรือนภายในชุมชนหรือหมู่บ้านหรือไม่” ซึ่งหากมีความแตกต่าง จึงใช้คำถามต่อว่า “หากแบ่งครัวเรือนในหมู่บ้านออกเป็น 3 กลุ่ม²⁶ คือ กลุ่มยากจน กลุ่มปานกลาง (พออยู่พอกิน) และกลุ่มรวย ท่านคิดว่าลักษณะของครัวเรือนในแต่ละกลุ่มแตกต่างกันอย่างไร และประกอบด้วยปัจจัยสำคัญใดบ้าง โปรดอธิบาย”

ผลที่ได้จากการสัมภาษณ์ครัวเรือนส่วนใหญ่แสดงในตารางข้างล่าง สรุปได้ว่า

ลักษณะสำคัญของกลุ่มยากจน คือ ไม่มีที่ดินทำกิน ไม่มีงานทำหรือไม่มีอาชีพที่มั่นคงแน่นอน และมีรายได้ไม่พอต่อการใช้จ่ายโดยเฉพาะเพื่อซื้ออาหารในแต่ละวัน บางครั้งต้องไปขอข้าวผู้อื่นกิน หรือต้องซื้อข้าวกิน โดยมีข้อสังเกตคือชาวบ้านในภาคตะวันออกเฉียงเหนือจะกล่าวถึงลักษณะของครัวเรือนที่ยากจนที่สำคัญคือไม่มีข้าวเพียงพอ ต้องไปซื้อข้าวกิน เนื่องจากไม่มีที่นา ในขณะที่ชาวบ้านในภาคกลางไม่ได้ระบุถึงลักษณะดังกล่าว เนื่องจากส่วนใหญ่ครัวเรือนชาวนาในภาคกลางจะซื้อข้าวกินอยู่แล้ว ส่วนข้าวที่ปลูกมีเอาไว้ขาย นอกจากนี้ คนยากจนยังต้องหยิบยืมหรือกู้เงินจากผู้อื่นทำให้มีภาระหนี้สินมาก

ลักษณะของกลุ่มอยู่ในฐานะปานกลาง หรือพออยู่พอกิน คือ มีที่ดินทำกินเป็นของตัวเอง (เฉพาะในภาคตะวันออกเฉียงเหนือที่ระบุว่าเป็นครัวเรือนที่สามารถปลูกข้าวกินเอง และมีปริมาณข้าวเพียงพอสำหรับบริโภคในครัวเรือน ไม่ต้องไปซื้อ) สมาชิกครัวเรือนส่วนใหญ่มีอาชีพที่มั่นคง มีรายได้ประจำและเพียงพอต่อการใช้จ่ายในชีวิตประจำวัน ไม่ต้องกู้ยืมผู้อื่น

ลักษณะของกลุ่มที่ร่ำรวย คือ มีที่ดินหลายผืน และ/หรือมีขนาดใหญ่ ครอบครองทรัพย์สินเงินทองจำนวนมาก มีบ้านหลังใหญ่ ยานพาหนะหลายคัน และมีเงินออมเหลือเก็บมาก

²⁵ ดัดแปลงมาจากวิธีจัดลำดับฐานะความเป็นอยู่ (Wealth ranking) (Chambers, 1994)

²⁶ สาเหตุที่แบ่งออกเป็น 3 กลุ่ม เนื่องจากการศึกษานี้ต้องการศึกษาเกี่ยวกับพลวัตความยากจนซึ่งพิจารณาว่าครัวเรือนยากจนหรือไม่ยากจน โดยเปรียบเทียบระหว่าง 2 ช่วงเวลา

ทั้งนี้ ในงานวิจัยนี้กำหนดให้ครัวเรือนที่มีลักษณะอยู่ในกลุ่มปานกลาง ถือเป็นระดับครัวเรือนที่หลุดพ้นจากความยากจนหรือเป็นครัวเรือนที่ไม่จนตามมุมมองที่ประเมินโดยชาวบ้านเอง (Cut off poverty category)

ตาราง 6.1 การจำแนกกลุ่มฐานะความเป็นอยู่ของครัวเรือนและลักษณะสำคัญในแต่ละกลุ่ม

ลำดับ	กลุ่ม (ภาษากลาง)	กลุ่ม (ภาษาอีสาน)	รายละเอียด
1	ยากจน	ทุกข์, ยาก, อืด	ไม่มีที่ดินทำกิน หรือมีที่ดินทำกินขนาดเล็กมากน้อยกว่า 2 ไร่* (โดยมากเป็นที่ดินเฉพาะพื้นที่อยู่อาศัย ไม่มีที่นาหรือที่ดินทำการเกษตร) หัวหน้าครัวเรือนและสมาชิกในครัวเรือนส่วนใหญ่ไม่มีงานทำ หรือไม่มีอาชีพที่แน่นอน รับจ้างรายวัน หาเช้ากินค่ำ รายได้น้อยไม่พอกิน รายได้ไม่เพียงพอต่อการใช้จ่ายอาหารประจำวัน อดมื้อกินมื้อ มีข้าวไม่พอกิน มีภาระหนี้สินมาก ต้องขอหรือกู้ยืมจากผู้อื่น ไม่มีมรดกตกทอดจากปู่ย่าตายายพ่อแม่ บ้านไม่ผูกพัน หลังคารั่ว ฝาผนังบ้านไม่ครบสี่ด้าน
2	ปานกลาง/ พออยู่พอกิน	พออยู่พอกิน	เป็นเจ้าของที่ดินทำกิน ขนาดประมาณ 3-10 ไร่ หัวหน้าครัวเรือนและสมาชิกส่วนใหญ่มีอาชีพที่มั่นคง มีรายได้ประจำ มีรายได้และทรัพย์สินที่เพียงพอต่อการดำรงอยู่
3	รวย	บ่ออืดบ่ออยาก, ไคแน	เป็นเจ้าของที่ดินจำนวนหลายผืน และมีที่ดินขนาดใหญ่มากกว่า 10 ไร่ มีรายได้และทรัพย์สินมาก ได้แก่ มีบ้านหลังใหญ่ รถหลายคัน มีเงินออมมาก มีมรดกตกทอดจำนวนมาก

หมายเหตุ: * ขนาด 2 ไร่เป็นค่าเฉลี่ยโดยประมาณที่ได้จากการบอกเล่าของครัวเรือน

6.4 รูปแบบและปัจจัยที่มีอิทธิพลต่อพลวัตความยากจนจากมุมมองของชาวบ้าน

คำถามหลักของงานวิจัยนี้คือ “อะไรเป็นปัจจัยหรือสาเหตุสำคัญที่ก่อให้เกิดพลวัตความยากจน ทำไมบางครัวเรือนถึงสามารถก้าวออกจากความยากจนได้ และบางครัวเรือนตกเข้าสู่ความยากจนเมื่อเวลาผ่านไป ในขณะที่บางครัวเรือนกลับยังคงอยู่ในความยากจนอย่างต่อเนื่อง” ทั้งนี้ เนื่องจากแต่ละประเภทของกลุ่มพลวัตความยากจนมีปัจจัยหรือสาเหตุที่กำหนดแตกต่างกันออกไป ซึ่งจะส่งผลต่อการกำหนดนโยบายเพื่อแก้ไขปัญหาที่แตกต่างกัน (Baulch and Hoddinott, 2000; McKay and Lawson, 2002) เพื่อที่จะตอบคำถามดังกล่าว การผสมผสานระหว่างวิธีวิเคราะห์เชิงปริมาณและเชิงคุณภาพได้ถูกนำมาประยุกต์ใช้กับงานวิจัยชิ้นนี้

อย่างไรก็ดี ตัวอย่างงานวิจัยที่ประยุกต์ของการรวมวิธีเชิงปริมาณและเชิงคุณภาพในเรื่องพลวัตความยากจนยังอยู่จำนวนน้อยมากเพื่อที่จะรวมสองวิธีนี้เข้าด้วยกัน โดยเกือบทั้งหมดได้ใช้วิธีการผสมผสานกันทางระเบียบวิธีอย่างเป็นลำดับขั้น (Sequential integration) นั่นคือ ในการศึกษาพลวัตความยากจน อาศัยสองวิธีการหลัก ได้แก่ (i) วิธีการเชิงปริมาณที่ขึ้นอยู่กับข้อมูล Panel และ (ii) วิธีเชิงคุณภาพขึ้นอยู่กับข้อมูลที่ยึดกับหลักของพลวัตของสภาพความเป็นอยู่ตลอดเวลา รวมไปถึงวิธีทางสังคมและมนุษยวิทยา เช่น การสัมภาษณ์กึ่งครัวเรือน ประวัติชีวิต และชนิดอื่นๆ ของวิธีการแบบมีส่วนร่วม (McKay and Lawson, 2002, Hulme, 2007) ทั้งนี้ การผสมผสานกรอบตัวอย่างจากข้อมูล Panel จะถูกนำไปใช้ในวิธีเชิงคุณภาพแต่เป็นกลุ่มตัวอย่างที่มีจำนวนเล็กลง และผลทางเศรษฐมิติและการอธิบายที่ได้จากการวิเคราะห์เชิงปริมาณจะถูกนำไปใช้สำหรับการออกแบบการสัมภาษณ์เชิงคุณภาพ และเป็นที่คาดหวังว่าผลจากการสัมภาษณ์เชิงลึกจากวิธีเชิงคุณภาพจะมาช่วยตรวจสอบความถูกต้องและอธิบายเพิ่มเติมของข้อมูลสถิติและผลวิเคราะห์ทางเศรษฐมิติที่ได้จากวิธีเชิงปริมาณ (Data triangulation)

ตัวอย่างที่ผ่านมาของงานวิจัยที่ใช้การประยุกต์วิธีแบบผสมผสานในการศึกษาปัจจัยกำหนดพลวัตความยากจนของประเทศกำลังพัฒนา ได้แก่

งานศึกษาพลวัตความยากจนในประเทศอูกานดาของ Bird and Shinyekwa (2003) ซึ่งดูเหมือนว่าจะเป็นความพยายามเริ่มแรกที่จะตรวจสอบการเข้าและออกจากความยากจนของครัวเรือนในชนบทโดยอาศัยข้อมูลจากการสัมภาษณ์ประวัติชีวิตเชิงคุณภาพ ผลการศึกษาพบว่านอกเหนือจากการสูญเสียสินทรัพย์ของครัวเรือนและเหตุการณ์ที่เกิดขึ้นโดยทันทีทันใด (Idiosyncratic shocks) อาทิ ความเจ็บป่วย การหย่าร้าง การเสียชีวิตของหัวหน้าครัวเรือน เป็นต้น ซึ่งเป็นปัจจัยสำคัญที่ทำให้ครัวเรือนเข้าสู่ความยากจนแล้ว จากการสัมภาษณ์พบว่าปัจจัยที่มีความสำคัญความสัมพันธ์ของเพศชายและหญิงที่แย่ง และ การบริโภคแอลกอฮอล์ที่เกินความจำเป็นก็เป็นปัจจัยสำคัญที่ผลักดันให้คนไปสู่ความยากจน และการเผชิญกับเหตุการณ์ที่เกิดขึ้นโดยทันทีทันใดเหล่านั้นซ้ำแล้วซ้ำเล่า นับเป็นอุปสรรคสำคัญที่ยับยั้งไม่ให้ครัวเรือนก้าวออกจากความยากจน

ต่อมา Sen (2003) ได้พัฒนางานศึกษาพลวัตความยากจนในประเทศบังกลาเทศระหว่างปี 1987 และ 2000 โดยเริ่มจากการใช้วิธีเชิงปริมาณในการหารูปแบบพลวัตความยากจนและใช้ข้อมูล

อธิบายลักษณะสำคัญและการครอบครองสินทรัพย์ต่างๆ ของแต่ละกลุ่มความยากจน หลังจากนั้นจึงใช้วิธีเชิงคุณภาพเพื่อสัมภาษณ์กลุ่มตัวอย่างที่ได้จากวิธีเชิงปริมาณโดยแบ่งตามรูปแบบของพลวัตความยากจน ผลการศึกษาพบว่าปัจจัยหลักที่ทำให้ครัวเรือนออกจากความยากจนได้โดยวิธีเชิงปริมาณและวิธีเชิงคุณภาพให้ผลสอดคล้องกัน โดยปัจจัยที่อธิบายการออกจากความยากจนประกอบด้วย การครอบครองสินทรัพย์กายภาพและสินทรัพย์ทุนมนุษย์เพิ่มขึ้น การเปลี่ยนแปลงเชิงโครงสร้างประชากรโดยมีจำนวนสมาชิกในวัยแรงงานเพิ่มขึ้นในขณะที่สมาชิกวัยพึ่งพิงลดลง และการเพิ่มขึ้นของการครอบครองที่ดิน ในขณะที่เมื่อพิจารณาปัจจัยที่ทำให้ครัวเรือนตกเข้าสู่ความยากจน พบว่าวิธีเชิงปริมาณและเชิงคุณภาพให้ผลในทางตรงข้าม นั่นคือ วิธีเชิงปริมาณระบุว่าปัจจัยที่สำคัญมากที่สุดได้แก่ ปัจจัยที่มีผลต่อการเปลี่ยนแปลงวัฏจักรชีวิต และการเปลี่ยนแปลงโครงสร้างประชากร (Life cycle factors) อาทิ จำนวนสมาชิกในครัวเรือนที่ทำงานที่ลดลง อัตราพึ่งพิงสูง นอกจากนี้ยังเป็นผลจากการที่ครัวเรือนไม่สามารถปรับเปลี่ยนไปประกอบอาชีพนอกภาคเกษตรได้ รวมถึงผลจากการครอบครองสินทรัพย์ต่างๆ ของครัวเรือนที่ลดลงจากเดิม อาทิ ที่ดิน และสินทรัพย์ทุนมนุษย์ ในขณะที่วิธีเชิงคุณภาพอธิบายสาเหตุและปัจจัยที่มีผลกระทบมากที่สุดต่อการเข้าสู่ความยากจนเพิ่มเติม นั่นคือปัจจัยที่เกิดจากวิกฤตที่ไม่คาดคิดมาก่อน (Crisis factors) อาทิ การเจ็บป่วย การเสียชีวิต และอุบัติเหตุจากธรรมชาติ และปัจจัยวัฏจักรชีวิตเป็นปัจจัยที่มีความสำคัญรองลงมาการอธิบายการทำให้ครัวเรือนกลับเข้าสู่ความยากจน ซึ่งผลการศึกษาดังกล่าว สอดคล้องกันกับงานวิจัยของ Quisumbing (2007) ที่ทำการศึกษาความยากจนในบังคลาเทศเช่นกัน และสรุปว่าปัจจัยวัฏจักรชีวิตและโครงสร้างประชากรมีความสำคัญมากในการอธิบายการ

งานวิจัยของ Lawson, McKay and Okidi (2006) ได้พยายามต่อไปในการรวมวิธีเชิงคุณภาพและวิธีเชิงปริมาณสำหรับการบ่งชี้ปัจจัยที่สำคัญที่มีผลต่อพลวัตความยากจนในประเทศอุกันดา ทั้งการคงอยู่ของความยากจนและการเปลี่ยนผ่านของความยากจน งานวิจัยได้ยืนยันว่าผลที่ได้จากการวิจัยเชิงคุณภาพโดยการสัมภาษณ์กลุ่มแบบมีส่วนร่วมช่วยในการอธิบายเพิ่มเติมจากข้อมูลที่มีอยู่แล้วที่ได้จากการสำรวจจากแบบสอบถามโดยวิธีเชิงปริมาณ โดยพบว่าผลจากวิธีเชิงปริมาณได้วิเคราะห์ว่าปัจจัยในการครอบครองสินทรัพย์ ปัจจัยเชิงโครงสร้างประชากร อัตราการพึ่งพิง และขนาดของครัวเรือน เป็นปัจจัยสำคัญที่มีอิทธิพลต่อการเข้าออกจากความยากจน ในขณะเดียวกัน ผลจากการสัมภาษณ์เชิงคุณภาพได้ชี้ให้เห็นว่าพฤติกรรมติดเครื่องดื่มแอลกอฮอล์ ขนาดครอบครัวที่ใหญ่ การสูญเสียทรัพย์สิน การเสียชีวิตของคู่ชีวิตและการหย่าร้าง เป็นปัจจัยที่มีผลต่อการเปลี่ยนผ่านของความยากจนเช่นกัน

สำหรับงานวิจัยในประเทศไทยพบว่า การศึกษาเกี่ยวกับครัวเรือนชาวนาในประเทศไทยในช่วงก่อนหน้าเป็นการศึกษาในลักษณะใช้วิธีวิจัยเชิงคุณภาพบนพื้นฐานแนวคิดมานุษยวิทยาและประวัติศาสตร์เป็นหลัก ตัวอย่างเช่น โครงการวิจัยเศรษฐกิจชุมชนหมู่บ้านไทย ประกอบด้วย งานวิจัยการเปลี่ยนแปลงของเศรษฐกิจชาวนาอีสาน (มณีมัย ทองอยู่, 2546) งานวิจัยเศรษฐกิจชุมชนภาคกลาง (พอพันธ์ อูยานนท์, 2546) เป็นต้น ซึ่งงานวิจัยดังกล่าวมีวัตถุประสงค์หลักเพื่อศึกษาถึงการปรับเปลี่ยนโครงสร้างของเศรษฐกิจชุมชน ทั้งในแง่การผลิต แรงงาน ความสัมพันธ์ของชนชั้นในหมู่บ้าน เพื่อวิเคราะห์การเปลี่ยนแปลงของวิถีชีวิตความเป็นอยู่และสิ่งแวดล้อมที่เกิดขึ้น แต่ไม่ได้ศึกษาเกี่ยวกับความยากจนของ

ชุมชนชาวนาโดยตรง ในขณะที่การศึกษาของสำนักงานคณะกรรมการพัฒนาการเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ (2545) มีการศึกษาปัจจัยที่มีผลกระทบต่อความยากจนโดยอาศัย 2 แนวทางหลัก วิธีแรกเป็นการศึกษาโดยใช้วิธีทางสถิติวิเคราะห์แบบ Multivariate Analysis²⁷ และวิธีที่สอง เป็นการประเมินสาเหตุของปัญหาความยากจนแบบมีส่วนร่วม²⁸ คือการเปิดโอกาสให้คนในท้องถิ่นที่รวมถึงคนจนและคนด้อยโอกาสได้เข้ามามีส่วนร่วมในการวิเคราะห์สาเหตุของปัญหาความยากจนที่คนในชุมชนประสบอยู่ อย่างไรก็ตาม การศึกษาดังกล่าวเป็นการศึกษาบนฐานข้อมูลสำรวจภาวะเศรษฐกิจและสังคมครัวเรือนในปี 2543 เพียงปีเดียวเท่านั้น จึงกล่าวได้ว่ายังไม่มีการศึกษาชั้นใดเลยที่ศึกษาเกี่ยวกับพลวัตความยากจนในประเทศไทยบนการเปรียบเทียบข้อมูล 2 ช่วงเวลา

6.4.1 รูปแบบพลวัตความยากจนจากมุมมองของชาวบ้าน

การสัมภาษณ์ความคิดเห็นของหัวหน้าครัวเรือนจำนวน 240 ครัวเรือน เกี่ยวกับความเห็นต่อสภาพความเป็นอยู่และฐานะความยากจนของครัวเรือนตนเองโดยเป็นการประเมินโดยหัวหน้าครัวเรือนเอง²⁹ เป็นแนวทางที่จะได้รับทราบความเห็นและสะท้อนความรู้สึกของชาวบ้านที่เผชิญกับความเป็นจริงของสภาพชีวิตความเป็นอยู่ของตัวเองว่าชาวบ้านมีมุมมองความเห็นที่ครัวเรือนตนเองนั้นมีสภาพความเป็นอยู่และฐานะอย่างไร และใช้หลักเกณฑ์ใดในการมองและจำแนกฐานะของครัวเรือนออกเป็นกลุ่มต่างๆ ดังที่แสดงในหัวข้อ 6.3.2 โดยภายหลังจากครัวเรือนบอกลักษณะของครัวเรือนยากจน ปานกลาง รวย ตามความเห็นของตนแล้ว จึงตั้งคำถามต่อว่า “ท่านคิดว่าในปัจจุบัน (ปี 2552) ครัวเรือนของท่านมีชีวิตความเป็นอยู่ที่มีลักษณะอยู่ในกลุ่มใด ยากจน ปานกลาง รวย” ทั้งนี้ เกณฑ์ที่ใช้ในการประเมินว่าครัวเรือนตนเองจนหรือไม่จน จะใช้ลักษณะที่ได้สัมภาษณ์ไปในหัวข้อ 6.3.2 เป็นเกณฑ์ใช้ในการตัดสินว่าครัวเรือนตนเองตกอยู่ในสถานะใด และเพื่อเปรียบเทียบการเปลี่ยนแปลงจากช่วง 20 ปีก่อน จะตั้งคำถามต่อว่า “ท่านคิดว่าในปี 2531 ครัวเรือนของท่านมีชีวิตความเป็นอยู่แตกต่างจากในปัจจุบันอย่างไร ดีขึ้น ไม่เปลี่ยนแปลง หรือแย่ลง และหากให้ประเมิน ท่านคิดว่าครัวเรือนท่านในช่วงเวลานั้นอยู่ในกลุ่มใด ยากจน ปานกลาง รวย”³⁰ ในกรณีที่ครัวเรือนเห็นว่ามีสภาพความเป็นอยู่ในกลุ่มยากจน หรือกลุ่มรวย

²⁷ Deolalokar, Anil. (2002) Poverty Profile, Determinants of Poverty, and Government Social Assistance to the Poor in Thailand: Results from the Socioeconomic Survey 2000 รายงานวิจัยเบื้องต้น เสนอต่อสำนักงานคณะกรรมการพัฒนาการเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ.

²⁸ ศิริรัตน์ ธาณิธมานนท์ และคณะ (๒๕๔๕) วิธีการประเมินปัญหาความยากจนแบบมีส่วนร่วม รายงานวิจัยเบื้องต้น เสนอต่อสำนักงานคณะกรรมการพัฒนาการเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ.

²⁹ หัวหน้าครัวเรือนที่ถูกสัมภาษณ์เป็นบุคคลที่อาศัยอยู่ในครัวเรือนทั้งในปี 2531 และ 2552 โดยร้อยละ 52 ของครัวเรือนทั้งหมด ยังเป็นหัวหน้าครัวเรือนคนเดิม

³⁰ เพื่อเป็นการช่วยระลึกย้อนความทรงจำของชาวบ้าน ผู้วิจัยจะใช้วิธีการสร้างกรอบเวลา (Chronological template) ขึ้นมา และสอบถามโดยยึดปีที่เกิดเหตุการณ์สำคัญๆ ที่เกิดในปี 2531 และช่วงเวลาใกล้เคียง ทั้งเหตุการณ์ที่เกิดในระดับครัวเรือน (อาทิ ปีแต่งงาน ปีเกิดของลูก หลาน) ระดับหมู่บ้าน (อาทิ ปีตามการบริหารงานของผู้ใหญ่บ้าน ปีเริ่มสร้างถนน ชุดคลอง) และระดับประเทศ (อาทิ ปีในช่วงการปกครองของรัฐบาลต่างๆ ปีที่เกิดภัยธรรมชาติ เช่น น้ำท่วม ภัยแล้ง) ซึ่งพบว่าชาวบ้านส่วนใหญ่สามารถจดจำเหตุการณ์ต่างๆ ที่เกิดได้เป็นอย่างดี

เหมือนกันทั้งสองช่วงเวลา จะสอบถามต่อโดยให้ครัวเรือนเปรียบเทียบการเปลี่ยนแปลงจาก 20 ปีก่อน (ปี 2531) ว่าเป็นอยู่ที่ดีขึ้น ไม่เปลี่ยนแปลง หรือแย่ลงอย่างไร ซึ่งจะทำให้ได้รับรู้ถึงแนวโน้มการเปลี่ยนแปลงในรายละเอียดมากขึ้น เนื่องจากหากครัวเรือนอยู่ในความยากจนทั้งสองช่วงเวลา หรือยากจนเรื้อรัง มีความเป็นไปได้ที่ครัวเรือนจะมีชีวิตความเป็นอยู่ที่ดีขึ้นแต่ยังไม่สามารถทำให้หลุดพ้นจากความยากจนได้ ในทางตรงข้าม ครัวเรือนที่ไม่ตกอยู่ในความยากจน ก็มีความเป็นไปได้ที่จะเผชิญกับชีวิตความเป็นอยู่ที่ย่ำแย่แต่ยังไม่ถึงขั้นที่ทำให้เข้าสู่ความยากจน

จากผลประเมินที่ได้จากความคิดเห็น ทำให้สามารถนำมาสร้างเมตริกซ์รูปแบบพลวัตความยากจนจากมุมมองของชาวบ้าน โดยภาพรวมทั้งประเทศ สัดส่วนครัวเรือนที่เห็นว่าตัวเองสามารถออกจากความยากจนได้ร้อยละ 35 ครัวเรือนที่เห็นว่าตัวเองเข้าสู่ความยากจนประมาณร้อยละ 6 ซึ่งผลปรากฏออกมาใกล้เคียงกับรูปแบบที่ได้จากการคำนวณดัชนีความยากจนโดยใช้เส้นความยากจน ที่แสดงในหัวข้อ 4.4.1 แต่จะเห็นอย่างชัดเจนว่าครัวเรือนมีความเห็นว่าตัวเองไม่เคยจนมากที่สุด คือประมาณร้อยละ 50 และมากกว่าสัดส่วนที่คำนวณจากเส้นความยากจนร้อยละ 40 ในขณะที่กลุ่มที่เห็นว่าตัวเองจนเรื้อรังอยู่ที่ร้อยละ 8 ต่ำกว่าร้อยละ 10 ที่คำนวณจากเส้นความยากจน ทั้งนี้ สะท้อนให้เห็นว่าแม้ข้อมูลที่ได้จากเส้นความยากจนจะระบุว่าครัวเรือนตกอยู่ในความยากจนเรื้อรัง แต่จากการสัมภาษณ์พบว่าโดยส่วนใหญ่ชาวบ้านยังคงมองว่าครัวเรือนของตัวเองอยู่ในระดับที่พออยู่พอกินมาโดยตลอดยี่สิบปีที่ผ่านมา โดยชาวบ้านโดยเฉพาะผู้สูงอายุให้เหตุผลว่า “ในอดีตแม้จะมีแหล่งหารายได้หรือการประกอบอาชีพน้อยกว่าในปัจจุบัน ก็ไม่ได้มองว่าเป็นความจน เนื่องจากแม้รายได้จะต่ำ แต่ก็สามารถหาปลูกข้าวกินเองได้ มีข้าวกินตลอดปี อยากริมากินน้อยแค่ไหนก็ได้ ส่วนอาหารก็หาได้ไม่ยากและไม่ต้องซื้อ เช่น ผักผักในสวนครัว กบ ปลาในห้วยในหนอง มีอุดมสมบูรณ์ ทำให้ความรู้สึกว่าสมัยก่อนมีชีวิตความเป็นอยู่ที่ดีแม้ไม่ต้องมีเงินเลย แต่ปัจจุบันนี้เงินร่อยบาทเท่ากับเงินสิบบาทสมัยก่อน หาได้มาก ก็ใช้ไปมาก”

แนวโน้มดังกล่าวพิจารณาได้จากความสัมพันธ์ในรูปเมตริกซ์ของพลวัตความยากจนกลุ่มต่างๆ เปรียบเทียบระหว่างที่พลวัตความยากจนที่คำนวณจากเส้นความยากจนและที่ประเมินจากมุมมองของชาวบ้าน ซึ่งแสดงว่าร้อยละ 60 ของครัวเรือนที่อยู่ใต้เส้นความยากจนและเป็นครัวเรือนยากจนเรื้อรังมองว่าครัวเรือนตนเองยากจนเรื้อรัง ในขณะที่อีกร้อยละ 30 กลับมองว่าตนเองไม่เคยอยู่ในความยากจน สะท้อนให้เห็นว่าส่วนต่างดังกล่าวสะท้อนให้เห็นว่ามีบางครัวเรือนที่พอใจกับชีวิตความเป็นอยู่ของตนเอง และไม่ได้มองว่าตัวเองยากจน (Satisfied poor) ในขณะเดียวกัน ประมาณร้อยละ 3 ของครัวเรือนที่ไม่เคยยากจนที่วัดโดยเส้นความยากจนกลับมีความเห็นว่าครัวเรือนตนเองอยู่ในความยากจนเรื้อรัง สะท้อนให้เห็นว่ามีบางปัจจัยที่ส่งผลให้ครัวเรือนยังคงไม่พอใจกับชีวิตความเป็นอยู่ของตนเอง (Dissatisfied nonpoor) นอกจากนี้ ประมาณร้อยละ 68 ของครัวเรือนที่ออกจากเส้นความยากจนได้ ประเมินว่าตัวเองมีสภาพความเป็นอยู่ที่ดีขึ้นและก้าวออกจากความยากจนได้ ในขณะที่ร้อยละ 47 ของครัวเรือนที่เข้าสู่ความยากจนตามการวัดเส้นความยากจน ประเมินว่าครัวเรือนของตนเองมีความลำบากและตกอยู่ในความ

ยากจน และอีกร้อยละ 26 ของครัวเรือนที่เข้าสู่ความยากจนตามการวัดเส้นความยากจน กลับมองว่า ครัวเรือนตัวเองออกจากความยากจนได้

ตาราง 6.2 รูปแบบพลวัตความยากจนจากมุมมองของชาวบ้าน ปี 2531 และ 2552

	กลุ่มจนเรื้อรัง (Chronic poor) จนปี 2531 และ 2552	กลุ่มออกจาก ความยากจน (Moving out of poverty) จนปี 2531 แต่ ไม่จนปี 2552	กลุ่มเข้าสู่ความ ยากจน (Moving into poverty) ไม่จนปี 2531 แต่จนปี 2552	กลุ่มไม่เคยจน (Never poor) ไม่จนปี 2531 และ 2552	รวม
ทั่วประเทศ	7.9 (9.6)	35.4 (42.1)	6.3 (7.9)	50.4 (40.4)	100.0
ภาคกลาง	3.7 (5.6)	21.5 (21.2)	4.7 (7.5)	70.1 (61.7)	100.0
ภาคตะวันออกเฉียงเหนือ	11.3 (12.8)	46.6 (55.6)	7.5 (8.3)	34.6 (23.3)	100.0

หมายเหตุ ตัวเลขในวงเล็บคือสัดส่วนคนจนที่คำนวณจากเส้นความยากจน

ตาราง 6.3 ความสัมพันธ์ Correlation matrix ระหว่างพลวัตความยากจนกลุ่มต่าง ๆ เปรียบเทียบระหว่างที่คำนวณจากเส้นความยากจนและที่ประเมินจากมุมมองของชาวบ้าน

Transition matrix บนฐานข้อมูล จาก แบบสอบถาม (Objective)		จากการสัมภาษณ์ความคิดเห็น (Subjective)					จำนวน (ราย)
		ยากจนเรื้อรัง	ออกจาก ความยากจน	เข้าสู่ความ ยากจน	ไม่เคย จน	รวม	
	ยากจนเรื้อรัง	43.5%	21.7%	8.7%	26.1%	100%	23
	ออกจากความ ยากจน	3.0%	68.3%	3.0%	25.7%	100%	101
	เข้าสู่ความ ยากจน	15.8%	26.3%	47.4%	10.5%	100%	19
	ไม่เคยจน	3.1%	6.2%	1.0%	89.7%	100%	97
	จำนวน (ราย)	19	85	15	121		240

6.4.2 ปัจจัยที่ทำให้ออกจากความยากจน

เมื่อถามความคิดเห็นของชาวบ้านต่อสาเหตุหรือปัจจัยที่ทำให้ครัวเรือนสามารถหลุดพ้นจากความยากจนได้ ซึ่งมีจำนวนครัวเรือนทั้งสิ้น 85 ครัวเรือน สรุปได้ว่าปัจจัยสำคัญที่สนับสนุนให้ครัวเรือนออกจากความยากจนได้ มีด้วยกัน 3 กลุ่มปัจจัยหลัก ประกอบด้วย (i) ปัจจัยวัฏจักรชีวิตและโครงสร้างประชากร (Life cycle and household demographic factors) (ii) ปัจจัยเชิงโครงสร้างการถือครองสินทรัพย์ (Structural factors) (iii) ปัจจัยภายนอก (External factors) พบว่า กลุ่มปัจจัยเชิงโครงสร้างในการถือครองทรัพย์สินนับเป็นปัจจัยที่มีความสำคัญต่อการออกจากความยากจนมากที่สุดในความเห็นของชาวบ้าน โดยมีสัดส่วนร้อยละ 53 ของครัวเรือนทั้งหมด ในขณะที่กลุ่มปัจจัยวัฏจักรชีวิตมีความสำคัญรองลงมา คือ มีสัดส่วนร้อยละ 42 และกลุ่มปัจจัยภายนอก คิดเป็นสัดส่วนร้อยละ 5

เมื่อแยกพิจารณาแต่ละปัจจัยแล้วจะสามารถเรียงลำดับความสำคัญ ได้ดังนี้

(1) **ปัจจัยวัฏจักรชีวิตและโครงสร้างประชากร (Life cycle and household demographic factors)** ซึ่งเป็นความเห็นส่วนใหญ่ที่มาจาก 34 ครัวเรือน หรือคิดเป็นร้อยละ 40 ของครัวเรือนที่ออกจากความยากจนได้ ทั้งนี้ ครัวเรือนส่วนใหญ่ให้ความเห็นตรงกันว่าในช่วง 20 ปีก่อน ครัวเรือนตนประสบกับความยากลำบากการหาเลี้ยงชีพ โดยเฉพาะอย่างยิ่งเป็นช่วงที่บุตรยังเล็กและมีบุตรหลายคน ส่งผลให้มีค่าใช้จ่ายในการเลี้ยงดูและการศึกษาสูงมาก ในขณะที่ผู้หาเลี้ยงครัวเรือนมีเพียงพ่อและแม่ และรายได้ขึ้นอยู่กับการทำงานเกษตรเพียงอย่างเดียว นอกจากนี้ยังทำให้ไม่มีเวลาไปทำงานมากเท่าที่ควรเพราะต้องอยู่ดูแลลูก แต่ในปัจจุบันครัวเรือนระบุว่าบุตรจบการศึกษา และมีงานทำช่วยหาเงินสนับสนุนเป็นรายแรงหลักหาเลี้ยงครอบครัวได้ หรืออีกส่วนหนึ่งกล่าวว่าภายหลังจากบุตรจบการศึกษาก็เข้ามาช่วยงานในฟาร์มภาคเกษตรได้อย่างเต็มที่ ทำให้ผ่อนแรงได้มาก

“เมื่อก่อน สมัยโน้น โอ้ย ลำบาก เพราะทำนาปีอย่างเดียว น้ำท่วมข้าวก็เสียหายไม่ได้กินหรอก แต่ตอนนี้สบาย ลูกเค้าเรียนจบแล้ว จบระดับ ปวส และปริญญาตรีทุกคน ทำงานได้ค่าก่อสร้างเงินมาทุกเดือน สบายขึ้นเยอะแล้ว ไม่ลำบากคือเก่า”

ส่วนหนึ่งจากบทสัมภาษณ์ หัวหน้าครัวเรือน อายุ 73 ปี
บ้านศาลาท่าทราย ตำบลจระเข้ใหญ่ อำเภอบางปลาม้า จังหวัดสุพรรณบุรี

“แต่ก่อนต้องหาบน้ำเอง ทุกข์ยากหลาย ๆ ที่ทุกข์ที่สุดก็ตอนลูกยังเล็ก แม่ได้ลูกแฝดด้วย บางทีก็ไม่มีเงินซื้อนมให้ลูก ถ้าบ่มี ก็ต้องไปยืมพี่น้องเอา ยามนี้สบายขึ้นเยอะ ลูกโตกันหมดแล้ว บ่ต้องส่งลูกเรียน บ่หนักใจปานได้แล้ว”

ส่วนหนึ่งจากบทสัมภาษณ์ หัวหน้าครัวเรือน อายุ 55 ปี
บ้านโคกนางาม ตำบลสำราญ อำเภอมือง จังหวัดขอนแก่น

(2) **ปัจจัยทุนมนุษย์ (Human capital)** เป็นปัจจัยสำคัญรองลงมาเป็นอันดับสอง โดยครัวเรือนร้อยละ 25 ของครัวเรือนที่หลุดพ้นจากความยากจนให้ความเห็นว่าการมีอาชีพที่มั่นคงของทั้งหัวหน้าครัวเรือนและสมาชิกในครัวเรือน ซึ่งเป็นอาชีพนอกภาคเกษตร อาทิ รับราชการ ลูกจ้างประจำ ทำงานโรงงาน และธุรกิจส่วนตัวค้าขาย ช่วยทำให้ครัวเรือนมีรายได้ประจำที่ไม่ต้องมาจากรายได้จากภาคเกษตรซึ่งขึ้นกับฤดูกาลเพียงอย่างเดียว นอกจากนี้บางครัวเรือนที่ยังคงเป็นครัวเรือนเกษตร ยังได้ให้ความสำคัญกับการเพาะปลูกข้าวมากกว่าหนึ่งครั้งต่อปี และกิจกรรมการเพาะปลูกพืชผลหลักอื่นๆ ที่ไม่ใช่ข้าวเพียงอย่างเดียว

(3) **ทุนทางสังคม (Social capital)** หรือค่านิยม และพฤติกรรมของครัวเรือนในชุมชนที่เห็นถึงความสำคัญของการประหยัด อดออม และขยัน เป็นอีกปัจจัยที่ครัวเรือนให้ความเห็นว่าเป็นแนวทางที่ช่วยให้หลุดพ้นจากความยากจนได้ โดยมองว่าความยากจนไม่ใช่ความขาดแคลนในด้านเงินทองหรือสินทรัพย์เพียงอย่างเดียว แต่เป็นความขาดแคลนในเชิงจิตใจนั่นคือความโลภ ไม่พอเพียง และความเกียจคร้าน

“ก็สอนลูกมาตลอดว่าต้องช่วยกันทำมาหากิน อยู่กันแบบไม่ฟุ้งเฟ้อ ใช้เท่าที่จำเป็น ทำแต่พอกิน ความจนไม่ใช่ไม่มี แต่มันคือมีไม่พอมากกว่า”

ส่วนหนึ่งจากบทสัมภาษณ์ หัวหน้าครัวเรือน อายุ 49 ปี
บ้านทุ่งชนะ ตำบลวังยาง อำเภอศรีประจันต์ จังหวัดสุพรรณบุรี

“เดิม ไม่มีอะไรเลย เริ่มจากศูนย์ แต่ปู่ย่าตายายก็สอนกันมา ว่าให้ ขยัน ประหยัด ซื่อสัตย์ อดทน
คำนี้ท่องไว้ตลอด มีกิน มีเก็บ อย่าให้เจ็บ อย่าให้จน”

ส่วนหนึ่งจากบทสัมภาษณ์ หัวหน้าครัวเรือน อายุ 59 ปี
บ้านศาลาทำทราย ตำบลจรเข้มหาญ อำเภอบางปลาม้า จังหวัดสุพรรณบุรี

(4) **ทุนทรัพยากรที่ดิน และทุนกายภาพ**ด้านเครื่องมือเครื่องจักรสำหรับการใช้ในการเกษตร เป็นปัจจัยที่สำคัญรองลงมาตามลำดับ โดยครัวเรือนที่ทำนาและมีรายได้จากภาคเกษตรเป็นหลักเห็นว่าการมีที่ดินมากขึ้นทั้งเป็นเจ้าของหรือเช่าที่ และการใช้ประโยชน์จากที่ดินโดยการเพาะปลูกข้าวมากขึ้นต่อปี หรือการเพาะปลูกพืชผลอื่นๆ ที่ไม่ใช่ข้าวรวมทั้งการทำปศุสัตว์ ทำให้มีช่องทางรายได้มากขึ้น นอกจากนี้การมีเครื่องมือเครื่องจักรในการทำการเกษตรที่ทันสมัยมากขึ้นนับเป็นปัจจัยสำคัญที่ช่วยให้ครัวเรือนหลุดพ้นจากความยากจนได้

“ก่อนแต่งงาน เริ่มตั้งตัวยังไม่มียังไร ตอนนั้นทำนาครั้งเดียว นาปี พอที่หลังมาทำนาได้สองครั้ง นาปีและนาปรัง ขายข้าวได้เงินมา ซื้อที่นาได้มากขึ้น 1-2 ปีก็ใช้หนี้ได้หมด หลังจากนั้นไม่นาน ควายแก่ตาย เลยซื้อรถไถเข้ามาช่วย”

ส่วนหนึ่งจากบทสัมภาษณ์ หัวหน้าครัวเรือน อายุ 80 ปี
บ้านทุ่งชนะ ตำบลวังยาง อำเภอศรีประจันต์ จังหวัดสุพรรณบุรี

ตาราง 6.5 ปัจจัยที่ครัวเรือนระบุว่าสนับสนุนให้ออกจากความยากจนได้

ปัจจัย		จำนวนครัวเรือน			%	ลำดับ
		กลาง	อีสาน	รวม		
ปัจจัยวัฏจักรชีวิต					42.4	II
	บุตรหลานเรียนจบ มีงานทำช่วยเหลือเลี้ยงครอบครัวได้	5	28	33	38.8	1
	รายจ่ายลดลง เนื่องจากสมาชิกที่เป็นภาระพึ่งพิงน้อยลง เช่น เด็กและผู้สูงอายุ	-	2	2	2.4	7
	แต่งงาน สามีช่วยทำมาหากิน	-	1	1	1.2	7
ปัจจัยเชิงโครงสร้าง (การครอบครองสินทรัพย์)					52.9	I
ที่ดิน	ซื้อหรือเช่าที่ดินมากขึ้น	2	4	6	7.1	4
	ปลูกข้าวได้มากกว่าหนึ่งครั้งต่อปี (ข้าวนาปรัง)	1	1	2	2.4	7
ทุนมนุษย์	ประกอบอาชีพที่มั่นคงและมีรายได้มากขึ้น (ค้าขาย งานราชการ งานประจำ)	7	12	19	22.4	2
	ประกอบอาชีพเกษตรกรรมพืชผลหลักที่ไม่ใช่ข้าว	2	-	2	2.4	67
ทุนกายภาพ	มีเครื่องมือเครื่องจักรมากขึ้นทันสมัยขึ้น	1	3	4	4.7	5
ทุนการเงิน	หนี้สินน้อยลง	-	2	2	2.4	7
	เข้าถึงเงินทุนกู้ยืมได้	-	1	1	1.2	8
	ได้รับเงินช่วยเหลือจากภาครัฐ	-	1	1	1.2	8
ทุนสังคม	นิสัยประหยัด อดออม	4	3	7	8.2	3

	ญาติพี่น้อง เพื่อนบ้านช่วยเหลือ	-	1	1	1.2	8
ปัจจัยภายนอก					4.7	III
	ราคาผลผลิตสูงขึ้น	1	2	3	3.5	6
	เศรษฐกิจดี	-	1	1	1.2	8
รวม		23	62	85	100	

6.4.3 ปัจจัยที่ทำให้เข้าสู่ความยากจน

จากการสรุปความเห็นของครัวเรือนจำนวน 15 ครัวเรือนที่เห็นว่าตัวเองเผชิญกับการเข้าสู่ความยากจน ทำให้สามารถสรุปได้ว่าปัจจัยหลักที่ส่งผลกระทบให้ครัวเรือนเข้าสู่ความยากจนมากที่สุด ได้แก่ กลุ่มปัจจัยจากความเสี่ยงที่เกิดจากวิกฤตต่างๆ (Crisis factors) รองลงมาคือกลุ่มปัจจัยเชิงโครงสร้าง และกลุ่มปัจจัยวัฏจักรชีวิต ซึ่งสามารถแยกปัจจัยในแต่ละกลุ่มตามลำดับความสำคัญได้ดังนี้

(1) ปัจจัยเสี่ยงที่เกิดจากความเจ็บป่วยจากโรคภัยไข้เจ็บ หรืออุบัติเหตุ ถือเป็นปัจจัยที่มีความสำคัญที่สุดที่ส่งผลกระทบให้ครัวเรือนเข้าสู่ความยากจน คิดเป็นสัดส่วนร้อยละ 27 โดยพบว่าครัวเรือนส่วนใหญ่ที่หัวหน้าครัวเรือนหรือสมาชิกในครัวเรือนที่เป็นกำลังแรงงานสำคัญประสบกับความเจ็บป่วยหนัก อาทิ โรคเบาหวาน โรคหัวใจ โรคความดัน หรือการประสบกับภาวะความพิการ อาทิ ตาบอด อัมพฤกษ์ อัมพาต ส่งผลให้ไม่สามารถทำงานหาเงินเพื่อเลี้ยงครอบครัวได้

“แต่ก่อนแฮดนาเอง แฮดกันกับพ่อนี่ละ เลี้ยงลูกหกคนบ่เคยได้ออดมีอกินมีจักเทื่อ พ่อก็มาเสียได้หกปีแล้ว ตอนนี้จะให้แม่แฮดผู้เดียวบ่ไหวอีกแล้ว ตามองกับเห็น ไปไหนก็ยาก ต้องใช้ไม่คำไป เซนาเซหลังสุขภาพบ่แข็งแรงคือเก่าอีกแล้ว”

ส่วนหนึ่งจากบทสัมภาษณ์ หัวหน้าครัวเรือน อายุ 69 ปี
บ้านเม็ง ตำบลบ้านเม็ง อำเภอหนองเรือ จังหวัดขอนแก่น

“ตั้งแต่ลูกชายคนโตเกิด เคยวิ่งรถส่งของในเมือง มีเงินใช้ไม่ขาดมือสักวัน เคยมีเงินเป็นแสนเลย ตอนหลังสามีรถคว่ำได้เกือบสิบปีแล้ว เป็นอัมพฤกษ์เดินไม่ได้ ตอนนี้เลยต้องหาเลี้ยงคนเดียว ชักหน้าไม่
ถึงหลัง ลูกสาวก็มาขอเงินตลอด ใช้เงินเก่ง เหนื่อยแต่ก็ไม่รู้ทำไง”

ส่วนหนึ่งจากบทสัมภาษณ์ หัวหน้าครัวเรือน อายุ 59 ปี
บ้านทุ่งชนะ ตำบลวังยาง อำเภอศรีประจันต์ จังหวัดสุพรรณบุรี

(2) สมาชิกในวัยแรงงานลดลง ในขณะที่สัดส่วนสมาชิกในวัยพึ่งพิงที่เพิ่มขึ้นเป็นปัจจัยที่มีความสำคัญต่อการเข้าสู่ความยากจนเป็นอันดับแรกเช่นกันคิดเป็นสัดส่วนร้อยละ 27 โดยสมาชิกวัยแรงงานที่ลดลงมากเป็นผลเนื่องจากหนุ่มสาวที่อยู่ในวัยกำลังแรงงานย้ายถิ่นทั้งถาวรและชั่วคราว เพื่อไปหางานทำนอกพื้นที่และโดยเฉพาะอย่างยิ่งในกรุงเทพมหานคร นอกจากนี้บางส่วนก็ย้ายออกไปเนื่องจากมีครอบครัว ส่งผลให้สมาชิกที่เหลืออยู่ส่วนใหญ่ในครัวเรือนเป็นเด็กและผู้สูงอายุซึ่งไม่สามารถหารายได้ได้เอง ภาระที่เกิดขึ้นสะท้อนออกมาในรูปของค่าใช้จ่ายที่เพิ่มสูงขึ้นโดยเฉพาะในค่าเล่าเรียนของเด็ก ประกอบกับสมาชิกในวัยชราที่มีอายุสูงขึ้นจนไม่สามารถออกไปทำงานเพื่อหาเลี้ยงครอบครัวได้ และมีภาระค่าใช้จ่ายในการรักษาสุขภาพด้วย

“ตั้งแต่ลูกย้ายออกไปทั้งสามคน ก็ไม่มีคนช่วยทำนาอีกเลย แม่ต้องหากินคนเดียว แยกท่อดินน้ำยาว เจ็ดศอก คิดดูใหญ่และหนักแค่ไหน ไปฝั่งโน้น ถึงคลองชลประทาน เกือบสิบสองกิโล ลำบากมาตลอด พ่อ ก็ป่วยเป็นโรคหัวใจมาแปดปีแล้ว ต้องหาหมอประจำ ค่าใช้จ่ายไหนจะค่ายา ค่ารถ บางทีก็ต้องไปขอยืม ค่าถ้ำมันไม่พอ”

ส่วนหนึ่งจากบทสัมภาษณ์ หัวหน้าครัวเรือน อายุ 66 ปี
บ้านทุ่งชนะ ตำบลวังยาง อำเภอศรีประจันต์ จังหวัดสุพรรณบุรี

“มีลูกเจ็ดคน ลูกชายสี่ ลูกสาวสาม จบปอสี่ทุกคน แต่ก่อนก็ช่วยพ่อแม่ไถนา ตอนนี่แต่งงานมีครอบครัวหมดแล้ว ย้ายไปทำงานรับจ้างที่กรุงเทพกันเกือบหมด สองคนอยู่โคราช ค่าก็รวมเงินส่งมาให้ บ้าง ไม่เยอะ ไม่พอเลี้ยงหลานสามคนนี่หรอก พ่อกับแม่ก็เฒ่าหลายแล้ว จะให้ไปทำอะไรกับไหว”

ส่วนหนึ่งจากบทสัมภาษณ์ หัวหน้าครัวเรือน อายุ 84 ปี
บ้านเม็ง ตำบลบ้านเม็ง อำเภอหนองเรือ จังหวัดขอนแก่น

(3) การถือครองที่ดินที่ลดลง และภาระหนี้สินที่ต้องชำระมีมาก ถือเป็นปัจจัยสำคัญอีกประการ โดยที่ดินที่ลดลงส่วนหนึ่งเป็นเพราะชาวบ้านขายไปเพื่อนำเงินมาใช้จ่ายและชำระหนี้สิน ในขณะเดียวกัน บางครัวเรือนแบ่งที่ดินเป็นมรดกแก่ลูกหลาน คงเหลือที่ดินเพียงบางส่วนไว้ทำการเกษตรหรือบางครัวเรือนไม่มีที่ดินเหลือเลย

“ที่ดินทำกินไม่เหลือแล้ว ที่นาที่มีก็ขายไปใช้หนี้ นี่เยอะ สามปีไปติดหนี้พนันบอลเกือบห้าแสน ตอนนี่โดนจับอยู่ในคุกได้หกเจ็ดเดือนแล้ว ขายนาไม่พอ ตอนนี่บ้านก็ต้องเอาไปจำนอง หากินเองคนเดียวโดนทวงหนี้ทุกวัน ไม่รู้จะเอาที่ไหนมาให้เหมือนกัน”

ส่วนหนึ่งจากบทสัมภาษณ์ หัวหน้าครัวเรือน อายุ 44 ปี
บ้านโคกนางาม ตำบลสำราญ อำเภอเมือง จังหวัดขอนแก่น

“ตอนนี้อยู่กับหลานสองคน พ่อเสียไปนานแล้ว หาเงินไม่พอก็ไปกู้ไค้มา มีหนี้มีสิน ไม่รู้จะหาที่ไหนไปใช้ ก็ขายที่ดินใช้หนี้ไปหมดแล้ว”

ส่วนหนึ่งจากบทสัมภาษณ์ หัวหน้าครัวเรือน อายุ 59 ปี
บ้านหนองสลัดไธ ตำบลสระกระโจม อำเภอดอนเจดีย์ จังหวัดสุพรรณบุรี

ตาราง 6.6 ปัจจัยที่ครัวเรือนระบุว่าทำให้เข้าสู่ความยากจน

ปัจจัย		จำนวนครัวเรือน			%	ลำดับ
		กลาง	อีสาน	รวม		
ปัจจัยวัฏจักรชีวิต					26.7	III
	สมาชิกวัยแรงงานที่หาเลี้ยงครอบครัวลดลง ลูกหลานแต่งงานแยกครอบครัวออกไป ในขณะที่สมาชิกที่อยู่ในวัยพึ่งพิง เด็กและผู้สูงอายุ มีสัดส่วนมากขึ้น	-	4	4	26.7	1
ปัจจัยเชิงโครงสร้าง (การครอบครองสินทรัพย์)					33.3	II
ที่ดิน	ที่ดินลดลงหรือไม่มีที่ดิน เนื่องจากการขายไปหรือการแบ่งมรดก	1	1	2	13.3	3
ทุนการเงิน	ภาระหนี้สินที่ต้องชำระมีมาก	1	1	2	13.3	3
ทุนสังคม	สมาชิกในครัวเรือนใช้จ่ายฟุ่มเฟือยติดเหล้า บุหรี่	-	1	1	6.7	4
ปัจจัยเสี่ยง					40.0	I
	สุขภาพไม่ดี มีโรคภัยไข้เจ็บ หรือพิการจากอุบัติเหตุ	1	3	4	26.7	1
	การเสียชีวิตของหัวหน้าครัวเรือน	1	-	1	6.7	4
	ผลผลิตเสียหายจากภัยธรรมชาติหรือโรคระบาด	1	-	1	6.7	4
รวม		5	10	15	100	

6.5 พลวัตความยากจนจากการศึกษาประวัติชีวิตในกลุ่มครัวเรือนตัวอย่าง (Poverty dynamics from life history)

ภายหลังจากการสัมภาษณ์เพื่อหารูปแบบพลวัตความยากจนทั้งวิธีเชิงคุณภาพโดยการใช้แบบสอบถามและวิธีเชิงปริมาณโดยการสัมภาษณ์กึ่งโครงสร้างแล้ว จากผลการวิเคราะห์ที่ได้ทำให้เราทราบถึงรูปแบบว่ากลุ่มพลวัตความยากจนในระหว่างปี 2531 และ 2552 ซึ่งประกอบด้วย 4 กลุ่ม คือกลุ่มยากจนเรื้อรัง กลุ่มออกจากความยากจน กลุ่มเข้าสู่ความยากจน และกลุ่มไม่เคยยากจน และทราบถึงสัดส่วนครัวเรือนในแต่ละกลุ่ม อย่างไรก็ตามก็ดี รูปแบบความสัมพันธ์ดังกล่าวเป็นการเปรียบเทียบแนวโน้มระหว่างสองช่วงเวลาเท่านั้น ซึ่งไม่สามารถทำให้ทราบถึงทิศทางหรือแนวโน้มการเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นในช่วงระหว่างปีทั้งสองช่วงเวลานั้นได้ว่าการเปลี่ยนแปลงในชีวิตความเป็นอยู่ที่ดีขึ้นหรือแย่ลงอย่างไร ดังนั้นเพื่ออธิบายการเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นในช่วงดังกล่าว แนวคิดการใช้กรณีศึกษาโดยสัมภาษณ์ประวัติชีวิต (Life history interviews) จึงเป็นวิธีที่ถูกนำมาใช้ในประกอบการศึกษาเกี่ยวกับพลวัตความยากจนโดยเฉพาะอย่างยิ่งเพื่อดูการเปลี่ยนแปลงในเชิงพลวัตความยากจนของครัวเรือนในระยะยาว โดยเป็นแนวทางการสัมภาษณ์ครัวเรือนเพื่อทราบถึงสิ่งที่เกิดขึ้นและการเปลี่ยนแปลงในแต่ละช่วงชีวิต เนื่องจากเชื่อว่าการสัมภาษณ์ประวัติชีวิตจะให้รายละเอียดเนื้อหาในเชิงลึกที่ช่วยสะท้อนมุมมองของชาวบ้านและเข้าใจเหตุการณ์ที่เกิดขึ้นจริงในช่วงชีวิตของครัวเรือน และสามารถอธิบายเพิ่มเติมในประเด็นที่วิธีเชิงปริมาณไม่สามารถอธิบายได้ ตัวอย่างการศึกษา ได้แก่ การศึกษาพลวัตความยากจนในประเทศอุกันดา โดย Lawson, Hulme และ Muwongse (2007) และการศึกษาพลวัตความยากจนในประเทศบังคลาเทศ โดย Davis และ Baulch (2009)

Davis และ Baulch (2009) ได้นำเสนอวิธีการศึกษาโดยอาศัยการสัมภาษณ์ประวัติชีวิต โดยเสนอรูปแบบการเปลี่ยนแปลงของชีวิตครัวเรือนจากการศึกษาประวัติชีวิตครัวเรือนในประเทศบังคลาเทศจำนวน 160 ครัวเรือน จาก 9 หมู่บ้าน (รูป 6.1) โดยพบว่าสามารถแบ่งออกเป็น 3 แนวโน้มใหญ่ๆ นั่นคือรูปแบบแนวโน้มชีวิตที่ดีขึ้น รูปแบบแนวโน้มชีวิตที่แย่ลง รูปแบบแนวโน้มชีวิตแบบคงเดิม โดยในแต่ละกลุ่มสามารถแบ่งประเภทการเปลี่ยนแปลงเป็นประเภทย่อยๆ ได้อีก 8 ประเภท³¹ ขึ้นอยู่กับสาเหตุและผลกระทบที่เกิดขึ้นกับแต่ละครัวเรือนว่ามีลักษณะอย่างไร ทั้งนี้ จากการศึกษาระบุว่าโดยทั่วไปแนวโน้มการเปลี่ยนแปลงในทางที่ดีขึ้นของชีวิตจะมีลักษณะที่เกิดขึ้นอย่างค่อยเป็นค่อยและอาศัยเวลา จะไม่ใช่ปรับตัวขึ้นอย่างกระทันหัน นอกจากการได้โชคกลาง เช่น ถูกลอตเตอรี่ ซึ่งไม่ได้เกิดขึ้นบ่อยครั้ง ในทางกลับกัน แนวโน้มการเปลี่ยนแปลงที่แย่ลงของชีวิตกลับเกิดขึ้นได้อย่างรวดเร็วและกระทันหันมากกว่า ยกตัวอย่างเช่น การประสบกับความเจ็บป่วย ที่ดินโดนยึด หรือการหย่าร้าง เป็นต้น

³¹ รูปแบบทั้ง 8 ประเภท ประกอบด้วย (1) แนวโน้มดีขึ้นแบบเส้นตรง (Smooth) (2) แนวโน้มดีขึ้นแบบฟันเลื่อย (Saw-tooth) (3) แนวโน้มแย่ลงแบบเส้นตรง (4) แนวโน้มแย่ลงแบบฟันเลื่อย (5) แนวโน้มแย่ลงแบบขั้นบันไดขั้นเดียว (Single-step) (6) แนวโน้มแย่ลงแบบขั้นบันไดหลายขั้น (Multi-step) (7) แนวโน้มคงเดิมแบบเส้นตรง (8) แนวโน้มคงเดิมแบบฟันเลื่อย

รูป 6.1 รูปแบบการเปลี่ยนแปลงชีวิตครัวเรือนจากการสัมภาษณ์ประวัติชีวิต

Direction	Pattern	Depiction	Number of Cases
Stable	Smooth		8
Improving	Smooth		3
Declining	Smooth		2
Stable	Saw-tooth		135
Improving	Saw-tooth		76
Declining	Saw-tooth		30
Declining	Single-step		2
Declining	Multi-step		37
Total			293

ที่มา: Baulch and Davis (2008)

6.5.1 วิธีการสัมภาษณ์ประวัติชีวิตครัวเรือน

ภายหลังจากวิเคราะห์ข้อมูลที่ได้จากการใช้แบบสอบถามในครั้งแรกแล้ว หลังจากนั้นจึงทำการลงพื้นที่ครั้งที่สองเพื่อสัมภาษณ์เชิงลึกเกี่ยวกับประวัติชีวิตของครัวเรือนจำนวนทั้งสิ้น 24 ครัวเรือน โดยในแต่ละจังหวัด จะเลือกสัมภาษณ์จากครัวเรือนกลุ่มตัวอย่างที่ถูกคัดเลือกแบบสุ่มจำนวน 1 ครัวเรือนต่อกลุ่มพลวัตความยากจน ต่อหมู่บ้าน เพื่อใช้เป็นตัวอย่างกรณีศึกษาจาก 4 กลุ่มพลวัตความยากจนที่แบ่งได้จากการลงพื้นที่ครั้งแรกโดยการใช้แบบสอบถาม (ประกอบด้วย กลุ่มยากจนเรื้อรัง กลุ่มออกจากความยากจน กลุ่มเข้าสู่ความยากจน และกลุ่มไม่เคยจน) ดังนั้นจึงมีจำนวนครัวเรือนที่ถูกคัดเลือกทั้งสิ้น 12 ครัวเรือนต่อจังหวัด ประเด็นคำถามหลักของการสัมภาษณ์จะเกี่ยวกับการเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นในช่วงชีวิตและการเปลี่ยนแปลงลักษณะความเป็นอยู่ของครัวเรือนเมื่อเปรียบเทียบกับช่วงชีวิต 20 ปีที่ผ่านมาหรือในปี 2531 โดยข้อมูลและเนื้อหาที่ได้จากการสัมภาษณ์จะถูกนำมาวาดเส้นกราฟชีวิตของครัวเรือนเพื่อดูลักษณะและแนวโน้มการเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นในแต่ละช่วงเวลาของครัวเรือน รวมทั้งเหตุการณ์สำคัญที่มีผลกระทบต่อการเปลี่ยนแปลงดังกล่าว และสาเหตุและปัจจัยที่ครัวเรือนคิดว่ามีผลต่อการเปลี่ยนแปลงต่อชีวิตความเป็นอยู่ของครัวเรือน

ในแต่ละครัวเรือน หัวหน้าครัวเรือนจะเป็นผู้ให้สัมภาษณ์³² โดยในบางรายละเอียดจะมีการสอบถามสมาชิกในครัวเรือนภายหลังการสัมภาษณ์เพื่อตรวจสอบรายละเอียดความถูกต้องของข้อมูลด้วย การสัมภาษณ์จะไม่ได้จัดให้อยู่ในลักษณะเป็นทางการที่จะทำให้เกิดความแบ่งแยกระหว่างผู้วิจัยกับผู้ถูกสัมภาษณ์ แต่จะเหมือนเป็นการพูดคุยบอกเล่าเรื่องราวโดยทั่วไปเพื่อให้ผู้ถูกสัมภาษณ์รู้สึกเป็นกันเอง และให้ข้อมูลภายในครอบครัวได้อย่างไม่ตะขิดตะขวง โดยพบว่าการลงพื้นที่เพื่อเก็บข้อมูลจากแบบสอบถามในครั้งแรกที่ได้ใช้เวลากว่า 1 เดือนภายในแต่ละหมู่บ้าน เป็นข้อดีอย่างมากที่ทำให้ผู้วิจัยมีความคุ้นเคยกับชาวบ้านและทำให้ชาวบ้านไม่รู้สึกเป็นคนแปลกหน้าในการบอกเล่าเรื่องราวของตัวเอง

การสนทนาเริ่มขึ้นโดยให้หัวหน้าครัวเรือนเล่าชีวิตของตัวเองและครอบครัวตั้งแต่อดีตจนถึงปัจจุบันโดยมุ่งสนใจเฉพาะเหตุการณ์สำคัญ โดยจะเริ่มจากคำถามกว้างๆ เพื่อให้ผู้ถูกสัมภาษณ์รู้สึกไม่อึดอัดและสบายใจในการเล่าเรื่องต่อไป แล้วจึงเจาะลงไปรายละเอียดของเนื้อหา เวลา และสถานที่เกิดเหตุการณ์นั้นๆ โดยพบว่าการเริ่มให้เล่าตั้งแต่ชีวิตในวัยเด็กเป็นขั้นตอนแรกที่จะทำให้ผู้ถูกสัมภาษณ์ซึ่งส่วนใหญ่เป็นผู้สูงอายุมีความกระตือรือร้นและเต็มใจที่จะเล่าและแบ่งปันเรื่องราวของตัวเองมาก และพบว่าผู้สูงอายุส่วนใหญ่จะสามารถจดจำช่วงเวลา ปีที่เกิดเหตุการณ์ต่างๆ ในชีวิตของตัวเองได้เป็นอย่างดี หรือหากจำปีไม่ได้ ก็สามารถระบุเป็นตัวเลขที่เกี่ยวข้องกับสมาชิกในครัวเรือน อาทิ อายุของลูกหลาน ปีที่แต่งงาน ปีเกิดหรือปีที่สมาชิกในครัวเรือนเสียชีวิต และเพื่อเป็นการช่วยระลึกลย้อนความทรงจำของชาวบ้าน ผู้วิจัยได้อาศัยการสร้างกรอบเวลา (Chronological template) ขึ้นมา และสอบถามโดยยึดปีที่เกิดเหตุการณ์สำคัญๆ ที่เกิดในปี 2531 และช่วงเวลาใกล้เคียง ทั้งเหตุการณ์ที่เกิดในระดับครัวเรือน (อาทิ ปีแต่งงาน ปีเกิดของลูก หลาน) ระดับหมู่บ้าน (อาทิ ปีตามการบริหารงานของผู้ใหญ่บ้าน ปีเริ่มสร้างถนน ชุดคลอง) และระดับประเทศ (อาทิ ปีในช่วงการปกครองของรัฐบาลต่างๆ ปีที่เกิดภัยธรรมชาติ เช่น น้ำท่วม ภัยแล้ง) โดยได้รับข้อมูลและคำแนะนำจากผู้ใหญ่บ้านและผู้สูงอายุจำนวนหลายคนในหมู่บ้านที่เต็มใจที่ให้ข้อมูล ซึ่งพบว่าชาวบ้านส่วนใหญ่สามารถจดจำเหตุการณ์ต่างๆ ที่เกิดได้เป็นอย่างดี

ภายหลังจากการสัมภาษณ์ ผู้วิจัยและผู้ถูกสัมภาษณ์³³ จะช่วยกันเขียนเส้นกราฟแสดงการเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นจากเหตุการณ์สำคัญในช่วงเวลาต่างๆ โดยนำตัวอย่างจากงานวิจัยของ Davis และ Baulch (2009) ซึ่งกำหนดให้แกนตั้งเป็นแนววัดระดับชีวิตความเป็นอยู่ของครัวเรือนว่าอยู่ในระดับใด ซึ่งในที่นี้แบ่งออกเป็น 3 ระดับ คือ รวย ปานกลาง หรือจน โดยใช้หลักเกณฑ์การจำแนกครัวเรือนตามกลุ่มความยากจนในแต่ละระดับดังที่กำหนดไว้ในหัวข้อ 6.3.2 ในขณะที่แกนนอนเป็นแกนแสดงช่วงเวลาในชีวิต เพื่อเปรียบเทียบการเปลี่ยนแปลงของชีวิตครัวเรือนจากเหตุการณ์สำคัญๆ ที่เกิดขึ้นในช่วงปี 2531 จนถึงปี 2552

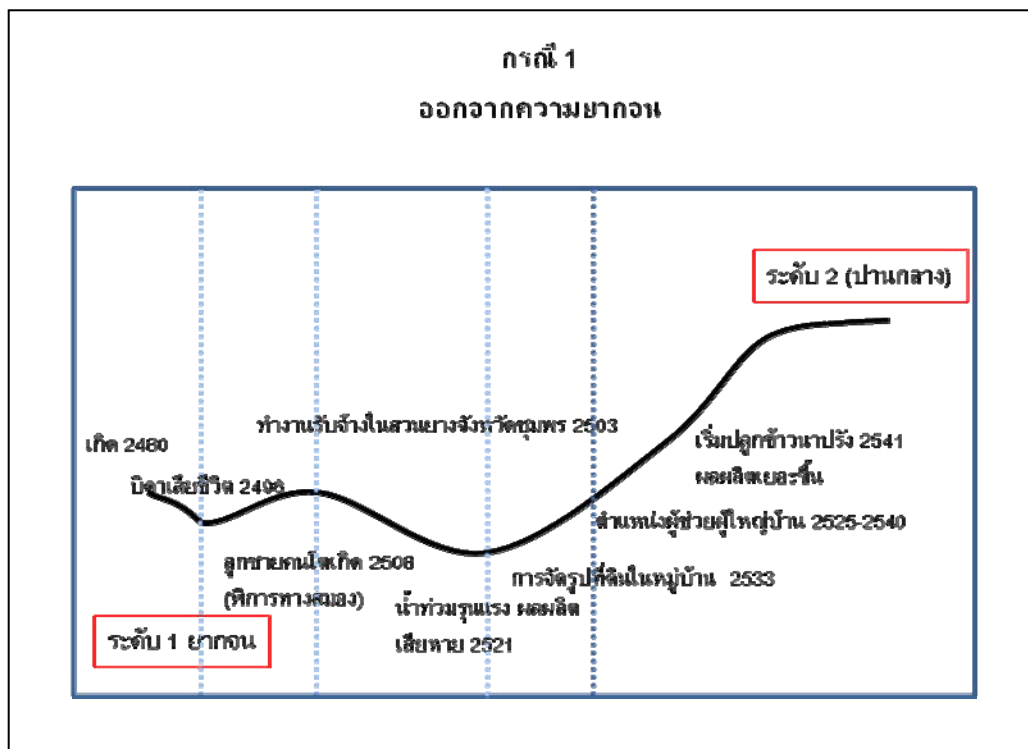
³² โดยคัดเลือกเฉพาะครัวเรือนที่หัวหน้าครัวเรือนยังเป็นคนเดิมกับที่เคยสำรวจในปี 2531 เพื่อลดปัญหาความผิดพลาดที่เกิดจากจดจำและการแสดงความคิดเห็นต่อความเป็นอยู่ของครัวเรือน

³³ ในขั้นตอนนี้ สมาชิกครัวเรือน ได้แก่ ภรรยา บุตร จะเข้ามาร่วมช่วยบอกรายละเอียดของเหตุการณ์ด้วย เพื่อเป็นการตรวจสอบความถูกต้องของข้อมูลอีกทาง

6.5.2 ตัวอย่างกรณีศึกษาจากการสัมภาษณ์ประวัติชีวิต

แบ่งออกได้เป็น 4 กรณีตามกลุ่มพลวัตความยากจน³⁴

- (1) กรณีออกจากความยากจน: ปัจจัยสำคัญจากการจัดรูปที่ดิน ทำให้มีน้ำเข้าถึงนาและสามารถปลูกข้าวนาปรังได้ผลผลิตมากขึ้น ประกอบกับรายได้จากการที่ลูกมีงานประจำทำในนอกภาคเกษตร ทำให้ความเป็นอยู่ของครัวเรือนดีขึ้น

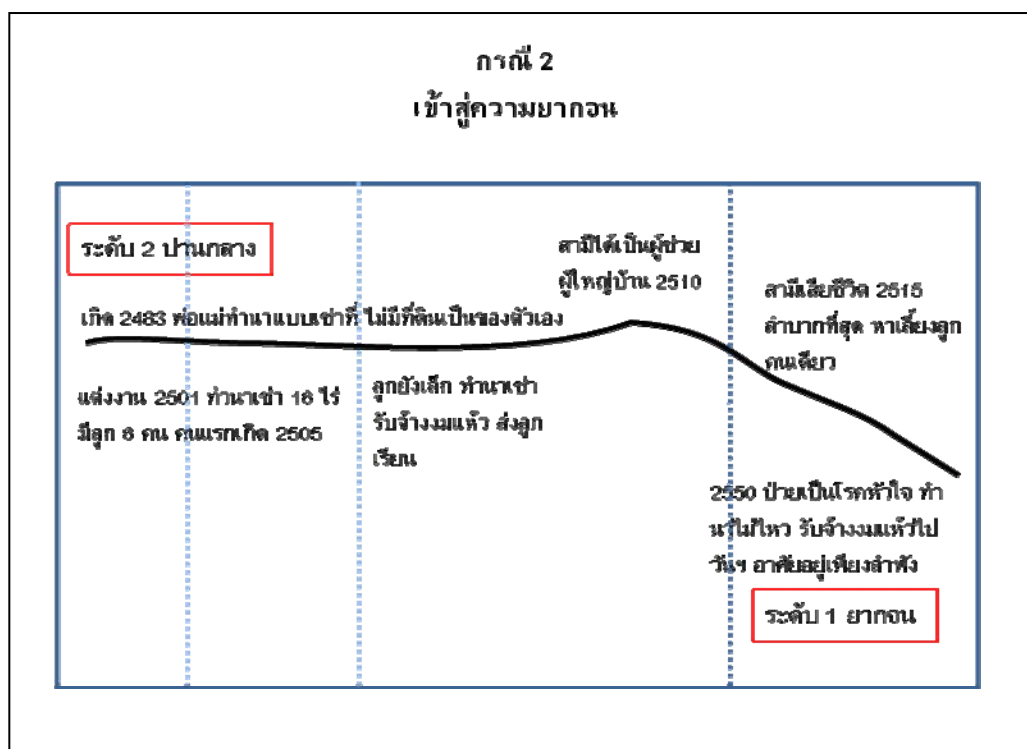
หัวหน้าครัวเรือน เพศชาย อายุ 73 ปี ปัจจุบันอาศัยกับภรรยา อายุ 66 ปี มีบุตรชายทั้งหมด 5 คน สมาชิกที่อาศัยในครัวเรือนทั้งหมดเจ็ดคน ได้แก่ ตนเอง ภรรยา ลูกชาย 2 คน ลูกสะใภ้ และหลานชาย 2 คน ลูกชายคนโตป่วยพิการทางสมองตั้งแต่เกิด

ในอดีตอาศัยอยู่กับแม่ ทำนาช่วยแม่จนอายุ 17 ปี ไปบวชพระ สืกออกมาจึงไปรับจ้างปลูกยางที่ชุมพร และสุโขทัย รายได้ดีมากสมัยนั้น 15 บาทต่อวัน พอปี 2505 กลับมาทำงานรับจ้างก่อสร้างในตัวเมืองขอนแก่น ได้ 10 บาทต่อวัน ปี 2507 แต่งงาน มีลูกคนแรกตอนปี 2508 ทำงานรับจ้างเป็นช่างไม้ ได้บรรจุเป็นพนักงานประจำ พอปี 2513 ต้องลาออกมาทำนาเพราะไม่มีคนทำ ปี 2521 รัฐบาลมาจัดรูปที่ดิน มีถนน คลองส่งน้ำเข้าที่นาในหมู่บ้าน แต่ปีนั้นก็เกิดน้ำท่วม ผลผลิตเสียหายหนัก ปี 2523 ยืมเงินแม่เอาไปซื้อรถไถนา ตอนนั้นมีที่ดินได้จากแม่ 20 ไร่ 2 งาน และทำนาให้น้องแม่ด้วย ต่อมาปี 2525 รับตำแหน่งเป็นผู้ช่วยผู้ใหญ่บ้านเป็นเวลา 15 ปี มีเงินเดือนประจำต่อเนื่อง ปี 2530 ของบประมาณจังหวัดทำประปา

³⁴ กรณีศึกษาที่ยกมาในที่นี้เป็นกรณีที่รูปแบบพลวัตความยากจนที่วัดจากเส้นความยากจนสอดคล้องกับรูปแบบพลวัตจากมุมมองของชาวบ้าน

เข้าหมู่บ้าน สร้างถนนคอนกรีต ปี 2540 เริ่มทำนาปรังได้ ให้ลูกชายและลูกสะใภ้ช่วยกันทำ บางส่วนก็จ้างคนอื่นทำ ตอนนี้อยู่ขายข้าวกินพออยู่ได้ไม่ลำบาก ลูกมีงานประจำทำกันหมด ส่งเงินให้ตลอด ลูกชายคนที่สองทำงานลูกจ้างประจำที่โรงพยาบาลศูนย์ และลูกสะใภ้ทำงานบริษัทโรงกระดาษ เป็นเรี่ยวแรงหลักในการหารายได้ คิดว่าชีวิตเริ่มดีขึ้นตั้งแต่มีการจัดรูปที่ดิน มีน้ำคลองชลประทานส่งเข้าตามทีนา ทำให้สามารถทำนาปรังได้ผลผลิตดี

- (2) กรณีเข้าสู่ความยากจน: ปัจจัยสำคัญที่ทำให้ครัวเรือนเข้าสู่ความยากจนเนื่องจากสามีเสียชีวิตทำให้ขาดคนช่วยเหลือเลี้ยงครอบครัว ประกอบกับสุขภาพไม่แข็งแรง

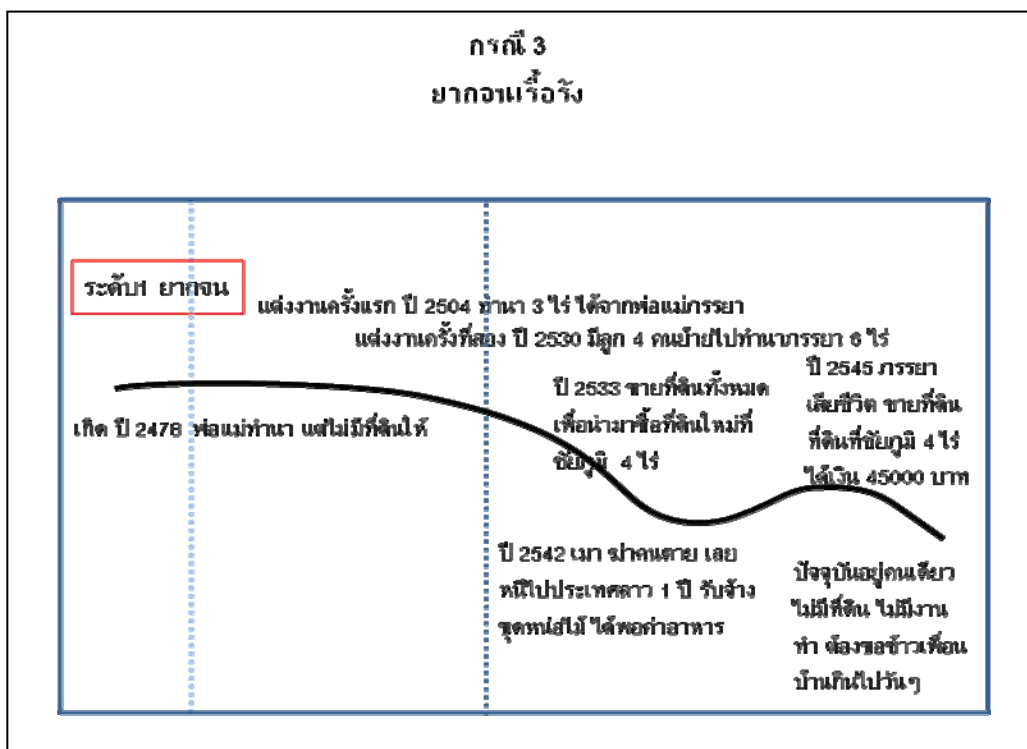

หัวหน้าครัวเรือน เพศหญิง อายุ 70 ปี

ปัจจัยอาศัยอยู่เพียงลำพัง มีลูกทั้งหมด 6 คน แต่แยกย้ายไปทำงานทั้งในและนอกจังหวัด เหลือเพียงลูกสาวแต่งงานปลูกบ้านอยู่ในหมู่บ้านเดียวกัน พ่อแม่ไม่มีที่นาเป็นของตัวเอง มีเพียงที่ดิน 1 ไร่ เป็นที่ปลูกบ้านอยู่อาศัย มีพี่น้องสองคน น้องสาวย้ายไปอีกตำบล ไม่ได้เรียนหนังสือ เพราะพ่อแม่ไม่มีเงินส่งเสีย ปี 2501 แต่งงานตอนอายุ 18 ปี มีลูกทั้งหมด 6 คน ชาย 4 หญิง 2 คน หลังแต่งงาน เข้าที่นา 16 ไร่ เพื่อรับจ้างทำนา และรับจ้างมเหศวร 200 บาทต่อวัน ปี 2510 สามีเป็นผู้ช่วยผู้ใหญ่บ้าน มีเงินซื้อที่ดินเพิ่ม 1 ไร่ จากลุงราคา ไร่ จากลุงราคา 3000 บาท ต่อมา ปี 2515 สามีเสียชีวิตเนื่องจากเมาและเป็นลม ชีวิตลำบากที่สุด ต้องทำงานหาเงินเลี้ยงลูกคนเดียว กลางวันก็ต้องกลับมาดูแลลูก ลำบากมาตลอดตั้งแต่ตอนนั้น บ้านไม่พังก็น่าจะมีเงินซ่อม ลูกจบแค่ประถมปีที่สี่ก็ต้องให้ออก เพราะไม่มีเงินให้เรียนต่อ ตอนนี้อยู่

เป็นโรคหัวใจ ไม่มีแรงออกไปทำนาแล้ว รับจ้างมั่วหัวบ้างเป็นวันๆ ถ้าไม่หากก็ไม่มีเงินมาซื้อกับข้าวกิน ลูกสาวอยู่ใกล้ก็หามาให้กินบ้าง แต่ก็นานๆ ที ลูกไม่ค่อยสนใจมาเยี่ยมเลย

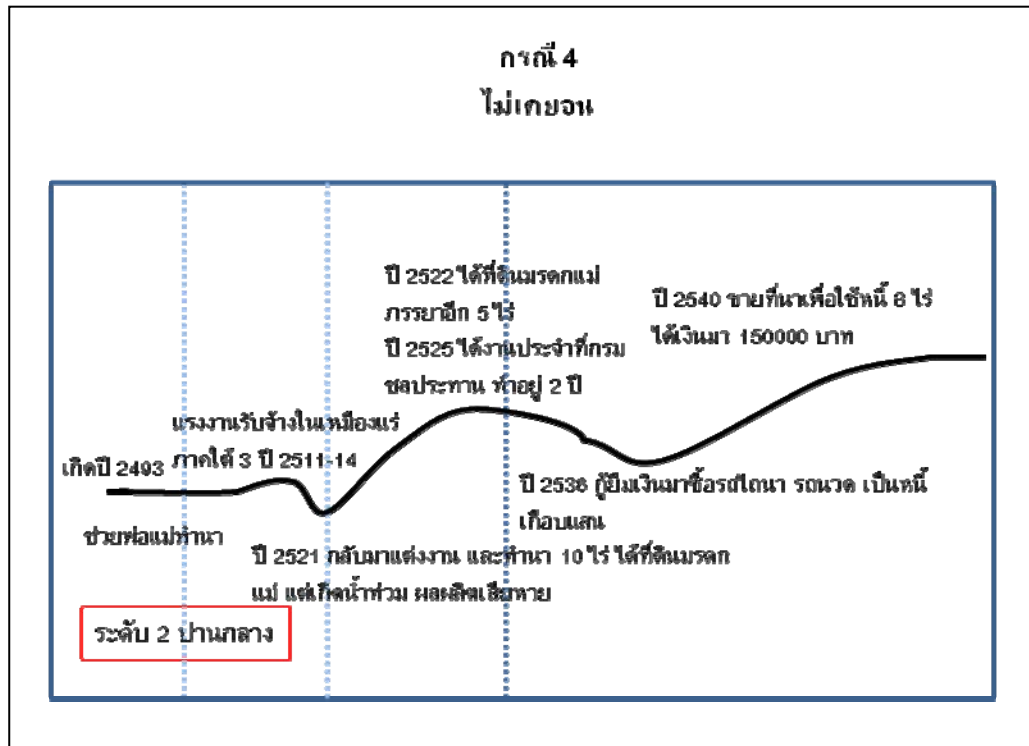
- (3) กรณียากจนเรื้อรัง: ปัจจัยที่ทำให้ครัวเรือนอยู่ในความยากจนเรื้อรัง คือไม่มีที่นาเป็นของตัวเอง และไม่มีอาชีพ ลูกหลานไม่สนใจดูแล

หัวหน้าครัวเรือน เพศชาย อายุ 78 ปี

ปัจจุบันอาศัยเพียงลำพัง พ่อแม่มีอาชีพทำนาจ้าง ไม่มีที่ดินเป็นมรดกให้ จบการศึกษาประถมสี่ ปี 2504 แต่งงานกับภรรยาคนแรก ทำนาบนที่ดินของภรรยาจำนวน 3 ไร่ แต่ไม่มีลูกด้วยกัน หลังจากนั้น 12 ปีก็หย่า ทำงานรับจ้างทำนา รับจ้างก่อสร้างเล็กๆ น้อยๆ ปี 2530 แต่งงานกับภรรยาคนที่สอง มีลูก 4 คน ทำนาบนที่ดินมรดกของภรรยาจำนวน 6 ไร่ ต่อมาปี 2533 ขายที่ดินที่มีทั้งหมดเพื่อนำไปซื้อที่ดินใหม่ที่จังหวัดชัยภูมิ จำนวน 4 ไร่ เนื่องจากภรรยาเป็นคนพื้นเพเดิมคือชัยภูมิ จึงต้องการกลับไปบ้านเกิดของภรรยา ในปี 2545 ภรรยาคนที่สองเสียชีวิต เลยขายที่ดินทั้งหมด 4 ไร่ ที่ชัยภูมิ ได้เงิน 45,000 บาท แล้วกลับมาอยู่ขอนแก่น เงินก้อนที่ได้เอามาแบ่งให้ลูกและซ่อมบ้านใหม่ ปี 2549 ผ่าตัดกระเพาะอาหาร ปัจจุบันอาศัยอยู่ในบ้านเพียงลำพัง ไม่ได้ทำงาน และไม่มีที่ดินเป็นของตัวเอง สุขภาพก็ไม่แข็งแรงทำงานหนักไม่ได้แล้ว รายได้มีอยู่ทางเดียวจากเงินสวัสดิการผู้สูงอายุ 500 บาทต่อเดือน ไม่พอใช้ ทุกวันต้องเดินไปขอข้าวเพื่อนบ้านกิน

- (4) กรณีไม่เคยยากจน: มีที่ดินทำกินจากมรดกพ่อแม่เป็นทุนเดิม และต่อมา มีการลงทุนในสินทรัพย์ เครื่องมือเครื่องจักรที่สร้างอาชีพและรายได้ต่อไป

หัวหน้าครัวเรือน เพศชาย อายุ 60 ปี

อาศัยอยู่กับภรรยา อายุ 56 ปี มีบุตรชาย 2 คน ตั้งแต่เด็กช่วยพ่อแม่ทำนามาโดยตลอด หลังจากสีกพระ อายุประมาณ 19 ปี มีเพื่อนชวนไปทำงานรับจ้างในเหมืองแร่ที่ภาคใต้ และขับรถขนส่ง ทำได้ 3 ปี แม่ให้กลับมาช่วยทำนา ได้ที่ดินมรดกจากแม่ 10 ไร่ ปี 2521 แต่งงาน และเกิดน้ำท่วมครั้งใหญ่ ผลผลิตเสียหายหมด แต่ปีถัดไปได้ที่ดินมรดกจากแม่ของภรรยาอีก 5 ไร่ มีที่ดินทำกินรวม 15 ไร่ จนกระทั่งปี 2525 ไปสอบได้งานลูกจ้างชั่วคราวที่กรมชลประทาน รายได้ดี มีสวัสดิการ แต่ทำได้ 2 ปีก็หมดสัญญา กลับมาทำนาที่บ้าน จนปี 2536 คิดว่าควรหารายได้มากขึ้นจากการให้เช่ารถไถนา เลยไปกู้ยืมเงิน ธกส. 100,000 บาท เพื่อมาซื้อรถไถนาและรถนาถ ช่วงนั้นหลังเป็นหนี้ก็ค่อนข้างลำบาก รายจ่ายมากแต่รายได้น้อย ต่อมาปี 2540 ที่ดินราคาสูง เลยขายที่นาไป 8 ไร่ เพื่อใช้หนี้ ได้เงินมา 150,000 บาท เหลือที่ดินทำกิน 7 ไร่ และเงินส่วนหนึ่งเอามาสร้างโรงสีข้าวขนาดเล็ก ปี 2550 แบ่งเงินไปซื้อที่ดินหลังบ้านเพิ่มอีก 2 ไร่ ลูกชายทั้งสองคนช่วยทำนา และขับรถไถไปรับจ้างตามที่ต่างๆ

6.6 การผสมผสานระหว่างวิธีเชิงปริมาณและวิธีเชิงคุณภาพในการศึกษาพลวัตความยากจน

จากการศึกษาประวัติชีวิตที่ได้จากการสัมภาษณ์พูดคุยกับชาวบ้านทำให้ได้ทราบถึงการเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นกับครัวเรือนในแต่ละช่วงเวลาและรับรู้ถึงความรู้สึกของชาวบ้านต่อการเปลี่ยนแปลงนั้นๆ ซึ่งคาดหวังว่าจะสามารถนำข้อมูลที่ได้มาช่วยเติมเต็มช่องว่างหรือช่วยอธิบายในประเด็นที่ไม่สามารถอธิบายจากวิธีเชิงปริมาณหรือการสำรวจโดยใช้แบบสอบถามซึ่งวัดจากรายได้ของครัวเรือนเพียงอย่างเดียว อย่างไรก็ตาม ผลที่ได้จากการศึกษาจำนวน 24 ครัวเรือน ซึ่งเป็นตัวแทนกลุ่มพลวัตความยากจนทั้ง 4 กลุ่ม (แบ่งเป็นกลุ่มละ 6 ครัวเรือน) พบว่ามีทั้งผลที่มีความสอดคล้องและไม่สอดคล้องกับผลที่ได้จากแบบสอบถามเชิงปริมาณ

จากตัวอย่างครัวเรือนที่ยากจนเรื้อรัง จำนวน 6 ครัวเรือน พบว่าทั้งหมดมีความสอดคล้องกันของพลวัตความยากจนที่วัดจากรายได้และจากมุมมองของชาวบ้าน อย่างไรก็ตาม มี 4 ครัวเรือน จากทั้งหมด 6 ครัวเรือนที่ยากจนเรื้อรัง ที่ได้ให้ภาพแนวโน้มการเปลี่ยนแปลงของชีวิตความเป็นอยู่ในทิศทางที่แย่ง เป็นการสะท้อนให้เห็นว่ามีครัวเรือนที่ยากจนเรื้อรังบางส่วนที่เผชิญกับปัจจัยต่างๆ ที่ทำให้ชีวิตแย่ลงไปอีก ซึ่งเป็นข้อมูลที่ช่วยเสริมและเพิ่มเติมผลการศึกษากว้างขวางเพียงอย่างเดียวที่ให้ภาพเพียงแค่วัฏจักรของความยากจนเรื้อรังหรือมีระดับรายได้ต่ำกว่าเส้นความยากจนเท่านั้น

ในขณะที่เมื่อพิจารณาจากครัวเรือนที่ไม่เคยยากจน พบว่ามี 2 จาก 6 ครัวเรือน ที่ให้ผลไม่สอดคล้องกันระหว่างผลที่ได้จากวิธีเชิงปริมาณและวิธีเชิงคุณภาพ จากการสัมภาษณ์ประวัติชีวิตโดยถามความเห็นของครัวเรือนกลับให้ผลออกมาว่าครัวเรือนตนเองเข้าสู่ความยากจน มีรายละเอียดสรุปได้ดังนี้

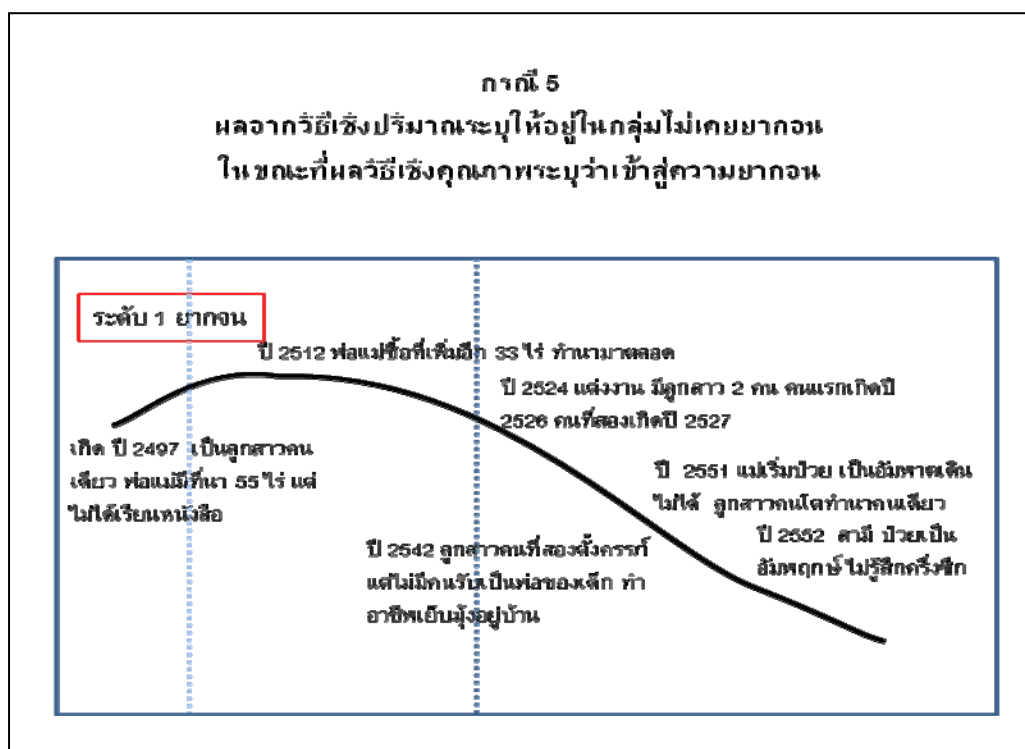
ตัวอย่างกรณีผลจากวิธีเชิงปริมาณและเชิงคุณภาพไม่สอดคล้องกัน

- (5) กรณีผลจากวิธีเชิงปริมาณระบุว่าไม่เคยยากจน แต่ผลจากวิธีเชิงคุณภาพบอกว่าเข้าสู่ความยากจน: ปัจจัยปัญหาทางด้านสุขภาพและความรู้สึกขาดอิสระในการทำอะไรด้วยตนเองไม่ได้สะท้อนอยู่ในการวัดความยากจนด้านรายได้

หัวหน้าครัวเรือน เพศหญิง อายุ 56 ปี

อาศัยอยู่กับสามี อายุ 60 ปี ลูกสาว 2 คน และหลาน 1 คน พ่อแม่ประกอบอาชีพทำนา เป็นลูกสาวคนเดียว พ่อแม่มีที่นา 55 ไร่ สมัยนั้น พ่อแม่มาจ้างจอบไว้ก่อน 20 ไร่ และซื้อเพิ่มอีก 35 ไร่ ในราคาเพียง 2,500 บาท ไม่ได้เรียนหนังสือ เพราะพ่อแม่เห็นว่าเป็นผู้หญิงก็ต้องแต่งงานมีครอบครัว ช่วยพ่อแม่ทำนาตั้งแต่เด็ก ทำกันเอง ไม่ได้จ้าง จนอายุ 27 ปี แต่งงาน สามีช่วยทำนาด้วย ทำมาหากินได้ดีมาตลอด มีลูกสาว 2 คน คนโต จบมัธยมปีที่สาม ยังไม่แต่งงาน ช่วยทำนา คนที่สอง จบมัธยมปีที่หนึ่ง เพราะไม่

อยากเรียนต่อ ออกมาจากโรงเรียนได้สองปี ลูกสาวคนที่สองตั้งท้องแต่ไม่มีใครรับเป็นพ่อของเด็ก ตอนนี้หลานอายุ 11 ปีแล้ว ลูกสาวคนที่สองรับจ้างเย็บมุ้ง ได้เดือนละ 2-3,000 บาท นามีเยอะ แต่ก็ม่กินแค่สามสี่คน ปี 2551 เริ่มป่วยเป็นอัมพาต หมอบอกเป็นโรคกระดูกทับเส้น เดินไม่ได้ ต้องนั่งอยู่แต่บนบ้าน ปีถัดมา พ่อก็เป็นอัมพฤกษ์ครึ่งซีกทำอะไรไม่ได้เหมือนกัน ตั้งแต่ป่วยมาก็ลำบากมาก ไปไหนมาไหนไม่ได้ รายได้พอกับแม่มีแค่จากเงินสวัสดิการผู้สูงอายุ 500 บาทต่อเดือน ปีที่แล้วก็ไปกู้สหกรณ์มาเอามาใช้จ่ายในบ้าน เพราะเงินไม่พอ ตอนนี้ นาก็ให้ลูกสาวทำกันสองคน ได้ข้าวบ้างไม่ได้บ้าง บ้างปีได้แค่ 3 เกวียน พอให้มีข้าวกิน ไม่ต้องซื้อ ถ้าลูกสาวไม่ทำนาแล้ว ก็คิดว่าคงต้องขายที่ทั้งหมดให้คนอื่น มีนาเยอะ แต่ก็ไม่มีประโยชน์ถ้าไม่มีคนทำ

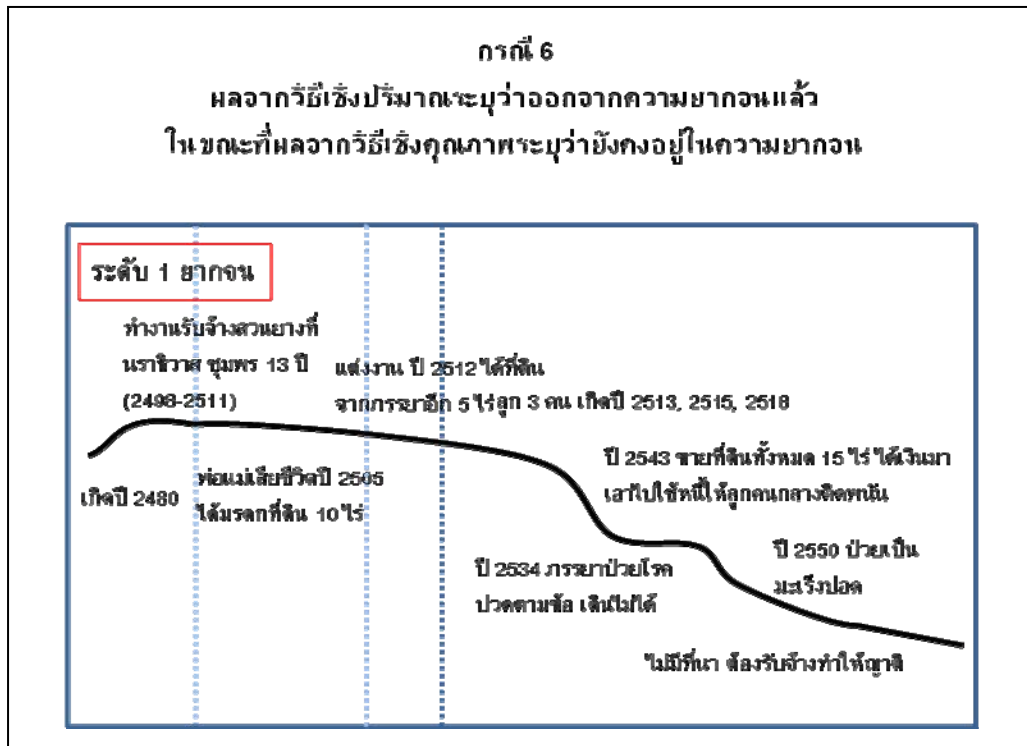
สำหรับ กลุ่มที่เข้าและออกจากความยากจนหรือกลุ่มยากจนครั้งคราว พบว่ามีความไม่สอดคล้องกันของผลจากวิธีเชิงปริมาณและวิธีเชิงคุณภาพเช่นเดียวกัน โดยกลุ่มที่ออกจากความยากจนได้ตามวิธีเชิงปริมาณ จำนวน 1 จาก 6 ครั้งเรือน กลับมีความเห็นว่าตัวเองยังตกอยู่ในความยากจน

(6) กรณีผลจากวิธีเชิงปริมาณระบุว่าออกจากความยากจน แต่ผลจากวิธีเชิงคุณภาพบอกว่ายังอยู่ในความยากจน: ปัจจัยทางด้านการถือครองสินทรัพย์ที่ดิน และปัญหาด้านสุขภาพไม่ได้สะท้อนอยู่ในการวัดความยากจนด้านรายได้

หัวหน้าครัวเรือน เพศชาย อายุ 74 ปี

อาศัยอยู่กับภรรยาเพียงลำพัง เคยไปรับจ้างสวนยางภาคใต้เกือบ 13 ปี แต่เบื่อ เลยกลับมาบ้าน พ่อแม่ยกที่ดินให้ 10 ไร่ หลังจากแต่งงาน ได้ที่ดินจากมรดกฝั่งภรรยาอีก 5 ไร่ ทำนาช่วยกันกับภรรยามาโดย

ตลอด จนปี 2534 ภรรยาป่วยเดินไม่ได้ ลูกสามคน แต่งงานแยกบ้านออกไปอยู่ต่างจังหวัด ปี 2543 ขายที่ดินทั้งหมด 15 ไร่ ได้เงินมาสองแสนบาทเพื่อเอาไปใช้หนี้ให้ลูกชายคนกลางติดพนัน และที่เหลือไว้เป็นสินสอดให้ลูกชายแต่งงาน ไม่มีที่นาไว้ทำกิน ต้องไปรับจ้างทำนาให้ญาติพี่น้อง แลกกับข้าว ปี 2550 ตัวเองป่วยเป็นมะเร็งปอด ทำงานหนักไม่ได้อีก

6.7 สรุป

การศึกษาวิจัยเกี่ยวกับ “ความยากจน” สิ่งที่ต้องทำความเข้าใจเบื้องต้นคือคำถามที่ว่าอะไรคือความยากจน และคำถามที่สองคืออะไรเป็นสาเหตุให้เกิดความยากจน ซึ่งในการศึกษานี้ได้นำวิธีผสมผสานระหว่างวิธีเชิงปริมาณและวิธีเชิงคุณภาพเพื่อเป็นเครื่องมือในการวิเคราะห์และหาคำตอบดังกล่าว ไม่เพียงแต่นักวิชาการจะต้องอาศัยแนวคิดทฤษฎีในการวิเคราะห์

เพื่อให้เกิดความสมบูรณ์ในการทำความเข้าใจกับความยากจนและวิเคราะห์สาเหตุของความยากจนของครัวเรือนในประเทศไทย งานวิจัยนี้จึงนำวิธีเชิงคุณภาพโดยการสัมภาษณ์ประวัติชีวิตและกิ่งโครงสร้างได้เข้ามามีส่วนสำคัญที่ช่วยสร้างความครอบคลุมการวิเคราะห์สาเหตุความยากจนโดยเฉพาะอย่างยิ่งเพื่อรับทราบทัศนคติและมุมมองต่อความยากจนจากความคิดเห็นของชาวบ้านที่ประสบกับปัญหาความยากจนโดยตรง นอกจากนี้ ยังช่วยเพิ่มเติมคำอธิบายในส่วนที่วิธีเชิงปริมาณจากผลประมาณการของแบบจำลองไม่สามารถอธิบายได้ ซึ่งจากผลการสัมภาษณ์ทำให้ทราบว่าความคิดเห็น

ของชาวบ้านไม่ได้ให้คำจำกัดความของความยากจนเพียงแค่การขาดแคลนในเชิงรายได้ แต่หมายความรวมถึงการขาดแคลนเชิงโครงสร้างของการดำรงชีพที่ครอบคลุมองค์ประกอบของการถือครองทรัพย์สินต่างๆ ที่สำคัญ ได้แก่ การขาดแคลนที่ดิน สภาพของที่อยู่อาศัย การประกอบอาชีพ และ ภาระหนี้สิน เป็นต้น

นอกจากนี้ วิธีเชิงคุณภาพยังสามารถเติมเต็มในส่วนของการศึกษาปัจจัยที่กำหนดพลวัตความยากจน ที่วิธีเชิงปริมาณจากแบบจำลองยังไม่สามารถให้ความชัดเจนได้ โดยเฉพาะอย่างยิ่งในส่วนของการศึกษาที่กำหนดความยากจนชั่วคราวทั้งการเข้าและออกจากความยากจน ซึ่งสามารถสรุปจากการสัมภาษณ์ว่าปัจจัยสำคัญที่สนับสนุนให้ครัวเรือนออกจากความยากจนได้ ปัจจัยที่มีความสำคัญอันดับแรก ได้แก่ ปัจจัยวัฏจักรชีวิตและโครงสร้างประชากร เนื่องจากครัวเรือนบุตรหลานจบการศึกษา และมีงานทำช่วยหาเงินสนับสนุนเป็นแรงผลักดันให้เลี้ยงครอบครัวได้มากขึ้น ปัจจัยที่สองได้แก่ การประกอบอาชีพที่มั่นคงของทั้งหัวหน้าครัวเรือนและสมาชิกในครัวเรือน ซึ่งเป็นอาชีพนอกภาคเกษตร อาทิ รับราชการ ลูกจ้างประจำ ทำงานโรงงาน และธุรกิจส่วนตัวค้าขาย ช่วยทำให้ครัวเรือนมีรายได้ประจำที่ไม่ต้องมาจากรายได้จากภาคเกษตรซึ่งขึ้นกับฤดูกาลเพียงอย่างเดียว รวมทั้งได้รับรายได้จากการส่งกลับสำหรับแรงงานที่ย้ายไปนอกพื้นที่ ปัจจัยต่อมา ได้แก่ ทุนทางสังคมหรือค่านิยม และพฤติกรรมของครัวเรือนในชุมชนที่เห็นถึงความสำคัญของการประหยัด อดออม และขยัน และปัจจัยสุดท้าย ได้แก่ ทุนทรัพยากรที่ดิน และทุนกายภาพด้านเครื่องมือเครื่องจักรสำหรับการใช้ในการเกษตรที่มีมากขึ้นเป็นปัจจัยสำคัญที่ช่วยให้ครัวเรือนหลุดพ้นจากความยากจนได้

ในขณะที่ ปัจจัยหลักที่ส่งผลกระทบให้ครัวเรือนเข้าสู่ความยากจนประกอบด้วย ปัจจัยแรก ได้แก่ ปัจจัยจากความเสี่ยงที่เกิดจากวิกฤตต่างๆ โดยเฉพาะที่เกิดจากความเจ็บป่วยหรืออุบัติเหตุที่เกิดกับหัวหน้าครัวเรือนและสมาชิกในครัวเรือน ส่งผลให้ไม่สามารถทำงานหาเงินเพื่อเลี้ยงครอบครัวได้ ปัจจัยที่มีความสำคัญเท่ากัน ได้แก่ ปัจจัยของวัฏจักรชีวิต ซึ่งมีสาเหตุมาจากสมาชิกในวัยแรงงานลดลง ในขณะที่สัดส่วนสมาชิกในวัยพึ่งพิงที่เพิ่มขึ้น เนื่องจากหนุ่มสาวที่อยู่ในวัยกำลังแรงงานย้ายถิ่นทั้งถาวรและชั่วคราว ส่งผลให้สมาชิกที่เหลืออยู่ส่วนใหญ่ในครัวเรือนเป็นเด็กและผู้สูงอายุซึ่งไม่สามารถหารายได้ได้เองและมีภาระค่าใช้จ่ายมาก ปัจจัยสุดท้ายที่เป็นสาเหตุให้ครัวเรือนเข้าสู่ความยากจน ได้แก่ ปัจจัยเชิงโครงสร้างการถือครองสินทรัพย์ที่ดินที่ลดลง และภาระหนี้สินที่ต้องชำระมีมาก

บทที่ 7

บทสรุป

7.1 บทนำ

ความสำเร็จของการลดสัดส่วนคนจนของประเทศไทยในช่วงสองทศวรรษที่ผ่านมาถือเป็นตัวอย่างของความสำเร็จหนึ่งในการแก้ไขปัญหาความยากจนสำหรับประเทศกำลังพัฒนาอื่นๆ การศึกษาวิจัยเพื่อทำความเข้าใจถึงปัจจัยที่ส่งผลต่อการเปลี่ยนแปลงความยากจนจึงเป็นแนวทางสำคัญที่จะช่วยให้เกิดความรู้ความเข้าใจเกี่ยวกับความยากจนมากขึ้น โดยเฉพาะอย่างยิ่งลักษณะของความยากจนที่เป็นพลวัต ทั้งการเข้าและออกจากความยากจนและการอยู่ในความยากจนแบบเรื้อรัง อย่างไรก็ตาม จากการศึกษาทบทวนงานวิจัยที่ผ่านมาพบว่าตัวอย่างงานวิจัยเกี่ยวกับพลวัตความยากจนของประเทศไทยในปัจจุบันยังไม่มี เนื่องจากข้อจำกัดของข้อมูลที่จะใช้ในการศึกษา

งานวิจัยชิ้นนี้ถือเป็นความพยายามแรกที่จะศึกษาเกี่ยวกับพลวัตความยากจนของประเทศไทย ทั้งรูปแบบและปัจจัยที่ส่งผลต่อการเกิดพลวัตความยากจน โดยการเชื่อมโยงภาพรวมจากระดับประเทศลงไปในระดับครัวเรือน และอาศัยวิธีวิจัยโดยการผสมผสานระหว่างวิธีการวิเคราะห์ทั้งเชิงปริมาณและเชิงคุณภาพเพื่อมาอธิบายกลไกการเกิดพลวัตความยากจนในระดับครัวเรือนในชนบทของประเทศไทย โดยเปรียบเทียบในช่วงปีที่ผ่านมา คือระหว่างปี 2531 และ 2552 ในพื้นที่ภาคกลาง คือจังหวัดสุพรรณบุรี และพื้นที่ภาคอีสาน คือจังหวัดขอนแก่น จำนวนทั้งหมด 240 หมู่บ้าน เพื่อวิเคราะห์ถึงปัจจัยสำคัญที่มีผลต่อพลวัตความยากจนบนกรอบแนวคิดของการดำรงชีพครัวเรือนในชนบท โดยมุ่งหวังว่าการสร้างความรู้ความเข้าใจในประเด็นเกี่ยวกับพลวัตความยากจนของประเทศไทยจะสามารถช่วยในการกำหนดนโยบายเพื่อแก้ไขปัญหาความยากจน โดยเฉพาะอย่างยิ่งในครัวเรือนผู้ประกอบอาชีพทำนาและเกษตรกรรมที่ประสบกับความยากจนหรือมีความเสี่ยงที่จะเข้าสู่ความยากจนให้ดำเนินไปได้อย่างมีประสิทธิภาพมากยิ่งขึ้น

7.2 สรุปผลที่ได้จากการศึกษา

จากข้อมูลในระดับมหภาคชี้ให้เห็นภาพรวมอย่างชัดเจนว่าประเทศไทยประสบความสำเร็จในการลดสัดส่วนคนจนได้อย่างต่อเนื่อง แต่เมื่อพิจารณาในรายละเอียดลงไปในระดับภูมิภาคจะพบว่าแต่ปัญหาความยากจนยังคงมีอยู่มากและกระจุกตัวอยู่ในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ คิดเป็นเกือบร้อยละ 60 ของคนจนทั้งประเทศ นอกจากนี้ปัญหาความยากจนยังกระจุกตัวหนาแน่นในเขตชนบท โดยพบว่าเกือบร้อยละ 90 ของคนจนในประเทศอาศัยอยู่ในเขตชนบท ทั้งนี้ส่วนหนึ่งเป็นผลเนื่องจากประชากรส่วนใหญ่ในเขตชนบทยังคงประกอบอาชีพหลักด้านการเกษตรซึ่งเป็นภาคการผลิตที่มีส่วนแบ่งในเชิงรายได้ต่ำ

มากเมื่อเทียบกับภาคการผลิตอื่น แม้ว่าประเทศไทยจะมีความอุดมสมบูรณ์ทางด้านขนาดของพื้นที่ ทรัพยากรน้ำ ทรัพยากรดิน ซึ่งมีความได้เปรียบในการเพาะปลูกมากเมื่อเทียบกับหลายๆ ประเทศในภูมิภาค แต่ดูเหมือนว่าผู้ประกอบการอาชีพเกษตรกร โดยเฉพาะชาวนาในชนบทของไทยที่แม้จะถือครองที่ดินทำกิน แต่ยังเป็นกลุ่มที่ยากจน หรือมีความเสี่ยงที่จะตกอยู่ในความยากจน จากข้อมูลพบว่าคนจนในภาคเกษตรเกินครึ่งหนึ่งถือครองที่ดินขนาดเล็กน้อยกว่า 5 ไร่ ส่วนผู้ที่ถือครองที่ดินขนาดเล็กน้อยกว่า 5 ไร่ มีสัดส่วนคนจนมากที่สุด ในขณะที่ลักษณะของคนจนโดยทั่วไปได้แก่ อาศัยในครัวเรือนขนาดใหญ่ มีสัดส่วนสมาชิกในวัยพึ่งพิงมาก มีการศึกษาน้อย สำหรับรายได้ครัวเรือน พบว่าครัวเรือนยากจนในภาคอีสานส่วนใหญ่มีรายได้จากทำไร่สุทธิจากภาคการเกษตร และเงินรายได้ที่ส่งกลับมาจากสมาชิกที่ไปทำงานต่างถิ่น ในทางกลับกัน แหล่งที่มาของรายได้สูงสุดของครัวเรือนยากจนในเขตภาคกลางมาจากรายได้จากค่าแรงและเงินเดือน ซึ่งสอดคล้องกับการประกอบอาชีพของคนจนในภาคกลางที่ส่วนใหญ่เป็นลูกจ้างในภาคการเกษตร การผลิต และแรงงานรับจ้างในภาคก่อสร้าง

อย่างไรก็ดี ข้อมูลดังกล่าวเป็นแสดงให้เห็นถึงภาพลักษณะของคนยากจนแบบกว้าง โดยเปรียบเทียบข้อมูลปีต่อปีจากการสำรวจภาวะเศรษฐกิจและสังคมรายปี ซึ่งยังไม่สามารถให้ภาพความยากจนในลักษณะที่เป็นพลวัตได้ ดังนั้น เพื่อให้ได้รายละเอียดมากขึ้นถึงสาเหตุและปัจจัยในการกำหนดพลวัตความยากจน งานวิจัยนี้จึงลงพื้นที่เพื่อเก็บข้อมูลโดยใช้แบบสอบถามโดยการสำรวจครัวเรือนเดิมซ้ำจำนวนทั้งสิ้น 240 ครัวเรือน และนำข้อมูลรายได้ครัวเรือนมาคำนวณหาดัชนีความยากจนแล้วพบว่าผลที่ได้มีความสอดคล้องกับตัวเลขความยากจนในระดับประเทศ โดยสัดส่วนความยากจนลดลงอย่างชัดเจนในช่วงระหว่างปี 2531 และ 2552 เป็นการลดลงของความยากจนทั้งภาคตะวันออกเฉียงเหนือ และภาคกลาง และเมื่อวิเคราะห์รูปแบบพลวัตความยากจนของครัวเรือนทั้ง 4 กลุ่ม คือ กลุ่มยากจนเรื้อรัง กลุ่มออกจากความยากจน กลุ่มเข้าสู่ความยากจน และกลุ่มไม่เคยยากจน ผลที่แสดงในบทที่ 4 ชี้ให้เห็นว่าสัดส่วนความยากจนที่ลดลงเป็นผลเนื่องมาจากมีครัวเรือนที่สามารถออกจากความยากจนได้มากประมาณร้อยละ 40 ในขณะที่ยังคงพบว่ามีสัดส่วนครัวเรือนที่ไม่สามารถออกจากความยากจนได้ และตกอยู่ในความยากจนเรื้อรังร้อยละ 10 นอกจากนี้ ยังมีครัวเรือนที่ไม่ยากจนแต่ตกเข้าสู่ความยากจนร้อยละ 8 ของครัวเรือนทั้งหมด จะเห็นว่าภายใต้แนวโน้มสัดส่วนความยากจนที่ลดลงของประเทศไทย พบว่าสัดส่วนของครัวเรือนที่เข้าและออกจากความยากจนมีสูงกว่าผู้ที่อยู่ในความยากจนเรื้อรัง ซึ่งสอดคล้องกับผลการศึกษาพลวัตความยากจนของประเทศกำลังพัฒนาส่วนใหญ่

และเมื่อพิจารณาตามลักษณะทางเศรษฐกิจและสังคมที่สำคัญของครัวเรือนจำแนกตามกลุ่มพลวัตความยากจน ในปี 2531 และ 2552 จะสามารถเห็นความแตกต่างของลักษณะในแต่ละกลุ่มครัวเรือนและพบว่ามีความเหลื่อมล้ำในการถือครองสินทรัพย์ระหว่างครัวเรือน ซึ่งการแจกแจงลักษณะที่แตกต่างนี้มีความสำคัญมากในการกำหนดความสัมพันธ์ของแต่ละปัจจัยที่มีผลต่อการเกิดพลวัตความยากจน

ผลการวิเคราะห์ปัจจัยที่มีผลต่อพลวัตความยากจนโดยวิธีเชิงปริมาณจากแบบจำลองสมการถดถอยแสดงให้เห็นว่า ปัจจัยที่ทำให้ครัวเรือนอยู่ในความยากจนเรื้อรังที่สำคัญ ประกอบด้วย ปัจจัยแรก

คือ ปัจจัยทางลักษณะประชากรของครัวเรือน และปัจจัยที่สอง คือ ปัจจัยการถือครองสินทรัพย์ทุนต่างๆ ที่อยู่ในระดับต่ำ ได้แก่ ทุนมนุษย์ด้านการศึกษาของสมาชิกในวัยแรงงานอยู่ในระดับต่ำ สัดส่วนของวัยแรงงานที่น้อยลง ขนาดพื้นที่เพาะปลูกข้าวและขนาดที่ดินในพื้นที่ชลประทานมีสัดส่วนต่ำ รวมถึงการถือครองสินทรัพย์ภาคเกษตรประเภทเครื่องมือเครื่องจักรและสินทรัพย์นอกภาคเกษตรที่อยู่ในระดับต่ำ ส่วนปัจจัยที่มีความสำคัญต่อความยากจนชั่วคราวประกอบด้วยปัจจัยลักษณะโครงสร้างประชากร การประกอบอาชีพ และการถือครองที่ดินเป็นหลัก ในขณะที่ปัจจัยอื่นๆ ไม่ว่าจะเป็นปัจจัยด้านการศึกษาของสมาชิกในครัวเรือน ขนาดของครัวเรือน และการถือครองสินทรัพย์ทุนกายภาพดูเหมือนจะมีความสำคัญกับความยากจนเรื้อรังมากกว่าความยากจนชั่วคราว ผลการวิเคราะห์ปัจจัยที่มีผลต่อพลวัตความยากจนจากแบบจำลองสมการถดถอยแสดงให้เห็นว่าค่าประมาณการความสัมพันธ์ของตัวแปรที่มีผลต่อความยากจนเรื้อรังที่มีนัยสำคัญทางสถิติมากกว่าความยากจนแบบครั้งคราว นั่นหมายความว่าแบบจำลองสามารถแสดงค่าความสัมพันธ์ของปัจจัยที่กำหนดความยากจนเรื้อรังได้ค่อนข้างแม่นยำกว่า อย่างไรก็ตาม ผลการวิเคราะห์จากแบบจำลองยังไม่สามารถให้ความชัดเจนของปัจจัยที่กำหนดความยากจนชั่วคราวหรือการเข้าและออกจากความยากจนได้ดีนัก ซึ่งคาดหวังว่าวิธีเชิงปริมาณจะเข้ามาช่วยอธิบายส่วนที่ยังขาดความชัดเจนตรงนี้ได้

เพื่อให้เกิดความสมบูรณ์ในการทำความเข้าใจกับความยากจนและวิเคราะห์สาเหตุของความยากจนของครัวเรือนในประเทศไทย งานวิจัยนี้จึงนำวิธีวิจัยเชิงคุณภาพโดยการสัมภาษณ์ประวัติชีวิต และการสัมภาษณ์เชิงโครงสร้างเข้ามามีส่วนสำคัญที่ช่วยสร้างความครอบคลุมการวิเคราะห์สาเหตุความยากจนโดยเฉพาะอย่างยิ่งเพื่อให้รับทราบทัศนคติและมุมมองต่อความยากจนจากความคิดเห็นของชาวบ้านและโดยเฉพาะอย่างยิ่งผู้ที่ประสบกับปัญหาความยากจนโดยตรง นอกจากนี้ ยังช่วยเพิ่มเติมคำอธิบายในส่วนที่วิธีเชิงปริมาณจากผลประมาณการของแบบจำลองไม่สามารถอธิบายได้ ซึ่งจากผลการสัมภาษณ์ทำให้ทราบว่าความคิดเห็นของชาวบ้านไม่ได้ให้คำจำกัดความของความยากจนเพียงแค่การขาดแคลนในเชิงรายได้ แต่หมายความว่ารวมถึงการขาดแคลนเชิงโครงสร้างของการดำรงชีพที่ครอบคลุมองค์ประกอบของการถือครองทรัพย์สินต่างๆ ที่สำคัญ ได้แก่ การขาดแคลนที่ดิน สภาพของที่อยู่อาศัย การประกอบอาชีพ และ ภาระหนี้สิน เป็นต้น

นอกจากนี้ วิธีเชิงคุณภาพยังสามารถเติมเต็มข้อมูลในส่วนของการศึกษาปัจจัยที่กำหนดพลวัตความยากจนที่วิธีเชิงปริมาณจากแบบจำลองยังไม่สามารถให้ความชัดเจนได้ โดยเฉพาะอย่างยิ่งในส่วน of ปัจจัยที่กำหนดความยากจนชั่วคราวทั้งการเข้าและออกจากความยากจน ซึ่งสามารถสรุปจากการสัมภาษณ์ว่าปัจจัยสำคัญที่สนับสนุนให้ครัวเรือนออกจากความยากจนได้ ปัจจัยที่มีความสำคัญอันดับแรก ได้แก่ ปัจจัยวัฏจักรชีวิตและโครงสร้างประชากร โดยพบว่าครัวเรือนมีสมาชิกในวัยกำลังแรงงานมากขึ้นเนื่องจากบุตรหลานจบการศึกษา และมีงานทำช่วยหาเงินสนับสนุนเป็นรายแรงหลักหาเลี้ยงครอบครัวได้มากขึ้น ปัจจัยที่สองได้แก่ การประกอบอาชีพที่มั่นคงของทั้งหัวหน้าครัวเรือนและสมาชิกในครัวเรือน ทั้งการประกอบอาชีพนอกภาคเกษตร อาทิ รับราชการ ลูกจ้างประจำ ทำงานโรงงาน และธุรกิจส่วนตัวค้าขาย ช่วยทำให้ครัวเรือนมีรายได้ประจำที่ไม่ต้องมาจากรายได้จากภาคเกษตรซึ่งขึ้นกับฤดูกาลเพียงอย่างเดียว รวมทั้งได้รับรายได้จากการส่งกลับสำหรับแรงงานที่ย้ายไปนอกพื้นที่ ปัจจัย

ต่อมา ได้แก่ ทุนทางสังคมหรือค่านิยม และพฤติกรรมของครัวเรือนในชุมชนที่เห็นถึงความสำคัญของการประหยัด อดออม และขยัน และปัจจัยสุดท้าย ได้แก่ ทุนทรัพยากรที่ดินที่สามารถใช้ประโยชน์จากที่ดินในการเพาะปลูกได้ผลผลิตมากขึ้น และทุนกายภาพด้านเครื่องมือเครื่องจักรสำหรับใช้ในการเกษตรที่มีความทันสมัยมากขึ้นเป็นปัจจัยสำคัญที่ช่วยให้ครัวเรือนหลุดพ้นจากความยากจนได้

ในขณะที่ ปัจจัยหลักที่ส่งผลกระทบให้ครัวเรือนเข้าสู่ความยากจนประกอบด้วย ปัจจัยแรก ได้แก่ ปัจจัยจากความเสี่ยงที่เกิดจากวิกฤตต่างๆ โดยเฉพาะที่เกิดจากความเจ็บป่วยหรืออุบัติเหตุที่เกิดกับหัวหน้าครัวเรือนและสมาชิกในครัวเรือน ส่งผลให้ไม่สามารถทำงานหาเงินเพื่อเลี้ยงครอบครัวได้ ปัจจัยที่มีความสำคัญเท่ากัน ได้แก่ ปัจจัยของวัฏจักรชีวิต ซึ่งมีสาเหตุมาจากสมาชิกในวัยแรงงานลดลง ในขณะที่สัดส่วนสมาชิกในวัยพึ่งพิงที่เพิ่มขึ้น เนื่องจากหนุ่มสาวที่อยู่ในวัยกำลังแรงงานย้ายถิ่นทั้งถาวรและชั่วคราว ส่งผลให้สมาชิกที่เหลืออยู่ส่วนใหญ่ในครัวเรือนเป็นเด็กและผู้สูงอายุซึ่งไม่สามารถหารายได้ได้เองและมีภาระค่าใช้จ่ายมาก ปัจจัยสุดท้ายที่เป็นสาเหตุให้ครัวเรือนเข้าสู่ความยากจน ได้แก่ ปัจจัยเชิงโครงสร้างการถือครองสินทรัพย์ที่ดินที่ลดลง และภาระหนี้สินที่ต้องชำระมีมาก

จะเห็นได้ว่าปัจจัยกำหนดพลวัตความยากจนกลุ่มต่างๆ มีความแตกต่างกันไปตามแต่ละลักษณะของพลวัตความยากจน ดังนั้นในการพิจารณากำหนดนโยบายเพื่อแก้ไขปัญหาความยากจนของครัวเรือนแต่ละประเภทจึงต้องดำเนินไปอย่างเหมาะสมเพื่อบรรลุวัตถุประสงค์ ไม่ว่าจะเป็นการกำหนดนโยบายแก้ไขปัญหความยากจนเรื้อรังโดยการยกระดับความเป็นอยู่ของกลุ่มครัวเรือนที่อยู่ในความยากจนให้สามารถออกจากความยากจนได้ หรือนโยบายที่ป้องกันและรองรับไม่ทำให้กลุ่มครัวเรือนที่ไม่ยากจนต้องเข้าสู่ความยากจนได้ในภายหลัง

7.3 ข้อเสนอแนะประเด็นเชิงนโยบาย

ผลการศึกษาได้แสดงให้เห็นว่าปัจจัยที่ทำให้ครัวเรือนอยู่ในความยากจน ปัจจัยที่ทำให้ครัวเรือนออกจากความยากจนได้ และปัจจัยที่ทำให้ครัวเรือนเข้าสู่ความยากจนมีความแตกต่างกัน โดยพบว่า ปัจจัยที่ทำให้ครัวเรือนอยู่ในความยากจนเรื้อรังที่สำคัญเป็นปัจจัยเชิงโครงสร้างที่มีผลกระทบต่อการขยายตัวของรายได้และความเป็นอยู่ของครัวเรือนในระยะยาว ได้แก่ ปัจจัยทางลักษณะประชากรของครัวเรือนที่มีอัตราพึ่งพิงสูง และปัจจัยในการครอบครองสินทรัพย์ทุนต่างๆ ทั้งทุนมนุษย์ในด้านการศึกษาและกำลังแรงงาน ที่ดินและทุนกายภาพที่อยู่ในระดับต่ำ ในขณะที่ปัจจัยที่มีความสำคัญต่อความยากจนชั่วคราวหรือการเข้าหรือออกจากความยากจนของครัวเรือนส่วนใหญ่จะเป็นปัจจัยที่ส่งผลกระทบต่อความผันผวนของระดับรายได้ ที่เห็นได้อย่างชัดเจนที่สุด ได้แก่ ปัจจัยที่เกิดจากสิ่งที่ไม่ได้คาดหวังกหรือการเกิดวิกฤตการณ์ต่างๆ ในครัวเรือน เช่น การเจ็บไข้ อุบัติเหตุ และการเสียชีวิตของหัวหน้าครัวเรือน นอกจากนี้ยังรวมถึงปัจจัยในเชิงวัฏจักรชีวิตและลักษณะประชากร เช่น จำนวนสมาชิกในวัยพึ่งพิงที่เพิ่มขึ้น และการเปลี่ยนแปลงหัวหน้าครัวเรือนเป็นเพศหญิง ดังนั้น การกำหนดนโยบายเพื่อแก้ไขปัญหาความยากจนจึงแบ่งแยกและกำหนดความสำคัญตามลักษณะและสาเหตุที่แตกต่างกันไปของแต่ละประเภทพลวัตความยากจน ดังนี้

(1) นโยบายเพื่อแก้ไขปัญหาความยากจนเรื้อรัง (Chronic poverty) ควรมุ่งเน้นการสร้างฐานรายได้ครัวเรือนให้เข้มแข็งเพื่อสามารถเพิ่มระดับรายได้ของครัวเรือนให้ขยายตัวได้ในระยะยาวและยกระดับการดำรงชีพให้ดีขึ้นอย่างยั่งยืน ตัวอย่างนโยบายที่สำคัญประกอบด้วยสองแนวทาง

แนวทางแรก เป็นนโยบายที่เกี่ยวข้องเนื่องกับการสนับสนุนการเพิ่มฐานสินทรัพย์ครัวเรือนที่สำคัญประกอบด้วย (1) ทุนมนุษย์ ได้แก่ นโยบายขยายโอกาสด้านการศึกษาให้เหมาะสมและสอดคล้องกับความต้องการของครัวเรือนชนบทในภาคเกษตร ทั้งการศึกษาภาคบังคับ การศึกษาสายอาชีพและการศึกษานอกระบบ นโยบายการสร้างอาชีพนอกภาคเกษตรให้แก่ครัวเรือนในชนบทเพื่อเป็นแหล่งรายได้เสริมและไม่ต้องอพยพไปทำงานนอกพื้นที่ นโยบายฝึกอาชีพและพัฒนาทักษะฝีมือให้แก่ชาวบ้านเพื่อสามารถเป็นผู้ประกอบการรายย่อยได้ (2) ที่ดิน ได้แก่ นโยบายจัดสรรที่ดินทำกินให้แก่ครัวเรือนยากจนที่ไม่มีที่ดิน นโยบายการจัดหาแหล่งน้ำให้แก่พื้นที่ทางการเกษตรที่ยังขาดแคลนให้ทั่วถึงและเพียงพอ นโยบายสนับสนุนให้เกิดการใช้ที่ดินเพื่อการเพาะปลูกให้เต็มพื้นที่และเกิดประโยชน์ต่อการเพาะปลูกสูงสุด (อาทิ การปลูกพืชแบบผสมผสาน การใช้เกษตรทฤษฎีใหม่ การดูแลและปรับหน้าดิน การส่งเสริมการใช้ปุ๋ยอินทรีย์แทนปุ๋ยเคมี การพัฒนาพันธุ์ปลูกข้าวให้เหมาะกับพื้นที่) (3) ทุนกายภาพ ได้แก่ นโยบายพัฒนาเครื่องมือเครื่องจักรทางการเกษตรเพื่อใช้ทดแทนแรงงานและเหมาะสมกับสภาพแวดล้อมในแต่ละพื้นที่ (4) ทุนทางสังคม ได้แก่ นโยบายส่งเสริมให้ครัวเรือนพึ่งพาตนเองภายในชุมชน และนโยบายสร้างเครือข่ายความเข้มแข็งของชุมชน

แนวทางที่สอง เป็นแนวนโยบายเพื่อรองรับการเปลี่ยนแปลงของลักษณะโครงสร้างประชากร ที่พบว่ามีอัตราพึ่งพิงสูงขึ้นโดยเฉพาะสมาชิกในวัยชราที่มีสัดส่วนมากขึ้น จึงควรกำหนดนโยบายเพื่อรองรับผู้สูงอายุที่มีมากขึ้นในครัวเรือนให้สามารถมีรายได้เลี้ยงตัวเองได้ผ่านการสร้างระบบตาข่ายความปลอดภัยทางสังคม (Social safety nets) โดยเฉพาะอย่างยิ่งในกรณีที่ผู้สูงอายุที่มีฐานะยากจนเหล่านั้นอายุมากขึ้น ไม่มีบุตรหลานดูแล และได้รับผลกระทบจากโรคภัยไข้เจ็บหรือประสบกับอุบัติเหตุทำให้ไม่สามารถทำงานเพื่อหารายได้ได้ ได้แก่ นโยบายจัดตั้งกองทุนสวัสดิการผู้สูงอายุในหมู่บ้าน นโยบายจัดตั้งกองทุนบำเหน็จบำนาญเพื่อชราภาพที่เกษียณอายุ และนโยบายส่งเสริมการออมทรัพย์และการจัดตั้งสหกรณ์ออมทรัพย์ในหมู่บ้าน เป็นต้น

(2) นโยบายเพื่อรองรับไม่ให้เกิดความยากจนชั่วคราว (Transient poverty) และป้องกันไม่ให้เกิดครัวเรือนเข้าสู่ความยากจน ควรมุ่งเน้นการสร้างภูมิคุ้มกันเพื่อลดความผันผวนของรายได้ครัวเรือนที่อาจเกิดขึ้นได้ในระยะสั้น ประกอบด้วย นโยบายสนับสนุนให้ความช่วยเหลือทางการเงินแก่เกษตรกรรายย่อยในรูปแบบการปล่อยสินเชื่อหรือผ่านกองทุนเพื่อช่วยเหลือเกษตรกรโดยเฉพาะอย่างยิ่งด้านต้นทุน นโยบายลดความเสี่ยงจากความผันผวนทางด้านราคาสินค้าเกษตร อาทิ นโยบายการประกันรายได้หรือประกันราคาผลผลิตทางการเกษตร เป็นต้น

เอกสารอ้างอิงภาษาไทย

- พอพันธ์ อูยานนท์ (2546) เศรษฐกิจชุมชนหมู่บ้านภาคกลาง ภายใต้โครงการวิจัยเศรษฐกิจชุมชนหมู่บ้านไทย, สถาบันวิจิตรธรรม์
- มณีมัย ทองอยู่ (2546) การเปลี่ยนแปลงของเศรษฐกิจชาวนาอีสาน ภายใต้โครงการวิจัยเศรษฐกิจชุมชนหมู่บ้านไทย, สถาบันวิจิตรธรรม์
- สมพร อิศวิลานนท์ (2552) พลวัตเศรษฐกิจการผลิตข้าวไทย, เลิศศิลป์การพิมพ์.
- สำนักงานคณะกรรมการพัฒนาการเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ (2551) รายงานประเมินความยากจนประจำปี 2550
- สำนักงานเศรษฐกิจการเกษตร (2550) รายงานภาวะเศรษฐกิจและสังคมของครัวเรือนเกษตรปี 2549

เอกสารอ้างอิงภาษาอังกฤษ

- ADDISON, T., HULME, D. & KANBUR, R. 2009. Poverty Dynamics: Measurement and Understanding from an Interdisciplinary Perspective. In: ADDISON, T., HULME, D. & KANBUR, R. (eds.) *Poverty Dynamics: Interdisciplinary Perspective*. Oxford: Oxford University Press.
- AHMAD, A. & ISVILANONDA, S. 2003. Rural Poverty and Agricultural Diversification in Thailand. *Paper presented at the Second Annual Swedish School of Advanced Asia and Pacific Studies, 24-26 October 2003*. Lund, Sweden: Lund University.
- ALISJAHBANA, A. & YUSUF, A. A. 2003. Poverty Dynamics in Indonesia: Panel Data Evidence. *Working Paper in Economics and Development Studies, 200303*. Bandung: Padjadjaran University, Indonesia.
- APPLETON, S. & BOOTH, D. 2001. Combining Participatory and Survey-based Approaches to Poverty Monitoring and Analysis. *Background Paper for the Workshop in Entebbe, Uganda*.
- BAULCH, B. & HODDINOTT, J. 2000. *Economic Mobility and Poverty Dynamics in Developing Countries*, London, Frank Cass Publishers.
- BECK, T. 1994. *The Experience of Poverty: Fighting for Respect and Resources in Village India*, London, Intermediate Technology Publications.
- BHIDE, S. & MEHTA, A. K. 2004. Chronic Poverty in Rural India: Issues and Findings from Panel Data. *Journal of Human Development*, 5 (2), 195-209.
- BIRD, K. & SHINYEKWA, I. 2003. Multiple Shocks and Downward Mobility: Learning from the Life Histories of Rural Ugandans. *CPRC Working Paper, 36*. Manchester: Chronic Poverty Research Centre, University Of Manchester.

- BOOTH, A. 1997. Rapid Economic Growth and Poverty Decline: A Comparison of Indonesia and Thailand 1981-1990. *Journal of International Development*, 9, 169-187.
- BOOTH, C. 1889. *Life and Labour of the People of London*, London, Macmillan.
- CAMPA, M. & WEBB, R. 1999. Mobility and Poverty Dynamics in the 1990s. *Paper presented at IDS/ IFPRI workshop on poverty dynamics, April 1999*. Brighton: Institute of Development Studies, University of Sussex.
- CARVALHO, S. & WHITE, H. 1997. Combining the Quantitative and Qualitative Approaches to Poverty Measurement and Analysis: The Practice and the Potential. *World Bank Technical Paper*, 366. Washington D.C.: The World Bank.
- CHAMBERS, R. 2007. Poverty Research: Methodologies, Mindsets and Multidimensionality. *IDS Working Paper*, 293. Brighton: Institute of Development Studies.
- DAVIS, P. & BAULCH, B. 2009. Parallel Realities: Exploring Poverty Dynamics using Mixed Methods in Rural Bangladesh. *Paper presented at the CPRC/ BASIS Conference on 'Escaping Poverty Traps: Connecting the Chronically Poor to Economic Growth', February, 2009*. Washington D.C.
- DERCON, S. & SHAPIRO, J. 2007. Moving on, Stay Behind, Getting Lost: Lessons on Poverty Mobility from Longitudinal Data. ESRC Global Poverty Research Group.
- DFID 1991. *Sustainable Livelihoods Guidance Sheets: 2.1*, DFID.
- ELLIS, F. 1988. *Peasant Economics. Farm Households and Agrarian Development*, Cambridge, Cambridge University Press.
- ESCOBAL, J. 2001. The Determinants of Nonfarm Income Diversification in Rural Peru. *World Development* 29(3), 497-508.
- GAIHA, R. & DEOLAIKER, A. 1993. Persistent, Expected and Innate Poverty: Estimates for Semi Arid Rural South India. *Cambridge Journal of Economics*, 17(4), 409-421.
- GREENE, W. H. 2003. *Economic Analysis*, New Jersey Pearson Education International.
- GROOTAERT, C., KANBUR, R. & OH, G.-T. 1995. The Dynamics of Poverty: Why Some People Escape from Poverty and Others Don't. An African Case Study. *Policy Research Working Paper*, 1499. Washington D.C.: The World Bank.
- HADDAD, L. & AHMED, A. 2003. Chronic and Transitory Poverty: Evidence from Egypt 1997-99. *World Development* 31(1), 71-85.
- HULME, D. 2007. Integrating Quantitative and Qualitative Research for Country Case Studies of Development. *Paper prepared for the Global Development Network meeting on Comparative Analysis: Methodological Workshop in Beijing*.
- HULME, D. & MCKAY, A. 2007. Identifying and Measuring Chronic Poverty: Beyond Monetary Measures? In: KAKWANI, N. & SILBER, J. (eds.) *The Many Dimensions of Poverty*. New York: Palgrave Macmillan.
- HULME, D., MOORE, K. & SHEPHERD, A. 2001. Chronic Poverty: Meaning and Analytic Frameworks. *CPRC Working Paper*, 2. Manchester: Chronic Poverty Research Centre, University of Manchester.
- HYMER, S. & RESNICK, S. 1969. A Model of an Agrarian Economy with Non-Agricultural Activities. *American Economic Review* 59, 493-506.

- JALAN, J. & RAVILLION, M. 1998. Determinants of Transient and Chronic Poverty: Evidence from Rural China. *Policy Research Working Paper*, 1936. Washington D.C.: The World Bank.
- JALAN, J. & RAVILLION, M. 2000. Is Transient Poverty Different? Evidence from Rural China. *Journal of Development Studies*, 36 (6), 82-99.
- JITSUCHON, S. 2006. Sources and Pro-Poorness of Thailand's Economic Growth. *Thammasat Economic Journal*, 24 (3), 68-105.
- JODHA, N. 1998. Poverty Debate in India: A Minority View. *Economic and Political Weekly*, Special Number.
- JUSTINO, P. & LITCHFIELD, J. 2004. Poverty Dynamics in Rural Vietnam: Winners and Losers During Reform. *Poverty Research Unit Paper*. Brighton: University of Sussex.
- JUSTINO, P., LITCHFIELD, J. & PHAM, H. T. 2008. Poverty Dynamics During Trade Reform: Evidence from Rural Vietnam. *Review of Income and Wealth* 54 (2), 166-192.
- KABEER, N. 2004. Snakes, Ladders and Traps: Changing Lives and Livelihoods in Rural Bangladesh (1994-2001). *CPRC Working Paper*, 50. Chronic Poverty Research Centre, University of Manchester, in association with Institute of Development Studies.
- KANBUR, R. 2003. Q-Squared? A Commentary on Qualitative and Quantitative Poverty Appraisal. In: KANBUR, R. (ed.) *Q-Squared: Qualitative and Quantitative Poverty Appraisal*. Delhi: Permanent Black.
- KANBUR, R. & SHAFFER, P. 2007. Epistemology, Normative Theory and Poverty Analysis: Implications for Q-squared in Practice. *World Development*, 35 (2), 183-196.
- KRISHNA, A. 2007. Subjective Assessments, Participatory Methods and Poverty Dynamics: the Stage-of-Progress Method. *CPRC Working Paper*, 93. Manchester: Chronic Poverty Research Centre, University of Manchester.
- KRISHNA, A., LUMONYA, D., MARKIEWICZ, M., MUGUMYA, F., KAFUKO, A. & WEGOYE, J. 2006. Escaping Poverty and Becoming Poor in 36 Villages of Central and Western Uganda. *Journal of Development Studies*, 42 (2).
- KRISTJANSON, P., MANGO, N., KRISHNA, A., RADENY, M. & JOHNSON, N. 2009. Understanding Poverty Dynamics in Kenya. *Journal of International Development* [Online]. [Accessed www.interscience.wiley.com].
- KRONGKAEW, M., CHAMNIVICKORN, S. & NITITHANPRAPAS, I. 2006. Economic Growth, Employment, and Poverty Reduction Linkages: The Case of Thailand. *Issue in Employment and Poverty Discussion Paper*. Bangkok: International Labor Organisation.
- LAWSON, D., HULME, D. & MUWONGE, J. 2007. Methodological Issues Associated with Combining Quantitative and Qualitative Approaches to Understanding Poverty Dynamics: Evidence from Uganda. *GPRG Working Paper*, 77. ESRC Global Poverty Research Group.
- LAWSON, D., MCKAY, A. & OKIDI, J. 2006. Poverty Persistence and Transitions in Uganda: A Combined Qualitative and Quantitative Analysis. *Journal of Development Studies*, 42 (7), 1225-1251.

- MCCULLOCH, N. & BAULCH, B. 2000. Simulating the Impact of Policy on Chronic and Transitory Poverty in Rural Pakistan. *Journal of Development Studies*, 36 (6), 100-130.
- MCCULLOCH, N. & CALANDRINO, M. 2002. Poverty Dynamics in Rural Sichuan between 1991 and 1995. *IDS Working Paper*, 151. Brighton: Institute of Development Studies.
- MCGEE, R. 2000. Analysis of Participatory Poverty Assessment and Household Survey Finding on Poverty Trend in Uganda. Brighton: Institute of Development Studies.
- MCKAY, A. & LAWSON, D. 2002. Chronic Poverty: A Review of Current Quantitative Evidence. *CPRC Working Paper*, 15. Manchester: Chronic Poverty Research Centre, University of Manchester.
- MCKAY, A. & LAWSON, D. 2003. Assessing the Extent and Nature of Chronic Poverty in Low Income Countries: Issues and Evidence. *World Development*, 31 425-439.
- NARAYAN, D. & PETESCH, P. 2007. Agency, Opportunity Structure, and Poverty Escapes. In: NARAYAN, D. & PETESCH, P. (eds.) *Moving Out of Poverty: Cross-Disciplinary Perspectives on Mobility*. Washington D.C.: The World Bank and Palgrave Macmillan.
- NARGIS, N. & HOSSAIN, M. 2006. Income Dynamics and Pathways Out of Rural Poverty in Bangladesh, 1988-2004. *Agricultural Economics*, 35, 425-435.
- OKIDI, J. & KEMPAKA, G. 2002. An Overview of Chronic Poverty and Development Policy in Uganda. *CPRC Working Paper NO.11*. Manchester: Institute for Development Policy and Management, University of Manchester.
- PARKER, B. & KOZEL, V. 2006. Understanding Poverty and Vulnerability in India's Uttar Pradesh and Bihar: A Q-Squared Approach. *World Development*, 35 (2), 296-311.
- QUISUMBING, A. 2007. Poverty Transitions, Shocks and Consumption in Rural Bangladesh: Preliminary Results from a Longitudinal Household Survey. *CPRC Working Paper No. 105*. Manchester: Institute for Development Policy and Management, University of Manchester.
- ROWNTREE, S. 1901. *Poverty: A Study of Town Life*, London, Macmillan and Co.
- SCOONES, I. 1995. Investigating Difference: Applications of Wealth Ranking and Household Survey Approaches among Family Households in Southern Zimbabwe. *Development and Change*, 26, 67-88.
- SCOTT, C. & LITCHFIELD, J. 1994. Inequality, Mobility and the Determinants of Income among the Rural Poor in Chile, 1968-1986. *Development Economic Research Programme*, 53. London: Suntory-Toyota International Centre for Economics and Related Disciplines, London School of Economics.
- SEN, A. 1993. Capability and Well-Being. In: NUSSBAUM, M. & SEN, A. (eds.) *The Quality of Life*. Oxford: Oxford University Press.
- SEN, B. 2003. Drivers of Escape and Descent: Changing Household Fortunes in Rural Bangladesh. *World Development*, 31 (3), 513-534.
- SHAFFER, P. 1996. Beneath the Poverty Debate: Some Issues. In: BAULCH, B. (ed.) *IDS Bullentin: Poverty, Policy and Aid*. Brighton: Institute of Development Studies.

- SHAFFER, P. 2002. Participatory Analyses of Poverty Dynamics: Reflections on the Myanmar PPA. In: BROCK, K. & MCGEE, R. (eds.) *Knowing Poverty: Critical Reflections on Participatory Research and Policy*. London: Earthscan Publications Ltd.
- SHAFFER, P. 2006. Combining Qualitative and Quantitative Approaches to Poverty Analysis and Monitoring: Issues and Examples. In: BAULCH, B. & SCOTT, L. (eds.) *Report on CPRC Workshop on Panel Surveys and Life History Methods*. London.
- SINGH, I., SQUIRE, L. & STRAUSS, J. 1986. A Survey of Agricultural Household Models: Recent Findings and Policy Implications. *The World Bank Economic Review* 1(1), 149-179.
- SIRIPRACHAI, S. 2009. The Thai Economy: Structural Changes and Challenges Ahead. *Thammasat Economic Journal*, 27 (1), 148-228.
- TAYLOR, E. J. & ADELMAN, I. 2003. Agricultural Household Models: Genesis, Evolution and Extensions. *Review of Economics of the Household* 1(1), 33-58.
- TEMU, A. & DUE, J. 2000. Participatory Appraisal Approches versus Sample Survey Data Collection: A Case of Smallholder Farmers Well-being Ranking in Njombo District, Tanzania. *Journal of African Economies*, 9 (1), 44-62.
- UNDP 1997. Human Development Report 1997. New York: United Nations Development Programme.
- VAN SCHENDEL, W. 1981. *Peasant Mobility: The Odds of Life in Rural Bangladesh*, The Netherlands, Van Gorcum & Comp.
- WARR, P. 1993. *The Thai Economy in Transition*, Cambridge University Press.
- WORLD BANK 2000. World Development Report 2000/2001: Attacking Poverty. Washington D.C.: The World Bank.
- WORLD BANK 2008. *World Development Report 2008: Agriculture for Development*, Washington D.C., The World Bank.
- YAQUB, S. 2000. Poverty Dynamics in Developing Countries. *Development Bilbiography* 16. Brighton: Institute of Development Studies.